

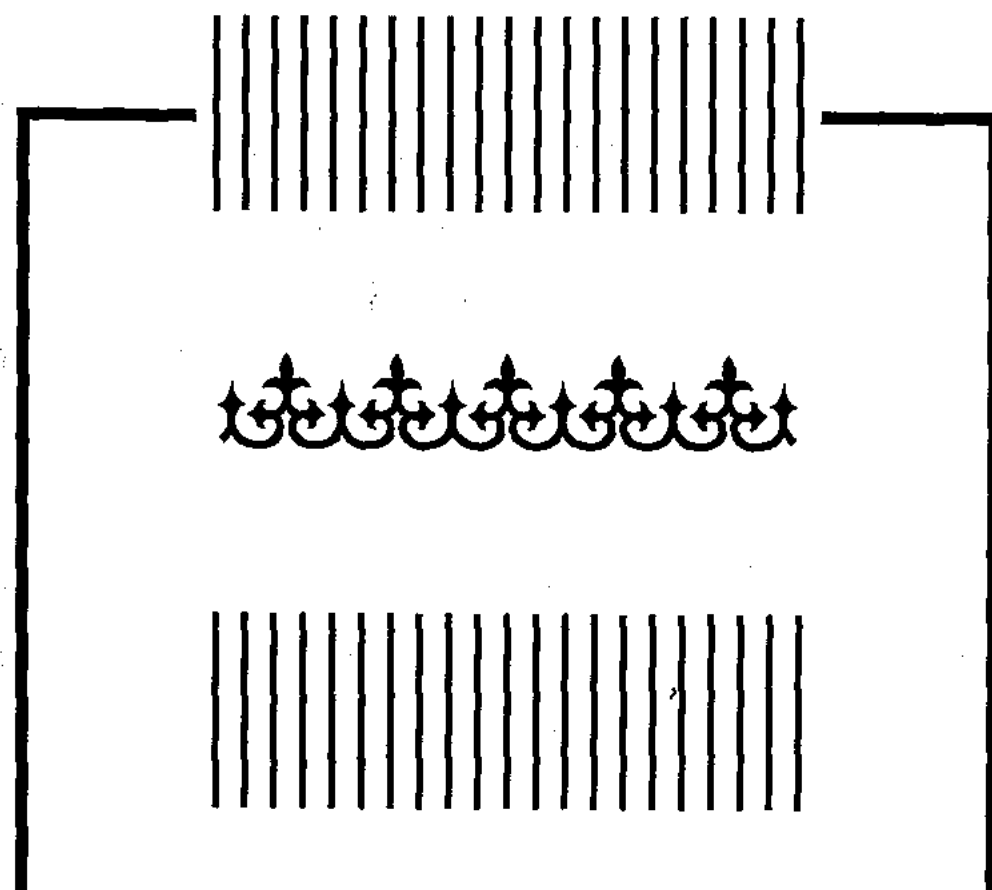
P 2010

2913 K

АЗАТТЫҚТЫҢ, ӨШПЕС РУХЫ

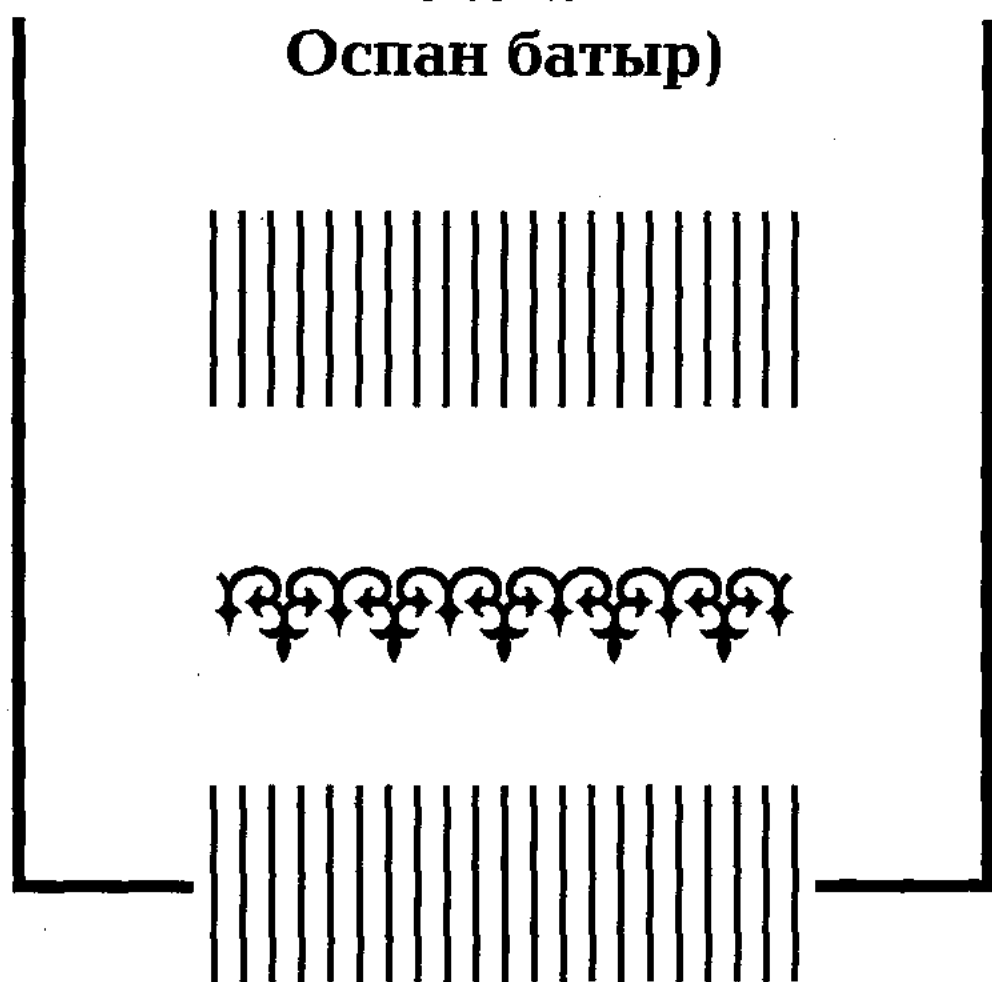

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Тіл комитеті

АЗАТТЫҚТЫҢ ӨШПЕС РУХЫ

(Нұрғожай батырдың естеліктері
және
Оспан батыр)

Алматы
«Сардар»
2008

ББК 63.3 (5 Қаз)

А 29

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Тіл комитетінің тапсырысы бойынша
«Руханият» орталығы дайындаған**

Пікір жазғандар:

**Р.НҰРҒАЛИ, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының
докторы, профессор**

Т.ЖҰРТБАЙ, филология ғылымдарының докторы, профессор

**Мәтінін дайындаған, араб графикасынан қазіргі қазақ әліпбиіне түсірген
және ғылыми түсініктерін жазған тарих ғылымдарының докторы,
Мимар Синан Көркем Өнер университетінің профессоры Ә. Қара**

АЗАТТЫҚТЫҢ ӨШПЕС РУХЫ

А 29

(Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр).

Тарихи баян. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2008, -380+8 бет.

ISBN 978-601-7174-00-2

Қазақтың күрескерлік тарихындағы аса айбынды тұлғалардың бірі – Оспан батырдың қаһармандық һәм адамдық өмір жолын көрсететін Нұрғожай батырдың естелігі осы кітапқа еніп отыр. Ұсынылып отырған кітап арқылы оқырман қауым Оспан батырдың өмір жолы мен күрескерлігін жаңа, тың қырларынан тани алады. Мұнда келтірілген деректер ғылыми айналымға алғаш рет түсіріліп отыр.

Кітап тарихшыларға, студенттер мен магистранттарға, ізденушілер мен аспиранттарға, сондай-ақ Отанымыздың тарихын білгісі келетін көпшілік қауымға арналған.

**А 0503020905
00(05)-08**

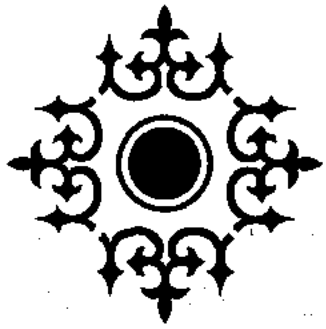
ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7174-00-2

© Тіл комитеті 2008

® «Руханият» 2008

© «Сардар» 2008

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ тарихында елі, отаны үшін қасиетті күреске түсіп, басын бәйгеге тіккен батырлар аз болған жоқ. Солардың ең соңғысы және көрнектілерінің бірі – Оспан батыр. 1899 жылы Қытайға қарасты Шыңжаң өлкесінің Көктоғай қаласында туылған Оспан батыр саналы өмірін туған халқының азаттығы жолындағы күреске арнаған. Ол Қытай әскерлеріне қарсы жаужүрек ерлігі, мергендігі және үздік соғыс тактикасымен көзге түсті. Шыңжаң қазақтарын зерттеп жүрген америкалық тарихшы Линда Бенсын "Қазақтың алтын аңызы" деп атаған Оспан батыр Шыңжаңдағы қазақтардың тәуелсіз Шығыс Түркістан мемлекетін құруын мақсат етіп алғашықты. Ол күрес барысында тек өзінен сан жағынан да, қару жағынан да еселеп үстем болып отырған армиялармен ғана шайқасқан жоқ. Ол, сонымен қатар, сол кездегі әлемдік деңгейде айтулы саясаткерлер болған Сталин, Чан Қайши және Мау Зыдұнның зор саясаттарына да қарсы күресті. Бірақ Оспан батырдың осы күрес тарихының мән-маңызы арада елу жылдан аса уақыт өтсе де толық ашылды деп айта алмаймыз. Міне осы тарихқа сүбелі үлес Нұрғожай батырдың «Құз қияда өткен 72 жыл» атты естеліктері болып табылады. Өйткені Нұрғожай батыр Оспан батырдың күресінің бастан аяқ қасында болған. Сондай-ақ ол – Оспан батырдың алғашқы сегіз комиссарынан тірі қалған дара тұлға. Олардың барлығы шайқастарда қаза тапқан. Бұл естелікте бізге белгілі көптеген уақиғалардың қазірге дейін бізге белгісіз болған егжей-тегжейі баяндалуда.

Сонымен қатар естелікте күні бүгін ашылмаған кейбір шындықтар да ортаға салынады. Оның тағы бір құндылығы – Нұрғожай батырдың Оспан батырмен оңашада болған маңызды саяси сырласу-әңгілемесулерінің мазмұнын да атап өтуінде. Осының арқасында біз Оспан батырдың маңызды мәселелердегі ой-пікірлерімен таныс болуға боламыз.

Нұрғожай батыр – жаужүрек батыр және мергендігімен танылған тұлға. Бірақ, өздеріңізге белгілі, көбінесе батырлар шешен болмайды. Сондықтан олар көрген-білгендерін және істеген істерін толық әңгімелеп бере алмайды. Бірақ Нұрғожай батырдың естеліктерінен аңғарғанымыз, ол кісіге Құдай екеуінде аямай берген екен. Естелігінің тілі жатық және көптеген жайлардан хабардар етуде. Басқа сөзбен айтқанда, ол – роман ләззатында оқылатын тарихи естелік.

Естелік 1984 жылы қаңтар айында төте жазумен жазылған. Оны Шыңжаңнан Түркиядағы туыстарына қыдырып келген Сұлтан Оспанұлы жазған. Сұлтан Нұрғожай батырға амандаса келіп, естеліктерін жазуды қалайтынын айтқан. Бастапқыда Нұрғожай батыр естеліктерінің еліне қайтқаннан кейін басына пәле болып, ауыртпалық әкелу ықтималы себепті жаздырғысы келмейтінін айтқан. Бірақ Сұлтан, Қытайдың 1979 жылдан бері әр салада реформалар жасап, есігін әлемге айқара ашып, демократиялық елге айналып келе жатқанын, сондықтан әрқандай шындықтың ашық айтылатын тұсқа жеткендерін айтып, өзіне бұл турасында ешқандай қиыншылық келмейтінін атап өткен. Тіпті елге барған соң естеліктерді кітап қып шығаратынын да тілге тиек еткен. Осыдан кейін барып Нұрғожай батыр Сұлтанның естелігін жазуына ұлықсат береді. Бірақ не жазса, екеу қып жазып, біреуін өзіне қалдыруын шарт етеді. Сұлтан бұған келісім береді де, екі дәптерге бірдей естеліктерді жазады. Сөйтіп біреуін өзі алып кетіп, екіншісін Нұрғожай батырдың өзіне беріп кетеді. Біз осы естелікті пайдаландық. Бірақ Сұлтан Оспанұлы көп еңбек сіңіріп жазған еңбегін бастыруға мүмкіндік таба алмады. Елге барғаннан кейін, Алтайдағы Компартияның жергілікті белсенділері Сұлтанның естеліктерін тартып алды. Қазір оның қайда екені белгісіз. 2004 жылы дүниеден озған Сұлтан Оспанұлына топырағы торқа, барған жері ұрмақ болсын дейміз. Ол осы естеліктерді қағазға түсіру арқылы үлкен еңбек сіңіргені дау тудырмайды. Нұрғожай батыр естеліктерден соң екі жылдан кейін, атап айтқанда 1986 жылы 29 қазанда дүние салды. Оның отбасы батырдың естелігін көздерінің қарашығындай сақтап жүрді. Бір қанша адам жариялау үшін сұраса да бермеді. Олар естеліктердің жоғалуынан немесе бұрмаланауынан алаңдады. Сөйтіп естелік 2007 жылға дейін сандық түбінде жатты. Нұрғожай батырдың бұдан тыс бір естелігін Мимар Синан Көркем

ОТБАСЫ ЖӘНЕ БАЛАЛЫҚ ШАҒЫМ

Өз өмірімде үлкен оқу оқып ғылыми жетістіктерім болмаса да, бірталай уақиғаларды басымнан өткіздім. Артқы ұрпақтар пайдалансын деген үмітпен өз басымнан өткендерді жазып қалдырайын. Абай "Заман соққан жел, дүние жатқан үлкен көл" деген екен. Дүниенің мәңгі жалғаса беретінін ескергенде, бір адамның өмірінің шекті екені даусыз. Шектеулі болса да, өз өмір тарихым кейінгі ұрпақтарға қалса деген арманым бар еді. Сол үшін өз тарихымды жазып отырмын.

Алдымен ата тегімді айта кетейін. Мен Орта Жүз, Алты Арыс ішінде Керей боламын. Ал Керей ішінде Абақ Керей, оның ішінде Жәнтекей руынан едім. Жәнтекейден Сүйінбай, онан Сәменбет болады. Ал Сәменбет ішінде алты Есентайдың бірі – Шақабай руынан тараймыз. Ал Шақабайдан таралуымыз болса мынадай:

Шақабай екі әйел алған. Үлкен әйелі Қосбике болып, осы анадан Қосан, Қоске, Жанбала, Балықбай туады. Екінші анадан Халықбай туып, осы бес Шақабай ішінде Қоске боламын.

Қоскеден бес ұл: Шәукел, Матақ, Тарпақ, Естек, Сегіз Сары (бұл кенже атамыз екен) болып, Сегіз Сарыдан Ұлтарақ жалғыз туады. Ал Ұлтарақтан Сәрсембі жалғыз болып, Сәрсембінің үлкені Серікбайдан Молдажан, Әміре тарайды. Менің әкем осы Молдажан болады. Әміреден Кенен, Омардан, Даукесер, Дәбей тарайды.

Өз өмірімде төрт әйелмен үйлендім. Оның екеуінен бала бар. Үлкен әйелім Асылыдан Имам Ахмет¹, Шарбану². Бұлар тірі. Мекенде отыр. Екінші әйелім Жақсыханнан Имам Нұғман, Аюпхан, Қажыхан ұл болып, Қамар, Шолпан, Гапура, Макбұза, Айгүл қыз болып, жиыны тоғыз бала өмірге келді. Бұлардан басқа бір ұл (Абдолла) бір қыз (Шамшабану) қайтыс болды. (1)

Өзім 1912 жылы 15 мамырда Қу Ертіс Шақабай тоғамында тудым. Жылым – сиыр. Биыл 72 жастамын. Мен туған кезде ұлы әкем тірі еді. Мен қазақ ғұрпы бойынша үлкен әкенің қолында өстім. Үлкен әкем бес жасымда қайтыс болды. Туған кезімде семьямда 300 тұяқ қой бар еді. Төрт айғыр үйір жылқысы бар еді.

Менің шешемнің аты – Қадиша. Нағашы жұртым – Жастабан елі бай ел еді.

Жас кезімде Сүлеймен молладан бір жыл, Қажыбала молладан бір жарым жыл шамасында оқыдым. Онан соң семьяның малын бағып кеттім. 17 жасымда он екі сәудегермен бірге Қобда аймағына сауда істеуге кеттім. Монғолиядағы Шыбарайғыр Үмбет залыңның қолына бардым. Оның бір баласы менімен бажа еді. Монғолияға

¹ Швецияда тұрады.

² Алтайда тұрады.

таңба болғандықтан, Монғолияның сол өлкесін аралауыма жағдай жасалып тұрды. Сол жылы таңбаны Үмбет залың Ақтышқан тәйжіге берді. Олардың тілмашымен (олардың тілмашы Зайнолла еді) Монғолия елін аралап сауда істеп жүрген кезімде, Мәскеуден оқып келіп, сол ел арасында жұмыс істеп жүрген Кенжебек, Шәріп, Абайлар да бар еді.

Монғолияны жаңаша тәртіп мұқыр толғаны күшті өткізіп жатқан кезі болатын. Тоқтыбайұлы Өзенбай, Үмбет залыңның ағасының баласы Жексенбайлар жаңадан келіп жұмыс жүргізіп жатты. Екі рет барып, 1933 жылы тамызда қайтадан үйге келдім. Өзімнің аулым Бала Ертістің құйғанында екен.

АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТІМ

Сол жылы Күректіге Жанымхан қажы ауылдары үркіп көшіп келген екен. Мені Жанымхан шақырды. Үйіне бардым. Ол менен:

– Қобдада қандай өзгерістер болып жатыр? - деп Монғолияда туып жатқан саяси жағдайды сұрады.

Мен өз білген ахуалымды айтып бердім. Жанымханның тор жорға аты жоғалған екен. Осының жайын сұрады.

Мен «Алтайдан бір адам Монғолияның Оспан деген дарғысына 500 шайға бір тор жорға апарып сатыпты» деп естіген бір хабарымды айтып бердім.

Әкелген сауда заттарыма тоғыз жүз қой, алпыс қара мал құрап алып, алдыңғы қатарлы семья болып алдым. Ел етекке түсті. Жанымхан аулы құлдай көшті. Мен ол кезде мырза болып мәдени киім кигендігімнен сырттай қараған елге оқымысты адамдай сезілуші едім. Осы пормама қарап Жанымхан мені алып кетті. Өйткені Шыңжаңда Шың Сысай Қожанияз атындағы ұлт бірлік сап үкіметі құрылып, оған дүниеде болмаған әділ үкімет делініп, Абай айтқандай "Көрмеген жерге болмаған мақтау" айтылып жатты.

«Қара әкім Яң Сеңжың үкіметі жоғалтылды» деп дүр-дүр етіп жатыпты. Және Төре Шәріпхан Алтайдың уәлиі болатын болып, Керейдің ұлықтарына мың әскер дайындауға бұйрық берген екен. Жанымхан мені Шақабай атындағы әскердің бастығы етіп жібермек болып алып келді. Сөйтіп Қаратай Ақтайлақ екеуіміз Төре Шәріпханды қорғайтын әскердің бастығы болдық. (4)

1934 жылы Монғолияның Серин армиясы Шіңгіл еліне басып кіріп, Байқадам елін, ондағы Ханкелді Секелді шауып кетті. Осы жағдайды ұғып, елді реттеу үшін өзімізден Баймолла кеткен екен. Жанында Қаратай Тайқара деген жолдасы бар еді. Біз жиырма⁵

⁵ Қолжазбада "жиыр" деп жазылған.

қойды. Оның үстіне Шыңжаңның өз ішінен Шың Сысай атты бір залым Қытайдан шығып алты саясат⁶ жариялап, барлық жақта Ресейдің басшысының тәсілімен елді басқаруға ұмтылды. Сөйтіп орыс-монғол басшыларына сүйенген Шың Сысайдың бір апаннан бір күнде шыға келуі – халықтың тыныш жатуына жол қоймады.

Шың Сысай ең алдымен оқ, дәрі, мылтық жинады. Көшпелі қазақтарда мылтық заводының жоқ екендігін түсіне тұрса да, оны өзіне қауіпті деген адамдарды қолға алудың бір түрлі саяси тәсілі етті. Ел бастықтарын ұстау, діни адамдарды ұстау, Құран кітаптарды өртеу – мұсылман халықтарының қатты қарсылығына ұшырады. Ал орыс, монғол, қытай саяси алаяқтарының іздеп отырғаны болса, осы еді. Олар мұны, елді мекеннен, орманнан қуан бір жазыққа түсіріп, қазақтарды жоюдың бірден бір дұрыс жолы деп таңдап алды. (6)

Менің ержеткен кездерім міне осындай күрделі жағдайға ғана жасауыма жол қойды. Өзім үлкен білімнің иесі болмасам да, көшпелі ұлтымның келешегіне төніп жатқан саяси жағдайларды түсініп тұрдым. Ұлт басына төнген қауіптің барлығы бірдей орыстан болып жатқандығын парықтап тұрдық. Ресейден мұзды мұхиттан соғып жатқан дауылдар қазақтардың үрейін ұшырып тұрды. Жұт жеті ағайынды дегендейін, қыстың қатты болуы, малдың жұтауы, жердің жиі-жиі сілкініп тұруы, ақыр заман болғандай адамдардың да адам шошырлық кереметтер мен түстерді көруі, түнде аруақтардың шуылдары секілді жағдайлар да болып жатты. Халықтың барлығы жер-жерде ата-бабасының басына апарып мал сойып, Құран хатым түсіріп, Алладан ізгіліктер тілеп жатты.

АЛТАЙДА БІЗГЕ ДЕЙІН БОЛҒАН ҚОЗҒАЛЫСТАР

Асса Шыңжаң, қала берсе Алтайда болып жатқан жарты ғасырдағы қозғалыстар қазірге дейін аз сөйленіп келген жоқ. Олардың кінәсі мен қылмысын күні бүгінге дейін көшпелі тұрмыста жасап келе жатқан, әлі күнге орта ғасыр дәуірін басып өтпеген немесе орта ғасыр дәуіріне әлі күнге кірмеген натурал тұйыққа, төрт түлік малға сүйенген халықтардың мойнына жазып қойды да, орыс, қытай, монғол халықтарының ішінен шыққан тонаушы саяси алаяқтар өздерін ақтап келе жатыр. Жарты ғасырдан бері қазақтарға жасалып келген фашистік тәсілдер негізінен орыс, қытай, монғол халқының ісі емес, сол ұлттың ішінен шыққан қанқұйлы, надан, саяси әккі алаяқтардың ісі болып отыр. Біздің көзіміз бұған бүгінгі

⁶ Шың Сысайдың жариялаған алты саясаты: 1. Жиһангерге қарсы тұру; 2. Кеңес Одағымен дос болу; 3. Ұлттар теңдігін іске асыру; 4. Парақорлықты жою; 5. Тыныштық сақтау; 6. Шыңжаңды жаңадан құру. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 29-30-бет.

күнде әбден жетті. (7) Мен ат жалын тартып мінген кезде, Алтайда болып жатқан уақиғалар мынау болды. Ресейден қашып өткен қазақтар жан түршігерлік хабарларды әкеліп жатты.⁷ Орыстар да жанталасып, Шыңжаңды қолына түсіріп қалуды ойлады. Америкаға сүйеніп, енді тіріліп келе жатқан Нанжин үкіметі де Шыңжаңнан айрылып қалмауға тырысып жатты.

Үрімжідегі орыс консулы Абласов ең алдымен Үрімжі уәлиі Пан Юнанды қолға түсіріп, Шыңжаңды Ян Менжын үкіметін аударып тастауға ұрынып, 1928 жылы 1 шілде күні зияпат үстінде Пан Юнан, Ян Зышынды атып өлтірді. Істің сәті болмады. Пан Юнанды атып тастап, Ян Зынның орнына Жын Шурын отырды. Орыс сайқалдығының сәті болмай қалды. Жын Шурын Алтайды тыныштандыру және Монғолиямен де, Ресеймен де болған тығыз байланысты күшейту үшін Бурылтоғай ауданына Төре Шәріпханды шән етіп тағайындап, Зуқаның басын алдырды. Бұл бұйрықты ол кезде орындаған Алтай уәлиі Уый Жыңғо болатын.

Ал 1930 жылы Монғолияға жолаушылап барған Қабадан Жанат ішінде Тоқай елінен Ыбыке бастық бес семьяны (24 адам, ығи қатын-бала) Монғолия әскерлері сотсыз, тергеусіз Қалқын көлі жағасында түгел атып тастады. 1931 жылы Буыршын ауданынан сырт Монғолияға жолаушылай барғандардан, Омар зәңгі, Айтбай бастық бар, тоғыз адамды ұстап алып, Шеруші Дүлденбай аулына алып келіп кезенді асырып, Алтай жеріне әкеліп атып тастады. Оның ішінен Сапарғали дейтін адам қашып келді.

1932 жылы 5 көкекте III Коминтерн⁸ “Шығыс Түркістан тәуелсіз

⁷ Оспан батыр да осындай хабарлардың салдарынан Кеңес Одағынан төтенше қорқатынын және өлердей өш екенін 1947 жылы Шонжыда Шыңжаң өлкелік гарнизонының қолбасшысы, генерал-лейтенант Сұң Чиланға былай деп атап өткен: “Біз, Шыңжаңдағы қазақтар мен Кеңес Одағындағы, Қазақстан Республикасындағы қазақтар бұрыннан қандаспыз. Кеңес Одағы Қазан төңкерісінен кейін Ресей қарастылығындағы қазақтарды жауыздықпен жаныштады. Көп адам қырылды. Мал-мүлкі тәркіленді. Діни сенімнен жұрдай болды. Қазір Шыңжаңда жасап отырған кейбір қазақ рулары Ресейден қашып келген. Сондықтан, біз қазақтар Кеңес Одағынан төтенше қорқамыз. Және оларға өлердей өшпіз...” Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000, 236-бет.

⁸ Естелікте III Интернационал тек осы жерде ғана Коминтерн деп аталған. Нұрғожай батыр көбінде оны қысқаша “Энтернат” немесе “Халықаралық Энтернат” деп атап өткен. Біз оларды Коминтерн деп өзгерттік. Белгілі болғанындай, Коминтерн 1919 жылы наурыз айында В. Ленин және КОКП тарапынан құрылып, 1943 жылы 15 мамырда Сталин тарапынан тарқатылды. Коминтерн әу бастан Шыңжаңға көңіл бөле бастады. Ол өлке, 1919 жылы ортаға салынған “Шығыс төңкерісі теориясы” бойынша талқыланған. Ресейде Қазан төңкерісі жеңіспен аяқталғаннан кейін, Коминтерн және Кеңестік Ресей Шыңжаңдағы әскери диктатуралық басқаруға қанаушы басқару ретінде қарады. Сондықтан олар Шыңжаң өлкесіне төңкеріс отын кіргізуге қарар қабылдап, әлемдік төңкерістің аймағын кеңейтуде маңызды бір аймақ ретінде оны көре бастады. Олардың пікірінше, төңкеріс Ресей мен Орталық Азия аймағында қанат жаюынан кейін, Шыңжаңда жаңа бір социалистік төңкерісті іске асыруға болады. Бұл стратегиялық жақтан да Кеңестік басшылар үшін аса маңызды еді. Өйткені Кеңестік үкімет үшін Шыңжаң Ұлыбританияның ең ірі колонизациясы болған Үндістанға жету үшін пайдалана алатын ең төте жол еді. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmiş ve Şimdiki Durumu. Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, 164-166-бет. Америкалық тарихшы Бенсын Кеңес Одағы үшін Шыңжаңның тек идеологиялық емес, сонымен қатар бай жерасты байлықтарымен де мәнге

ел" деп жарнама жариялағанда, Монғолия арқылы 12 адам Қожаниязға 4.000 мылтық әкеліп таратып берді.⁹ Бұл екі арада Нанжиң үкіметінің 36-дивизиясының бастығы болған Ма Жүңюң Алтайға Қи Силинді жіберді. Мафүңкөй Шыңжаңды дүнген сұрайды деп еліріп, Қи Силинге (8) қашып келіп, әскер бастап Алтайды алып, Бұқат бейсіні шән етіп кетті. Қи Силиң армиясы Құмдағы Ақ Орыстар құрған орыс армиясына бармақ болған кезде, орыс армиясы Ресейден қашып өтіп, Қом Қанасты мекендеген Қаратай елінен 152 адамды атып кетіп, жөней өткен партизан ретінде көрінген капитан Қайдармен бірлесіп Қи Силинге қарсы соғысып, дүнген армиясын Шәуешекке аударып жіберді.

Зуқаның өлтірілуі, Қалқын уақиғасының тууы панасында орыстар 1930 жылы Шыңжаңға дантай өткізіп, кең көлемде шпиондар әкеп, ел арасында тыңшылар басты орын иелеп алды. Уақиғалар бірінің артынан бірі туылып отырды. Мұның үстіне Жантайлақтың өлтірілуі қосылып, Алтай қазағы арасындағы саяси өмір сөзсіз бұзылуға мәжбүр болды.

1931 жылғы дүрбелең кезінде Буыршын ауданында Қуанған қозғалысы пайда болды. Монғолияданқұн даулаған Қуанған сол елден 500 жылқы қуып келді. Шәріпхан Төре таққа шыққаннан кейін Қуанғанды қолға алып түрмеге салды. Сол кезде мен жаңа құрылған әскери бөлімнің бастығы едім. Жақып Амбының күштеуімен Қуанған тобы түрмеден босатылып кетті. 1933 жылы күзде Шіңгіл ауданы қуаншылық болып қалғандықтан, Шіңгіл елі Қобда аймағына барып қыстады.

1934 жылы монғолдар бұл елді қайта жеріне қайтармай, Кенжебек полковникті жіберіп, Ұлынғұға жер аударды. Керей, Әкім батырға екі қос атбен Нұрқасымды жіберіп, Монғолияға қарсы бұзылды. Олар Кенжебекті өлтіріп, Әкім батырдың бес жүз әскер күшінің көмегімен Шіңгілге қайтып келді. Бірақ сол жерде 18 мың төл бір-ақ қалып қойды. Мал төлеуі үшін Керей Монғолиядан қайта мал қуды. Бір қанша ауылдарды Монғолия алып қалды. Бір қанша адамдар қырылды.

Енді сол жылдың күзінде Монғолияның Серин армиясы Шіңгіл ауданына (9) басып кіріп, Ханкелді Секелден 584 адамды қырып, Жылмасбай үкірдайды кескілеп өлтірді. Осы кезде мен Баймоллаға еріп барып, осы уақиғаларды Қаратүңкеге қашып келген Байқадамның аузынан естідім. Сол жылы шабылған ел сол бойы Бәйтiк тауына шығып кетті.

ие екенін көрсетуде. Benson L. The Li rebellion the moslem challenge to chinese authority in Xinjiang 1944-1949, 40-bet.

⁹ КСРО Компартиясы (б) Орталық Азия Бюросының хатшысы Бауман 1931 жылы қыркүйекте мынадай ұсыныс жасаған еді: "Шыңжаңдағы көтеріліс енді ұлт-азаттық қозғалыс сипатына өтті. Сондықтан Шыңжаңдағы төңкерістік әрекеттерді белсенді түрде бастатып, осы әрекеттің ары қарай дамуына көмектесуіміз керек." L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmiş ve Şimdiki Durumu. Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, 154-155-bet.

1936 жылы 5 желтоқсанда Бәйтік Гүң Ан Жүйі қонаққа шақырып, алдап Әкім батыр мен Жетібұт батырды қолға алып, Үрімжіге апарып атып тастады. Қыстаубай Қыраубай мергенді (23 жастағы бала еді) сырттан атқызып кетті. 1936-1937 жылдары Монғолиядан төрт мың үй Керей Құмыл аймағына қашып өтті. Генерал Серин армиясы Құмылға өткен Керейді әскери күшпен Қобда аймағына айдады. Ақтышқан тәйжі бастаған 84 адамды қолға алып, Ұлұлан облысындағы Лауғай алаңында өлтірді. Сол себептен 1938 жылдың басында Монғолиядан Қу Ертіс басына Шегіртайдан, Әбден батыр (Базаркұл), Қашкей (Шыбарайғыр Үмбет залыңның інісі) 500 семья қашып өтті. Бұл Әбденді Қалел тәйжі тығып қойды.

Оның үстіне сол жылы Қалелдің ұлы Рахат Көксеркеде отырған Қожамберген аулына барып, қалыңдығын алып келеді. Мәнкей, Қалел бастаған Өралтай¹⁰ керейлері Гансуға өтіп кеткен. Олар Адубайға Арғын Темірғалиді жіберіп, қоныс дайындауды, жолдың суын көруді, сөйтіп елдің көшуіне көмектесуін сұрайды. Темірғали шолақтың Шың Сысай армиясының қолына түсіп, осы мәселе ашылып қалғандықтан, 1938 жылы маусымда Мәнкей мен Қалел тәйжі ұсталды. Ал Қалелдің ұлы Рахатты Бәйтіктен келе жатқанда жолдан ұстап кетті. Шың Сысай үкіметі мен Алтай халқы арасында уақиға барған сайын шиеленісе түсті.

1938 жылы тамызда Нори ауданында, ішінде Сақаба үкірдай, Қожамберген, Қазы, Қақан, Әйкебай, Жеңісхан, Қайдар, Баймолда бар, 17 адамды ұстап кетіп, Үрімжіге апарып атып тастады. 1932 жылы Жемсарыда Ыбырай, Әлімхан, Қанымхан, Пазыл, Дүзелбай, Шәмси, Мамырбай, Ережеп, Байқабыл, Шақан (10) секілді 12 адамды атып кетті. Көбі Уақ азаматы еді. 1933 жылы тамызда Әліптің басы алынып, 10 адаммен қырып тастап, Әліптің әйелі және бір жас баласын бандит Шың Сысай олжалап кетті. Бұл үшін Шың Сысай Баймолланы жіберген.

1938 жылы Буратайдың төрт баласының қолға алынуы, Сақаба үкірдай, Қожамберген қатарлы 21 адамның қолға алынып, Үрімжіге апарып өлтірілуі – бүкіл Құмыл аймағындағы қазақтардың да тыныш ел болып жатып тұруына жол бермеді.

Сонымен Құмыл аймағынан бес мың үй Керей төртке бөлініп, Гансу, Шыңқай өлкелеріне кетуге мәжбүр болды. 13 айырпанның ұдайы көшкен елді 11 күн бомбылауы қазақ өмірінде тарихта болмаған қырғынға себеп болды.

Бір миллион қой, алты жүз мың жылқы, бес жүз мың сиыр бомбаның өртінде кетті. Бұл малдың бір бөлімі Монғолия жеріне, бір бөлімі қытай қолына, тіпті Баркөлге дейін қашып келіп, Шың

¹⁰ Көктоғай, Шінгіл аудандары Өралтай; Алтай (Сарсүмбе), Бурылтоғай, Буыршын, Қаба, Жеменей аудандары болса төменгі Алтай деп аталады.

Сысай әскерінің азығына айналды. 1928 жылдағы Ян Зышынның өлтірілуінен тартып, 1938 жылға дейінгі қу заманда Алтай, Құмыл арасында болып жатқан сұм-сұрқия уақиғаларда айналып келгенде сойылдың екі басы бірдей қазаққа тиіп жатты. Оның үстіне орыс бандиттері Ресейден қашып өткен қазақ азаматтарын мыс табақтай қағыстырып, түк қоймай Ресейге алып кетіп жатты. 1935 жылы Қаратай Мұқтарханды ұстап, Айдархан Манойлап деген қазіргі Сарсүмбе қаласының дөң базарында жатқан орыс гарнизоны Сарқабыға апарып, сыртынан атқызып тастады.

Орыстың бір батальон армиясы Алтай қаласына 1933 жылдан бастап келіп алды да, біреуді біреуге салып өлтіртіп жатты. Орыстың бір батальоны Бұлғынға түсіп, полковник Зубатов сонда жатып алды. (11) Орыстардың сегіз қызыл белгі генерал Корякский армиясы Құмылға түсіп алды. Орыстар 1937 жылы Мәскеуге апарып Коммунистік Партияға өткізіп алып, Шың Сысайды батыр деп құтыртып, алтын орден қадады. Соңында Шың Сысай арқылы Шыңжаңда қанды қырғын жүргізді. Орыстар Қожанияз күнше, Шың Сысай күнше, Ма Жұниның күнше, Ресейден келген ұйымдастырушылар, Жүнго Күң Санданның Атқару Комитеті қатарлы бес күшті бірдей қолына ұстап, бірін біріне салып, "Қашқанда құдай депті, қуған да құдай депті" дегендей, қуып жүргендері де "орыс" деп айғай салыпты, қашып жүргендері де "орыс" деп айғай салыпты. (12)

ЕСІМХАН ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ

"Ойнақтап толқын жел гулеп, Майсар дінгек сықырлап" дегендей, үш жерде жасап жатқан қазақтардың басынан өтіп жатқан ауыр күндер менің өз үйімде тып-тыныш мал бағып, қымызды ішіп, бағланды жеп, қатын-баламды күтіп, "тек жүрсең, тоқ жүресің" дейтін мақалды малданып жасап жүруіме мүмкіндік бермеді.

Өткен өмір, көрген түс. Қыдыртатын талайды "Нені тапсаң соны тап, жарамады керекке" дегендей, біздің сөйлегеніміз бен істеп келгеніміз түкке жарамады.

Қазақтар үшін "ақиқатты оқпен өлшеуден" басқа жол қалмады. "Қорқақты қуа берсе, батыр болады" дегендей, бандит Шың Сысайдың жоқ нәрсені тап дегендіктен, бұл тәсіл біз үшін өмір мен өлімнің арасын белгілегендей заманды өзінен өзі туғызып жатты. Бізді күшті күрес отында нығайтатын күшті контрреволюцияның болғандығы біз үшін жаман да болмады.

"Басында Қаратаудың бір топ шілік
Айтатын мен ойымнан аз мұңшылық.
Шың Сысай жоқты тап деп қысаған соң,
Есімхан шәнді өлтіріп салды бүлік"

– Бір сұмға құл болдық. Ат-көлік, азықтарымызды әзірлеп, киімдерімізді жөндеп алып, арттарыңыздан барсақ, - деп рұқсат сұрап алды.

Сонымен шәнге уәде беріп қалып қойдық. Ал шән кешінде Оқан зәңгінің үйінде қонбақ болып, сол жерге адам жіберіп, үйді дайын етіп мал сойғызыпты. Оқан зәңгінің үйінде бір тәуір қыз бар еді. Шән тарбағатайлық жергілікті қытай, қазақ тілін білгендіктен сол қыздан үміт күтеді екен. Шән адамдары бізден айрылып, Дүренің Көктем мектебіне барып, онда үгіт айтты. Онда да жоғарыдағы бізге қолданған тәсілдерді қолданып аттанып кетті. Көктем мектебінен шығып, Қарабұлғындағы Қалел аулындағы білім мектебіне барды. Ол кезде Қалел ұсталып кеткен еді. Бұл арада Зақобадағы Оқан зәңгінің үйі шәннің бұйрығы бойынша дайындалып қойылды. Қытайлар Жу Ұянжан, шән болып барлығы 37 адам еді. Негізінен сақшы адамдары болатын. Шән екі мектептегі үгітін аяқтатып, кешінде Оқан зәңгінің үйіне келді. Оқан Әсімбекұлы, Молқы ішінде Машан еді. Ал Машан ішінде Есет еді. Біз өзіміз 60 адам осы кеште Жу Ұянжанды шәнмен қосып өлтіруге Өндірқарадағы Иманбай үйінде серттестік. Қолдағы мылтықты түгел береміз деп Жу Ұянжанға көк қасқа тай сойып күтіп, оларды бейғамдандырып тастадық. Жүз адам Оқанның үйінің құм жағындағы бір керіш тауға бекіндік. Жас балаларды жіберіп, Оқанның қызынан хабар алып тұрдық.

Бұл уақыт 1940 жылы 6 ақпан күні¹² болатын. Шән ұйықтаған кезде қыздан хабар келді.

– Маған шән келсін деп адам жіберіп жатыр, - деді. Жер қар еді. Түн қатты суық. Аяқ тықырын білдірмеу үшін етік сыртынан кигіз тұйық тігіп, киіп алдық. Оқтаудай қайыңның басын жарып қайың тоз өткізіп алып үйге кіргенде (15), тозды майға малып жарқ етіп кірдік. Өйткені өз адамдарымызды өлтіріп алудан сақтандық. Шән адамдарының қолында екі орыс бесатар, екі қайбан мырыш, екі сарбауыр берен, төрт наған бар еді.

Біз 37 адамды бір жүз он адаммен қамап алдық. Төрт рет оқ атылды. Одан әрі қару қыла алмады. Біздің қолымызда шоқпар, темір күрек, балта бар еді. Осы күшпен отыз жеті адамды өлтіріп тастадық. Дәл осы түні Қалел аулында жатқан Сарноғайды¹³ Сайып пен Шамғұн өлтірді. Асыл тұқымды мал бағып жатқан Уан атты бір қытайды Сүлеймен, Ібіш (Машейұлы) өлтірді. Бұлар ол кезде Тұрымның Сартерегінде болатын. Осы екі адам ең алғашқы ақылдасылған алпыс

¹² Дәлелхан Сүгірбаевтің ұлы Патыхан бұл уақиғаның 1940 жылы 2 қаңтар күні болғанын айтады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 16-бет.

¹³ Халық татар текті болғаны үшін Сарноғай деп атап кеткен. Шын аты Мұқаметқали болған.

адамның ішінде болатын. Керім сарт осы 37 адаммен¹⁴ бірге өлтірілді.

Ертеңінде "мен де осы ақылдың ішіндемін" деп Шәри зәңгіден қағаз келді. Шәри аулы ол жылы Шәку күрті бойында еді. Екі күннен кейін Сарсүмбеден төрт адам келді: Ноғайбай, Зәтелбай, Ақтеке би, Мұса мерген. Бұл адамдар ел ішіндегі мылтықтарды жинап беруге келіпті. Мұса мерген екі оғым бар депті. Соны әкеліп беруге Ноғайбай ертіп келіпті. Ақтеке Аралда төрт мылтық бар, соны апарып бермек. Зәтелбей Құлдың мылтығын жинап бермек болып қайтады екен.

Бұл төрт адамның сөзі мынау болды:

– Біздің істегелі келгеніміз сол еді. Бұзылудан басқа жол қалмады. Комиссияны өлтіріп жақсы істеп қойдыңыздар, - деп қосыла кетті.

Сонымен Ноғайбай, Зәтелбей, Мұса Шіңгіл елін бұзатын болып жүріп кетті. Біз 300 адам болып Көктоғай Сақшы мекемесін алуға жүріп кеттік. Есімхан үкірдай басшы болды. Оспан екеуміз отардағы малды жинауға жүріп кеттік. Меркіт Тиянақтың ұлы бір орыс бесатар әкеліп берді. Орыс Сарбелі, 200 оғы бар еді. (16)

Сақшы мекемесі біздің комиссар мен шәнді өлтіргенімізді әлден естіп қойған екен. Сол тұңғыш соғыста Сәріш Келеңұлы бастаған төрт адам шәйіт болды. Алты мылтық түсіріп алдық. Сақшы орны алынбады. Дәл осы кезде Шеруші Сүлеймен Тілеубайұлы¹⁵ сол шақшы мекемесінде жұмысшы екен. Сүлеймен біздің қолымызға түскен соң Есімхан үкірдай алып келіп кісендеп қойды. Бұл кездегі бұзылғанымыз аз адам еді. Елдің көбі әлі бұзыла қоймаған болатын. Қарабұлғын, Шәкүрті маңындағы аз ғана Айтуған, аз ғана Шақабай еді. Аз ауыл Шеруші, аз ауыл Қарақас, аз ауыл Сарбас Үмітбай тобы еді. Есімхандар қайтып елге келгенде, біз де отардан малды көшіріп қайта оралдық. Барлығымыз Өндірқараға жиналды. Бұзылмаған елдермен арамыз ашылып қалды. Бұл уақытта Шіңгілдегі елден тіл ала алмадық. Осы жағдай кезінде Бимыш деген кемпірді Шатыртастағы Салық тәйжі аулына жібердік. Кемпір аман барып қайтып келді. Салық тәйжі:

– Сақ болсын. Сарсүмбеден Бұлғындағы Ырысбек Дажұйбанға әмір жіберіліпті. Барлық әскерді алып, Өндірқарадағы шәнді өлтірген бұзықтарды өлтіріп, тірі түскендерді Сарсүмбеге алып келсін деп бұйрық беріліпті дейді, – депті.

Бұл сөздерді естігеннен кейін біз дайындық көріп, қаруланып Сартоғайға көшпекші болдық. Ауыр жүк қалды. Кісендеулі жатқан Сүлеймен түсімде маған аян берді:

– Мұсылман оғынан қаза болуым мүмкін. Кәпір оғынан қаза болмаймын. Соғысқа шығамын, – деп өтінді.

¹⁴ Сүгірбаев 11 адамның өлтірілгенін айтады. Сонда.

¹⁵ Сүгірбаев, Сүлейменнің ататегін Нүсіпұлы деп айтуда және оның әскер бастап келгенін растауда. Бірақ ол оның өздігінен көтерілісшілер жағынан шыққанын атап өтеді. Сонда, 17-18-бет.

Сүлейменді босатып алдық.¹⁶ Бұл кезде ел болып ерікті түрде әскери міндет өтеуге 700 адам жазылып қойды. Қапсәмет молла мен Мөлгаждар молланы алғызып, бүтін әскерге жаназасын оқыттырдық. Жаназа оқыған күніміз 1940 жылы 19 наурыз күні еді. Дәл сол күні жылаған қатын-баланың даусы әлі күнге есімнен кетпейді. Бүкіл Алтай тауы дүрілдеп иман айтқандай болды. Бүкіл Сартоғайдан (17) Жеті Аралға дейін соншама қашықтағы ағып жатқан Бурылтоғай өзені ақ қырау мұз жамылып, ормандарды сүңгімен тұман басты. Шалқая сырғып ағып жатқан қос Шіңгіл өзені де аза білдіріп тұрғандай сезіліп, ит ұлып, сиыр мөңіреп, күндіз күн тұтылып, түнде ай тұтылып, жылқы жал құйрығын сүзіп, алдағы күнде болатын ауыртпалықтардың барлығын көз алдымыздан өткізіп жатты.

Біз тәуекелдің атына міндік. Иесіз иен жатқан қазақ, құрып алған мемлекетіміз жоқ, жинап қойған қорымыз жоқ, салып қойған қаламыз жоқ, тіпті осындай жағдайда жаратып аларлық жаратқан Құдай бізге ықти саттық негізінде, әуелі адамзатқа енші бөлгенде бізге ондай ғылыми кәсіптерді бермеген. Құдай тағала әуелі адамзатқа енші бөлгенде бізге ондай ғылыми табыстарды бөлмеген екен. Біздің шаруашылығымыздың негізін құраған төрт түлік мал, Алтайдың сұрапыл суықтарында әр он екі жылда бір ақсүйек болып тұрады. Сол малды отардан шулатып, қыс үстінде айдап келдік. Жылқылар жалын тарап, құйрығын сүзеді. Арықтап шыққан малдар саудырап өле бастады. Арық малдар не ішсе, іш тастай бастады. Шың Сысай бандиттерімен бірге Құдайдың мол беретін қазаққа еншісі осы болғандай. "Жұтаған жұртын мақтайды" деп қазақ сорлап отырсақ та, әлі де мал кәсібін дүниедегі бар кәсіпке теңемейтін надандығымыз да өзімізбен бірге жасап келе жатыр.

Біз туып ойламаған істерді істеуге жолығып қалдық. Біз қарулы орыспен де, қарулы Шың Сысай бандиттерімен де майданға түсіп алысатын болып қалдық. Бірақ сорға қарай Төре Шәріпханның әскері Ырысбек келетін секілді. Енді қайту керек? Тәуекел, жанаясаң жаралы қаласың. Ол жау ғой, ондай болса тәуекел. (18) Тәуекел атына расында мінуге мәжбүр болдық. Бұл дүние бізге бейнет пен ажалын бірдей әкелді. Орыс пен Шың Сысай бандиттерінің бізді аямайтынын түсініп жаттық. Орыстың мақсаты оларға қазақ керек емес, Алтай керек. Ондағы тас пен алтын керек. Ал Қытайдың мақсаты да осы еді. Бізде күш жоқ. Тіпті жәрдем қылатын орын да жоқ. Оның үстіне, орыс пен қытай бізді алғанда, қазақпен алып

¹⁶ Шынай Рахметұлы Сүлейменнің көтерілісшілерге қосылуын былай деп баяндауда: "Өлгендер мен байланғандарды көргенде Сүлеймен қуанып кетті: - Иә Құдай, тілегінім осы еді! – деді отыра кетіп. - Ел – жұртым, кешіңдер, мәртебе үшін емес, күн үшін осыларға ерген едім. Енді ел бостандығы жолында басымды бәйгеге тігемін! (Сүлеймен батыр осы сертінен таймады, көтерілістің көш басына көтерілді.) Рахметұлы Ш. Оспан батыр. Баян Өлги, 1995, 19-бет.

жатыр. Өзіңді өзіңе салады екен. Ең қорлығы, ең ауыр іс осы болды. Сол заман, сол жылы, сол ай, сол күні, біздің қызыл қолымызды еріксіз түрде өз жауымызға қарсы тұруға итермелеп, сағым қуғандай апарып, осы қанды уақиғаға енгізіп жіберді.¹⁷

Ежелден Құдайдың қазаққа берген еншісі аз емес еді. Ежелден қазақты жақсы жарылқап келе жатқан Алланың тағы бір қазынасына іліне кеттік. Бұрын тышқан өлтіруден қорқатын қазақ, бандыларды өлтіргенде лақтан бетер әрі оңай, тіспен де, тырнақпен де бауыздай салатын болып алдық.

ЖАУҒА ҚАРСЫ СОҒЫС КОМИТЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Біз тағы да Аллаға сиындық. Шінгілді құлдап келе жатқан бандит Шың Сысайдың әскерінің алдынан 150 адамды өрлетіп жібердік. Өзеннің оңтүстік жағымен Сүлеймен батыр мен Шамғұн әскерлері өрледі. Олар 200-дей адам еді. Ал өзеннің солтүстік жағынан Қарақас Көкей мен Сарбас Үмітбай мерген, Қаһарман мерген болып 200 адам өрледі. Ең алдымен соғыстың туған жері Шәку күртінің оңтүстік жағындағы жол үстіндегі қысанда еді. Осы жерден Шың Сысай әскерлері келіп пулемет қойды. Бізден 60 адам шәйіт болды. Оңтүстік [адам аты жазылмай қалған] (19) батыр мен Шамғұн мерген әскерлері орап келді. Мен осы әскердің ішінде едім.

Біз 30 адам ақ қалпақ, ақ шапан киіп, қардың арасынан жүріп, сол әскер жатқан жерге жақын барып атыс бергенде, олардан 30 адам өлтіріп, 13 жапон бесатар түсіріп алдық. Қанды соғыс болып жатқанда, оңтүстік жағымыздан екі қосар атпен Ыдырыш келді. Ол Ноғайбай үкірдайдан "Біз сіздерді тосып тұрмыз. Жауды соғыспен алғанда қандай тәсілдер бар, біз біргеміз. Сендерге Мұса мерген баратын болды" деп жазылған хат әкеліпті. Көп өтпей бізге Мұса мерген 20 адаммен келіп қосылды. Мұсаға олжа мылтықтан мылтық бердік. Олардың қолында мылтық болмағандықтан үш мың оқ әкеліпті. Осы күштердің жәрдемімен бандит Шың Сысай әскерлері жеңілді.

Алғашқы солтүстік бөлікке кеткен әскерлеріміз қайтып өзімізге келіп қосылды. Олар жүрген жақта жау әскерлері болмапты. Бандит Шың Сысай армиясын талқандап, Қайырқын Қадан Сұмнан асырып, Шінгіл ауданына түсіріп жібердік. Сол күні түнде

¹⁷ Тарихшы Линда Бенсынның пікірінше, Шың Сысайдың қудалау және зорлық-зомбылықтары Алтай аймағындағы көпшіліктегі мұсылман халықтар мен азшылықтағы мұсылман халықтар арасында бірдей қытайларға қарсы дұшпандық пиғылды туғызды. Бұл сонымен қатар аймақта түрікшілдік идеяны да күшейтті. Сондықтан көтерілісшілер арасында кейін тәуелсіз Шығыс Түркістан мемлекетін құруды жақтайтындар көбейген. Benson L. The Ili rebellion the moslem challenge to chinese authority in Xinjiang 1944-1949, 29-бет.

Өндірқарада бізге бағынбай тұрған Салық елін күшпен көшірдік. Бұл кезде Салық тәйжі Алтай Сарсүмбеге Әбдіғани залыңды жіберіп әскер сұрап жатқан екен. Біз оларды өзімізбен қосып, айдап отырып Сартоғайға келдік. Сай аузындағы жазыққа апарып қондырдық. Шамамен 2.800 үй еді. Ноғайбай үкірдай, Нәзір тәйжі елі қыстауынан әлі көшпеген екен. Қаптағай Қарақас Дұғалысының аулы бізге келіп бірікті. Елмен бірге енді Бұлғынға қарай өрлей көштік.

Алдымыздағы Тарының қыстауының түбіндегі үш төбенің бауырында жау әскерінің қоры бар еді. "Осы қорды алсақ, тезірек әскер жіберілсе" дегендіктен біздің топтан Есімхан қозғалысындағы Сүлеймен, Ноғайбай, Ырысхан, Мұса мерген төрт адамның басшылығында барып қорды қоршадық. Ақыры жаулап алдық. Ол қорда 30 адам бар екен. (20) Олар да Қашуын жақтағы Қара төбеге жиналды. Күні бойы атыстық. Алдырмады. Ақшамнан кейін ұран салып, төбенің төрт жағынан бір-ақ бас салдық. Жауды түгел өлтірдік. Бір адам қашып құтылды. 30 дана бесатар, 300 түйе және әскердің бүкіл азық-түлігі мен киім-кешегін түсіріп алдық. Бірер мың адамдық әскери жабдық түсіріп алдық. Осы жерден барлық ел бастықтары жиналып, кеңес ашып, Соғыс Комитетін құрып шықтық.

Соғыс Комитетінің үш бастығы Ырысхан, Есімхан, Кәдірбай болды. Әскери азық-түлік дайындауға Ақтеке, Ноғайбай, Салық тәйжі белгіленді. Төрт жақты күзететін 400 адам қарауыл әскерлері белгіленді. Соғыс армиялары тізімделді. Саны анықталды. Оң жақ қарауылды Сүлеймен батыр, сол жақ қарауылды Мұса мерген, артқы шеп қарауылды Шамғұн мерген, алдыңғы шеп қарауылды Үмітбай, Қаһарман мергендер өз үстіне алды. Қашан да төрт жақтағы қорғаныс күшін басқару осылайша тұрақталды.

Ұйымдастыру істері аяқталғаннан кейін Жәнібектің туы¹⁸

¹⁸ Ер Жәнібек (1714 – 1792) Абылай хан дәуірінде Керейден шыққан атақты батыр. Керей қазақтары Жәнібек батырдың туын киелі санаған. Ол ту туралы аңызда, Абылай Хан бір шайқаста үлкен ерлік көрсеткен Жәнібек батырға "ердің ері" деген атақ береді. Сондай-ақ одан қалауын сұрайды. Сонда Жәнібек батыр:

-Анамыз Абақтың желкілдеген желегін ту қып көтерген Керей елі едік. Сардар сайлап жасақ жасағанда түскен төбеде, шыққан тауыма тігетін туымды белгілеп беріңіз, - дейді. Қалың қолдың алдында Абылай Хан үш құлаш қара тамақ найзаға сапталған, ені кере құлаш қызыл сары жібек шапақты, ақ торғыннан жасалған үлкен туды ұсынады. Ақбоз атына мініп сауытының сыртынан ақ жамылып тұрған Жәнібек туды қолына алады. Абақ Керей: - Тар жол, тайғақ кешуде жанымызды құрбандыққа берсек те, Жәнібектің алдынан кесе көлденең өтпейміз! – деп ант береді. Рахметұлы Ш. Оспан батыр. Баян Өлги, 1995, 26-бет. Есімхан - Ырысхандардан кейін Оспан батырдың да көтерілісінде көтерілген бұл ту 1958 жылға дейін ұрпақтарында сақталып келді. Сол жылы Көктоғайда дүрбелең шығуынан алаңдаған үкімет Шіңгіл ауданына арнайы адам жіберіп, Ер Жәнібектің туын Алтай сақшы мекемесіне алғызды. Қазір бұл тудың қайда екені белгісіз. Шөкенұлы Ж. "Еліне ұран болған Ер Жәнібек". Ер Жәнібек. Алматы, 2008, 8-22-бет; Рахметұлы Ш. Оспан батыр. Баян Өлги, 1995, 27-бет.

сандықтан¹⁹ шығарылып, ту тігіп, ақсарбас сойып, тілеу тілеп, мәуліт оқып, хатым шығарып, көк қасқа тай, ақсарбас қой сойып, бүтін ерлер біртұтас әскери міндет өтеуге тізімделді. Ел адамдары қызыл қанға қол матырып, бұзылмасқа серт берді.

Біз осындай істеп жатқан кезде Шіңгілдегі жау әскерінен Сарсүмбеге хабар беруге кетіп бара жатқан 10 әскерді Қарасайдан тосып ұстап алып, барлығын өлтіріп, Жәнібек туын ең алғаш рет қададық. Әскер бастап барған адам Жәнібек немересі Зарыққан болатын. Осыдан бір жұма өткеннен кейін Наси Ноғай, Шақабай Шыбар қажының баласы Қасен зәңгі, Жамилиқа мүпті бастық үш адам өкіл болып жетіп келді. Олар бізге Шың Сысайдың сәлемін жеткізді. Залым Шың Сысай былай депті:

– Мен үкімет едім, сіздер бұқарасыздар. Әкелі-балалы қатынасымыз бар. Өткендегі қателік сіздердің емес, (21) Көктоғайдағы мылтық жинау комиссиясының бастығы Жу Ұянжан мен Көктоғай шәнінің өздерінің қателіктері. Соғыс қылмаңыздар. Тыныш тұрып мекенге келіп орналасып, мал төлдетіп алыңыздар.

Ол кезде Есімхан науқас, сары ауру еді. Сондықтан бүкіл қозғалыстың бастығы Ырысхан болды. Оның орынбасары Кәдірбай еді. Біз "Шың Сысай үкіметімен сөйлесу керек пе, әлде соғысу керек пе?" деп Ноғайбай үйінде жиын ашып отырғанымызда, Шіңгіл ауданына Көксеген үкірдай, Баянбай 13 адаммен жетіп келді. Біз бұзылғалы 37 күн болған еді. Шіңгіл шәнін қамап тұрмыз. Шонжыға кеткен біздің базаршыларымыз келді. Олардың айтуынша, Шонжы жолымен көп әскерлер келіп Дабысынға түскен. Бұл әскердің бір бөлігі Нармантыны жағалап, Күміске келіп, одан өрлеп Бұлғындағы біздің әскермен соғысып қалған.

Біздің әскеріміздің қолында мылтық жоқ еді. 400-дей адамдық партизан құраған едім, қырылып қалар ма екен деп жылағандай болды. Ырысхан бұл хабарды естігеннен кейін дереу қимыл көрсетіп, түнімен әскер жүргізді. Сүлеймен басшылығында 400 адам жүріп кетті. Олар Сартоғайды өрлеп, Күміс құйғаннан шықпақ болды. Біз де Мұса мерген басшылығындағы 300 адаммен Дөңті жолымен төтелеп жүріп, Күміс құйғанына бардық. Мұса мерген бұл жердің ахуалын әбден біледі екен. Бейітсайы құйғанынан барып түскенімізде сағат 11 мөлшері еді. Жасырын жолдарменен Бейітсайының аузынан кірдік те басына қарай өрледік. Үкімет әскері бөлім-бөлім болып Көксеген әскерін қоршап алып, соғу алдында тұр екен. Біз Бейітсайының басында отырған үкіметтің 50-дей әскерінің жанына жақын келдік. Бұл жердің қорғанысы

¹⁹ Бұл сандық осы күнде Шыңжаң Ұйғыр Автономиялы Республикасы Шіңгіл ауданында тұратын Мырзахмет отбасында сақтаулы. Ер Жәнібек кітабында сол сандықтың суреті де берілген. Шәкенұлы Ж. Ер Жәнібек. Алматы, 2008, 224-225-беттер арасындағы фото альбомда.

азырақ жалаң төбе екен. Мұса, Қаһарман мергендер ата бастады. Жау сытырлап құлай бастады. Байлаулы тұрған 50-дей атты Мұса көріп, үркітіп атқылап еді. Ат қашып бізге келді. Атқа келген жаяу әскерлерді қырып жібердік. Мен бір әскерді қуып, (22) өлтіріп мылтығын алдым. Және бір әскер тұра қашты. Оны қуалап барсам, алдында Ақтайлақ бір әскерді қуалап барады екен. Мен өзім қуған әскерді және атып өлтірдім. Ақтайлақ бір әскерді өлтірді. Үш мылтық олжа алып қайтып келдім.

Дәл осы кезде музыка даусы естілді. Әскерлер қопарыла қаша бастады. Біздің әскерлер өкшелей қуалай түсті. Бұл армияның бастығы генерал Балгау ли Ган екен. Осы генерал қылышпен бес адамды өлтіріп жіберді. Ең ақыры Қарақас Кішкейді аттан жерге бір-ақ ала түсіп, екеуі бірдей өлді. Осы генерал өлгеннен кейін әскер біртұтас шегінді. Оның маузерін Кішкейдің інісіне бердік. Сол күні бес жүз түйе түсіріп алдық. Біз өзіміз жиырма түйе олжаладық. Бұл әскер Күмістен асып, Нармантының шығыс тұмсығын басып, Дабысынға барып, Бәйтiкті бойлап тар жолмен жүріп, Шонжыға қайтып кетті. Мыңдаған гранат, 500-ден астам бесатар, 300 жәшік оқ, 300-ден астам ер-тоқым, бес жүз түйе түсіріп алдық.

Біз бұдан бұрынғы барыстарда әскери олжаларды руларға бөлген едік. Ырысхан бұл жолды қате деп өзгертіп "жаудан кім не түсірсе алсын" деп бұйрық жариялады.

Бұдан соң Шiңгiл елiмен бiрлесiп көшетiн болдық. Дәл осы жұртта отырғанымызда Үрiмжi жақтан 50 айырплан келдi.²⁰ Бірі төмендей ұшқанда, Мұса атып еді, ол айырплан жанып жерге түсті. Ол мың қойдың үстіне келіп түсіп, өртеніп кетті. 200-дей қой шығын болды. Біз өрлей көштік. Шiңгiлден екi мыңдай үй қосылып, Бұлғынға қарай өрлей көшкенiмiзде, екi айырплан келiп қағаз тастады. Қағазда "Гансуға кетпендер, жолдың бәрі шөл, сулардың бәрiн әскерлер иелеп алды. Қолдарыңа түскен генерал ли Ганды азығын берiп, Шонжыға жiберiп берiңiздер" деп жазыпты. Күндiз жатып, түнде көшiп, Моншық Қызылдың бауырына келiп қондық. Бұл уақыт сәуiр айының (23) соңы едi.

Осы кезде Дабысынды басып, Үшқыздың желкесiнен шекара әскерлерi келдi. Бұл әскерлер Үшқыздың желкесiнен жүрiп екi мемлекеттiң шекарасына келiп, Жарынтыға орналасты. Біз Моншық түбiнде едiк. Бүкiл ерлердi әскери қызметке алып, Жарынтыдағы үкiмет әскерлерiмен соғыстық. Алғашқы соғыста екi пулемет, 300 мылтық түсiрдiк. Үшқыз жағымен Мұса әскерi кiрген едi. Жарынты жағымен Сүлеймен әскерi кiрдi. Мұса жағындағы әскердi Ақтеке би айдады. Сүлеймен жағындағы әскердi Ноғайбай үкiрдай айдады.

²⁰ Сүгірбаев, 3-5 соғыс айырпланының күніне екі – үш рет пулеметпен атқылап тұрғанын айтады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 20-бет.

Жарынтының Алтай жағындағы төбені тартып алдық. Екі пулемет түсірдік. Жәнібек туын сол төбеге апарып тігіп қойдық.

Ал Үшқыз жағына өту үшін жол қиын болды. Қалың тоғай, қыр және жерде қатқан мұз болды. Бұл жерде бізді тұзаққа түсірмек үшін жау әскерлері тоғай арасына кіріп, жасырынып алыпты. 300 адам Сүлеймен бастауымен ол орманды жарып шықтық. Бізден, ішінде Ноғайбай бастық бар, 20 адам шәйт болды. Мұса әскерлерімен жаудың үш жүз адамын қоршап алдық. Күн батар алдында басып кіріп, тірідей жүз адамды ұстап алып, қырып тастадық. Қытайлар мылтығын тастай-тастай салып таспен ұрды. Бізден де көп адам шәйт болды. Зателбай, Ноғайбай, Сейілхан (Молқы), Дағыстан (Шақабай) ішінде алпыс адам өлді. Ақтеке ауыр жараланды.²¹ Жау әскерлері бұдан кейін тоғайды тастап, жазыққа шығып алды да, тоғай бізде қалды. Осы барыста 11 күн соғыстық. Екі айырплан түсірдік. Үш айырплан жаралы болып кетті. 11 күннен кейін Шың Сысай бандиттері Монғолиямен бірлесіп тұзақ құрды. Қалқадан төрт адам өкіл келді. Әлқисса, Балтабай, Түменбай, тағы бірінің атын ұмыттым, олар «Қалқа мен Жапония бірлесіп кетті. Бізде коммунизм қалмады» дегеннен кейін Сарбұлақ бен Шуырғынның тауынан асып, Бұлғын жалпағына қарай көштік.

Мұса мерген, Сүлеймен басшылығындағы 750 адам Жарынтыдағы (24) үкімет әскерімен атысып тұрды. Ел бір күн, бір түн көшіп жалпаққа қонды. Біз Жарынтыда тұрғанымызда Үрімжіден 40 танк жәрдемге келген еді. Жау әскері тағы да әлденіп алды. Танктен оқ өткізе алмадық. Ырысхан елді бастап Жалпаққа көшіп кетті. Мен Мұса мергеннің жанында едім. Мұсаның атын да ұстай білемін. Өзім де жаумен атыса білемін. Мұса мергеннің бір оғы жауға зая кетпейтін. Тіпті бір оқпен қабаттап бірнеше адамды түсіріп отыратын. Мұса мерген Бұлғын жазығына бармады. "Монғолдар алдап отыр. Мен әзірге Өкбетауында тұрайын. Жағдай нашар болса, Ырысхан маған хабар берсін. Онда түйемен Гансуға өтіп кетеміз" – деп Ырысханға хат берді. Мен сол хатты алып, Ырысханға әкеліп бердім. Мен Жалпаққа жақындағанда алдымнан көш шықты. Бұл Көжебай Сұлтаннның көші екен. Ол адам маған:

– Мойныңдағы мылтығыңды тығып бар. Қалқа мылтықтарды жинап жатыр, – деді.

Мен мылтығымды Көжебайдың түйесінің қомына тығып кеттім. Жалпаққа түсе қалсам, бес әскердің жанында екі шал отыр екен. Оларды ымдап шегіндіріп алып, Мұсаның қағазын бердім.

– Мына бес адамды өлтірейік, – деп едім.

– Тұра тұр күн батсын, – деді.

Осыдан кейін мен үйімді тауып алып, дем алдым. Алты атымыз бар

²¹ Сүгірбаев Ақтекенің аяғынан жараланғанын айтады. Сонда, 21-бет.

еді. Оларды Кәбілден суға жібердім. Екінті мөлшерінде бас жақтан да, аяқ жақтан да мылтық даусымен бірге өрт шықты. Пулеметтің оқтары көктен де, жерден де бұршақ болып жауып кетті. Біреуді біреу білмейді. Өрттің арасынан Арал Шақабайынан 60 үй қашып шықтық. Ішімізде Шамғұн бар еді. Ол мылтық бермей қалған екен. Түнде қайта барып, қалған жүгімізді алып шықтық. Ат-көлігімізді тауып алып, Шұбырғын тауына келдік. Бір жастағы Мафура деген қыз балам қайтыс болды. Сол жерде елді топтап Ырысхан тұр екен. Үркіп шыққан елдің өлгені өліпті, (25) тірісі сол жерге жиналған екен. Ырысхан мен Ақтеке:

– Қатын-баланың арасында жүріп соғысу қиын екен. Шетке, әсіресе Бәйтік Қаптыққа шығып алып соғысу керек, – деді. Ырысханға еретін еркектер қатын-баласын тастады. Жиыны 600-дей адам болдық. “Ешқандай адам әйел де, бала да алмайды” деп айтылды. Біз Сәрсембінің ұрқынан 40 адам ердік. Бір қысаңнан санап, ерлерді өткеріп алдық. Қалелдің қызы Мапаш рұқсатпен алып шығылды. Өйткені ол қыз Қожамбергеннің келіні еді. Тірі алдыңғы елге жетсек, апарып беретін болдық. Сарбас Үмітбай:

– Ұлым жоқ еді, – деп бір қызын еркекше киіндіріп ертіп алды.

Қиямет-қайым болғандай әркім қатын-баласынан тірі айрылып, жыласулар болып жатты. 600 адам түнімен жүріп, Көкадырға келдік. Одан өтіп Өкпеге қарай жүргенде, алдымыздан Мұса мерген шықты.

– Менің жанымдағы адамдардан да бағынып кеткендері болды. Біз сіздерді тосып жатырмыз. Қытай мен Қалқа әскерлері бірігіп, бүкіл елді ортаға алғанда біреуді біреу білмей қалды. Сүлейменнің қайда кеткенін ешкім білмейді. 200 неше адам Адамқұл, Көксеген үкірдай Қапшыққа қашып шығып кетіпті. Мен де арттарыңнан барамын. Бірақ қазір туыстарымды тосамын деп қалып қойдым, – деді.

Өкпе тауынан күн-түн демей жүріп, Ыламжыққа бардық. Онда біздің адамдардан қарауыл бар екен. Оларға біз де:

– Осы жерде тұра берсеңдер, артымыздан тағы да адам келеді, – дедік. Және бір адамның қарасы көрінген соң оған адам жіберсек, 30 кісімен қашып келе жатқан Оспан Исламұлы екен. Оларда бес мырыш, бесатар бар екен. Осылармен бірігіп алып, Кіші Қаптыққа бардық. Өзімізбен бірге бара жатып, жолда адасып кеткен ағамыз Жақайбайды төрт күннен кейін тауып алдық. (26)

МҰСА МЕРГЕННІҢ ШӘЙІТ БОЛУЫ

Үлкен Қаптыққа барсақ, алдымызда Көксеген тобы бар екен. Сонымен мыңға таяу адам болдық. Кіші Қаптықтан Үлкен Қаптыққа бара жатқанымызда, жолдан қашып келе жатқан екі Сарбас жігіт кезікті. Оларды жер шарлауға үкімет жіберіпті. Оларды

ұстап алдық. Бірақ олар шынын айтқандықтан қоя бердік. Үлкен Қаптыққа бардық. Онда аң көп екен. Қорымыз болмағандықтан ашығу шықты. Гансуға бару да қиын болды. Тіпті Алтайға барудың өзі де қымбатқа түсетіндей. Сондықтан Баркөл елін бұзуды ойладық. Мұса мерген мынаны айтты:

– Мен Қалқаны шалып келейін. Артымызда не бар екен? Сендер бір күн тұрып, біз келген соң кетіңдер.

Осыны айтқаннан кейін ол 60 адаммен жүріп кетті. Ертеңінде ерте Мұсаның әскері мен Қалқа әскерінің соғысып жатқан хабары жетіп келгендіктен, Ырысхан біраз адаммен жәрдемге жүріп кетті. Оның артынан біз бара жатқанда, жиырма неше адам бір адамды өңгеріп келе жатқанын көрдік. Мұса мерген оққа ұшып кетіпті. Барлығымыз жыластық. Жыласып жатқанымызда екі айырплан келіп, бізді көріп кетті. Біз Мұсаны аманат Қойсу дейтін жерге қойдық. Бұл жер түнкелі, шилі өзен болып кеткен жер еді. Айтылуына қарағанда, Мұсаның оққа ұшқаны былай болыпты: Осы жерге бізді іздеген Монғол қарауылы келіп түседі. Оның үстіне Мұса да қарауыл жібереді. Мұса келіп олармен атысып, төрт адамды алып түсіреді.

Монғол қарауылы жатқан жер қалың ши болғандықтан Монғол әскерлері шидің арасына кіріп жатып алады. Мұса мерген қандай жерде ши бүлкілдесе, сол жерді дәлдеп атып отырып, барлық әскерді өлтірді. Ең ақырда жас бір бала:

– Ағатай мен қазақ едім. Бағынам, – деп айғайлайды.

– Онда мылтығыңды тастап өзің кел, – деп Мұса кеудесін көтергенде, оның жанында жатқан екінші бір адам Мұсаны атып жібереді. Оқ Мұсаның дәл маңдайынан тиеді.²² Мұсаның атқан оғы оның мылтығының аузынан кіріп, құлағынан шығып кетеді."

Сонымен Мұса өлді. Орны толмас қайғылы қаза болды. Бүкіл армия болып жер бауырлап жылап, аза білдірдік. Тағдырдың ежелден бізді аямағандығын түсінетін едік. Бір Мұса бір дивизия жауды тоқтататын мерген әрі батыр еді. Алланың Мұсаға жіберген қазасының кімді аяғанын түсіну қиын. Жантүршігерлік езгіге ұшыраған қазақтарға Алланың тигізген бір көмегі осы болды. Мұсаны жерледік. Жеті қой сойып, хатым шығардық. Оның үстіне әскерлер арасына аштық кіре бастады. Біреудің тамағын біреу ұрлап жеді. Семіз малдарды ұрлап сойып жедік. Жағдай ауырлап барады. Ырысхан, Ақтеке «Гансудағы Адубай еліне барсақ» дейді. Екінші біреулер (27) «Ат арық, жолда су жоқ. Азық жоқ. Елге баралық. Ел ішіне кіріп әлденіп алып, ат семіргенде, қыста жердің бәріне қар жауғанда кетелік» десті. Осындай тартыс кезінде Масғұт,

²² Сүгірбаев де бұл уақиғаны растайды. Ол Мұса мергеннің жаралы жатқан жау әскерінің қақ маңдайынан атып шәйт еткенін жазады. Сонда, 22-бет.

Қапсәмет молдалар кітап ашып, «Мұндай өлу шәйіт емес, қатын-баланы қорғап жүріп өлсең шәйіт» деп шарифат сөйледі.

Мұса мерген өлгеннен кейін Ырысхан оның орнына Жәметті белгілеп:

– Мұсаның аталарынан тарихтан бері мерген кетіп көрген жоқ. Алда тағы бір мерген туғызып берер. Мына Жәметке дұға қылыңдар деген еді. Көпшілік дұға қылған. Ал енді Мұса өлтірген әскер бар. Артынан жәрдем келсе, ол жердегі мылтықты ала алмаймыз. Осындайда мылтықты алалық. Осыған кім барады? – деді.

Бірінші болып мен жазылдым. Онан соң тағы Кәрім, Қинаят болып төрт жігіт жазылдық. Арғынбек пен Ырайысхан молдалар көздерінен жасағызып бата берді. Мен қарауылға барғаннан кейін төбеден жауған қардай ыра жөнелдім. Тақыр жыраның үстінде, төбенің ортаң белінде Қалқаның әскері шатыр тігіпті. Жүгіріп барып шатырдың ішіне кіріп кеттім. Қалқаның оғы құйып тұрды. Шатырдың ішінде екі жәшік оқ, бір былғары қоржын оқ бар екен. Шатырға кірген соң оқ атылмай қалды. Шатырда одан басқа зат жоқ екен. Шатырдың іргесінен Қалқаның әскері жатқан шиге қарасам, сары жарғағымен (28) теңкиіп өліп жатқан әскерлерді көрдім. Мылтықтары да жанында екен. Біраз ойландым. Мергендердің оғы азайып еді. Соларға Алла жәрдем етсе, осы оқты жеткізейін дедім де, қоржынды мойныма салып, 1.800 оқты көтеріп алдым. Сөйтіп шатырдан шығып, қайта Ырысханның жанына жетіп келдім. Барлығы шулап:

– Оқ бер, – деді. Ырысхан екі жәшік оқты оларға бөліп берді. 600 оқ өзіме қалды. Ырысхан тағы мынаны айтты:

– Нұрғожай 1800 оқ әкелді. Өлген әскерлер көп екен. Барлығы мылтығымен жатыр дейді. Қалқадан әскер келіп құтқарып кете ме екен? Осыған тәуекел деп көретіндерің бар ма?

Ырысхан маған қарап:

– Нұрғожай сен қайтесің? – деді.

– Аллаға тәуекел мен кірейін, – дедім.

Сонымен он екі адам жазылдық. Біз он екі адам төрт жақтан бөлініп алып, ұран салып кірдік. Оқ жауып кетті. Сонда да аман-есен шиге барып, ілініп жата қалдық. Талғатбек жаралы болып қалды. Ол маған:

– Бұлардың арасында тірі адам бар көрінеді. Сақ болыңдар, – деді.

Өлген бір әскердің иығына мылтық қойып, бір адам бізді атып тұрды. Ол маған жақын жерде тұр еді. Мен тәуекел деп соған ұмтылдым. Арт жағынан жетіп барсам, ол жаралы адам екен. Ол бұрылғанша, қылышпен ұрып қалдым. Құлап кетті. Мойнындағы нағаның, қолындағы мылтығын тартып алдым. Монғолдың бүкіл әскері түрегелгенде, аңдып отырған мергендер бірден-бірден атып жібергенде, алдымызда жау қалмай қалды. Шидің арасынан

– Егер сіздер шын ислам ережесі бойынша ұлттық қасиет, адамдық қасиет бойынша іс көретін болсаңыздар, дұшпанмен шәйіт болғанға немесе бандит Шың Сысай үкіметімен белгілі шарт тоқтамға келгенге дейін күресесіздер. Ол үшін “тірі болсақ бір төбеде, өлсек бір шұңқырда” деп ант бересіңдер. Осындай сенім болса, онда елге қайтып барып соғысу қажет. Барлықтарыңыз көптеген туыстан айрылдығыздар. Монғол – орыс – Шың Сысай бандит армиясының тұтқиылдан алдап барып жасаған шабуылы салдарынан он мыңдаған туыстардан қапыда айрылды. Мыңдаған балалар бесігімен өртке кетті. Біздің Абақ Керей тарихында болмаған ауыр жағдайға, өте ауыр қырғынға ұшырадық. Бұл жолғы шабуыл біздің есімізден мәңгі кетпейді. Ұрпақтан ұрпаққа тарих болып қалады. Сөзге сенген сұм басымыз алдауға мықтап түсіп кеттік. Он мыңдаған қатын-баладан айрылды, – деді.

Олар сөздерін аяқтағанда, бүкіл әскери адамдар:

– Біріміз қалғанша соғысамыз. Алланың атымен ант етеміз, – деді де “Жәнібек” деп ұран салып, бүкіл Қаптық тауын күңірендірді.

Шамғұн мен Үмітбай бастаған он екі елден он екі адам қасем ішіп серт берді. “Тірі болса бір төбеде, өлсе бір шұңқырда” болатын болды.

Ат арық еді. Азық таусылған болатын. Әскерлермен жылжып жүріп Бәйтiкке келдік. Бүркіт ұясынан шығып Шiбетiге келдік. Бұл жер өткенде Қожамберген аулы мен елі шабылған жер еді. Онда көптеген киіз үйлер тiгулі күйiнде қалыпты да, жылдар өтiп дауыл соғып құлап-құлап жатыпты. Басқан жерлерде сүйегі қурап жатқан адам өлiктерiнен аяқ алып жүре алмайсың. Қаңқасы бүтiн жатқан көптеген сүйектердi жаназалап көмген болдық.

Бiз осы жерде бiраз демалдық. Сонсоң Ырысхан Оран Бұлақта жатқан үкiмет әскерлерiне шабуыл жасап, ат, азық түсiрiп келуге әскер жiбердi. Бiз елу неше адам бардық. Елден ат, азық алдық. Ол ел қашып, Шонжыға түсiп кеттi. (31) Бандит әскерлерiмен соғысып, 14 адамын өлтiрдiк. Шыбар Керей 200 неше үйден мал алдық. Бандит әскерлерiнен бiр қанша мылтық, оның қорынан бiр қанша қор түсiрiп алдық. Ол жерден көшiп, Бәйтiктiң терiскейiндегi Қарағайты, Құжырты, Нарын Қарағайты қатарлы үш сайға келiп бекiндiк. Төрт жаққа бiрдей қарауыл қойып, он күндей тыныш жаттық. Дәл осы кезде Бәйтiктiң терiскейiн күзеткен өзiмiздiң қарауылдан хабар келдi. Онда “Қарағанды Ұшық дейтiн жерге жау келiп түсiп жатыр. Бiзге келген жау болуы керек. Дайын тұрсын” делiнiптi.

Ертеңiнде күн шыға екi айырплан жетiп келдi. Ұзақтан айналды да, қайтадан Қарағанды жаққа кетiп қалды. Ендi бiр сағат болмай жатып, жетi айырплан келiп бомбалады. Бiз аз емес, мыңнан астам адам және ат-түйелерiмiз бар едi. Оның үстiне осы көлiктердiң бәрi де арықтап тұрған кезi едi. Тау-таудың арасына бөлiнiп кiрдiк. 50

істеп жатты. Алтайдың жері қиын. Ондағы қалың орманға шығып алсақ, жау үшін қымбатқа тоқтайтынымызды олар да әбден түсінген. Жау жолдың бәрін алып қойған.

Бізге қандай шығын берсек те жауды жарып өту керек болды. Көп адам шәйт болды. Ақыт ұлы Ибат молла, Кәбіл Шөкеұлы, Нұрпейіс батыр (Молқы), Зал зәңгі жаралы болды. Біздің осы хабарымызды естіп, үкімет Секпілтай, Шанқанда отырған елді айдап, Шінгіл ауданына апарып жинады. Ақыт қажы тұрғын елдерін, Салық елдерін Көктоғай қаласына апарып қамады. Ырысхан әскерімен бірге Шеруші, Қарақас Қалел аулы еріп бірге шықты. (33) Біздің ішіміздегі доғалы ауылдары Құжырты Доржыға шығып кетті. (Ол жер Тұрғынның басы еді) Осындай жағдайда Ырысхан:

– Партизан күштерді ел арасына бөліп сіңдіріп, жер-жерден атыс қозғап, жаудың есін шығару керек. Және ел ішіндегі мықты жігіттерді құралдандырып, оларды атысқа тәрбиелеу керек. Алтай тауының жері мықты. Жау болса жер сырын білмейді. Сендер жер сырын білесіңдер. Қаша соғысу, қуалай соғысу, жарды орманға қамап, төрт жақтан бірдей жою, жауды шаршату, қажыту керек, – деп жер сырын мықтап пайдалануды баса көрсетті.

Қолдағы құралдарды теңшеп байланыс жасап отыратын адамдарды белгілеп қоя берді. Біз Ырысхандардан бөліндік. Ағамыз екеуміз Арал Шақабайының ішінде едік. Қарашораға бекініп алдық. Ол жерде сегіз күн жаттық. Сол жылы сол тауды қыстаған Қыбырбай Майтас деген Шыбарайғыр бар екен. Сонан бір қой алып жедік. Тоғызыншы күні түнде жүріп, Қалелдің Тасбастауынан өтіп, Түнкенің арасындағы бір төбеге келдік. Сонда түнеп таңертең тұрсақ, күн тұман екен. Жанымызда жақын жерде жаудың қарауылы бар екен. Арғылтай жақтан музыка даусы естілді. Бағып қарасам қарауыл төбеден бір әскер бізге қарап, түрегеліп сиіп тұр екен. Ағамды оятып көрсетіп едім:

– Атып жібер, – деп бұйырды.

Атып жібердім. Құлап түсті. Арғы жағынан тағы біреу шыға келді. Оны атып жібердім. Екеуі де өлді. Бұл әскер атты әскер екен. Олар мені қуалады. Ағамыз бөлек қашты. Мен қашып отырып, Тасбастаудың бас жағындағы Есенқараның бір үлкен жырасына түсіп кеттім. Екі көк атты, бір қарагер атты әскер мені өкшелей құды. Дәлдеп отыра қалып бір атып едім, қарагер атты құлап түсті.

Жау тоқтап қалған орайды пайдаланып, Есенқараға шығып кеттім. Мен бекініске жеткеннен кейін жау тоқтап қалды. Айналып қоршап алған жаумен күні бойы атысып, 600 оқ шығардым. Бір әскер батып жаныма келе алмады. (34) Күн бата түн жамылып қаштым. Шұлғау қараның етегімен жүріп отырып Тақырбастаудан шығып, Тұрдыбек бастауына келдім. Бұл жер қамысты, айналасы

қара адыр еді. Сол жерден дем алып су іштім. Онан соң атымды суарып біраз отқа қойдым. Таң ата ағам да сол жерге жетіп келді.

– Сенің атқан мылтық даусыңды естіп отырдым, – деді.

Ағайынды екеуміз Бұраты ішін құлдадық. Бұл сайдың іші сойыл мен шоқпарға үйіліп қалыпты. Біраз сонда бекініп алдық. Ертеңінде өз алдына қашып, бекініс іздеген Қарақас Сасықбай, Имам Ахмет қатарлы төрт адам келді. Олардың айтуынша, ел аман екен. Үйін сағынғандар жауға барып, бағынып жатыр екен. Қаһарман, Зал зәңгі бағынды дегендіктен ағам:

– Олармен еріп мен де бағынайын. Сөйтіп елдің ішкі ахуалын білейін, - деп кетіп қалды.

Ертеңінде қарауылдап бір жартасқа шықсам, әкем келе жатыр екен. Әкемді көріп айғайлап едім.

– Әміре қайда? – деп сұрады. Мен:

– Үйге қайтып кетті, – дедім. Әкем маған:

– Мылтығың болса, бағынба. Сүлеймен, Шамғұн бағынбай Жыраты басында қалып қойды. Соған бар, – деді. Сол жерден бір доғдуадақ атып, алдымен оны пысырып жеп, бетке барып бекініп алып ұйықтадым. Сол түні Сүлеймен Қабдұл деген баласымен, Шамғұн Қопай деген баласымен мен тұрған бастауға келді. Енді қайтадан бес адам болдық. Сонымен Итекке барып бекіндік. Сүлеймен бізге:

– Қапсәмет үш жүз адаммен бағынып кетті. Оспан өз адамдарымен Аралда. Оспан бағынатын емес. Олар Жазықбай Кілби, Мардан сайының аузын және Сарсүмбе мен Көктоғай екі арасындағы жолды тосу үшін Ышқынты, Тұлтыда бекініс алып жатыр, – деді.

ОСПАН КҮШ ЖИНАУДА

Мен ертеңінде Оспанды іздеп, Жазықбай Кілбиге бардым. Онда елден хабар алып бермек болып төрт хансу мен Қарақас Қалелдің інісі Қаби жүр екен. Оларды тар жолдан аңдып, төрт қытайды атып өлтіріп, Қабиды қолға түсіріп байлап алдым. Он екі мылтық түсіріп алдым. Қаби:

– Біз қашанда сіздермен бірге өлеміз. Қазір күн үшін осыны (35) істеп жүрміз, – дегенді айтты.

Қабиды қоя бердім де төрт атты әкеліп, бір таудың арасына бекітіп қойдым. Сонсоң Ышқынтыға қарай жүрдім. Алдымнан он кісімен келе жатқан Зейнел Текешұлына кезіктім. Зейнел:

– Жол тосып жүріп көп адам өлтірдік. Көп олжа түсірдік. Айтуғандардан 50-60 адам ғана қалдық. Сіздер бізге келіңіздер. Қу үйден табысалық. Мүмкін болса, Қайырты Қу үйдегі өз елдеріңізді айдап келіңіздер, – деп олар жүріп кетті.

Мен олжаға алған төрт атты алып, қостағы Сүлеймен, Шамғұнға келдім. Ол күндерде өзендердің барлығы тасып жатқан кез болатын. Олар бір күн еру болды да Қопай екеумізді «Өртең сайын шалып келіндер», деп жіберіп қойды.

Қопай екеуміз Сарбұлаққа келсек, көшкен елдің ізі Итек Қызылға қарай кетіпті. Біз осы ізге түсіп қуып келсек, Оқан зәңгі, Сарбас Үмітбай қатарлы сегіз үй екен. Есет Молқы, Қауым, Жазан ағайынды екеу бар екен. Бұлармен табыстық. Біз осы сегіз семьямен бірлесіп алып, Қарасудан асып, Сұпты өрлеп Қайырттыға келдік. Ел ішінде өкіметке хабар беріп тұратын тыңшылар бар екен. Олар Қарақас Бұқар, Найман Қимды делінді. Сондықтан біз оларды барып ұстап алдық.

Елді айдап Қу үйге алып келсек, Оспандар сол жерде бізді тосып отыр екен. Дәл осы кезде Көктоғайдағы әскерге азық әкеле жатқан 200 түйені бүкіл азық-түлігімен түсіріп алдық. Бұл әскердің бастығы Алиюң дейтін қазақ екен. Осы әскерлерді Жебеті басынан Ақбұлаққа асып түскен тақырдан күтіп алдық. Алиюң өзі қашып кетті. 30 әскерді түйесімен алып, Бала Ертіс басына алып келдік. Бұдан соң Әділхан бейсі, Солтікен залың еліне кісі салып, бағынуларын талап еттік. Олар бізге шарт қойды.

– Кілең, Ақбұт, Күректі, Жолтықатарлы төрт жерді бізге босатып беріндер. Біз сонда сендерге бағынамыз, – деді. Біз 150 адамдық әскери күшпен Кілеңге келдік. Онда 18 сақшы бар екен. (36) Және онда сәудегерлер мен аңшылар да бар екен. Сақшыларды жаулап, Кілеңді тартып алдық. Ақбұт өзінен өзі бос қалды. Күректі мен Жолты екеуі де бос қалды. Күректінің басы Құттыбай Қарақас жайлауы Жіпілікке келдікте Арал елінің ел бастықтарын шақырып жиын аштық. Ол елдің бәріне бағынуды талап еттік. Молқы Әбу, Қани залың, Қарақас Солтікен залың, Тоқтаған зәңгі Сарсүмбеге қашып кетті. Аралдағы Қарақас, Молқы, Ителі, Сарбас, Шақабай елдері біздің талабымызды қабыл етті. Әділхан, Құсайынбай, Сағатай, Әбдірахман, Төлебай, Қажакын, Асыл, Шақабайдан Зал зәңгі, Ителіден Ақмолла, Үмітбай, Оқан елі түгелдей бізбен бірге әскери міндет өтеуді мақұлдады. Біз олардың ең алғашқы төрт жерін жаудан тартып алдық.

– Енді осы жерлерге қарауыл қоямыз. Сіздер әскер берініздер, – дедік.

Сонымен қатар Көктоғайда Салық елі, Машан Молқы аз ғана монғол, Шыбар Керейлер бар еді. Оларды өкімет қолынан тартып аламыз деп уәде бердік. Ел бізге ат жинап берді. Мал семірді, жарамды аттар да молайды, ел де тойынды. Біз ол жерден 500 әскер құрап алып, Көктоғайға жүріп кеттік.

Оспан, Шамғұн, Үмітбай, Кәмел батыр, Зейнел, Абзал,

Ыбыраһим, Қапас, Көшапат, Ердіхан қатарлы Айтуғандардан қуатты мергендерді таңдап алдық. Бес жүз адаммен Көктоғайға ақшамда барып кірдік. Темекі Бұлақ арқылы Ақмойнақтан көпірдің аузын барып алдық. Көпірді күзеткен он әскерден бесеуін өлтірдік. Бесеуі қашып кетті. Таң атқанша біздің әскерлер Қайырты жағын алған еді. Көктоғай жағында үкімет әскері болды. Бес жүз үй Салық елін, Көкмоншақтағы 150 үйді үкіметтен тартып алдық. Таң ата көпірді тартып алып, судың арғы жағасына өттік. Үкімет әскерінің екі мыңнан аса атын айдап алдық. Көпірді өртеп жібердік. Қайырты жағындағы партизандар тоғай арасына жасырындық. Үкімет судың ар жағындағы таудағы қарауылдан ұзақтан атып тұрды. Күн шыға Алтай жақтан екі айырплан келді. Оларды Тас төбеден Оспан тосып тұрып (37) атып еді. Оқ тиіп, айырплан жаралы болып қашып кетті де қайта айналып қалаға келіп түсіп қалды. Елді алып болған соң қала ішіне кірмей, біз шегініп шығып кеттік. Қайыртыға жетіп барғанымызда, он адаммен бізге Сайып келіп қосылды. Ол бізге:

– Біз Үш Құжырты, Доржы да екі айдан бері атысып жатырмыз. Қолымызда 300-дей үй Қарақас, Шеруші бар. Ырысхан мен Ләтіп ішінде 200-дей салт адамдарымыз бар еді. Біз сіздерді іздеп келдік, – деді.

Шамғұн мен Оспан тұрып:

– Ертiс басымен Жiнгi Қайыртыны асып бiзге қосылындар. Бiз мына елдi айдап, Алаайғырға апарып тастаймыз, – дедi. – Сонан соң тiптi алдарыңыздан шығамын, – деп уәде бердi. Сайып қайтып кеттi. Ырысхан 20 адаммен Есiмхан қасынан келдi. Олар да ауылдарын тауып алыпты. Сонымен 600-дей семья құрап алдық. Оспан, Шамғұн, Үмiтбай, Ителi Сәли тәйжi, Арал елiнiң азаматтары болып Қарадүрбiннен асып, қара жолмен жүрiп, үлкен Қайыртыны астық. Одан әрi жүрiп Жiнгi Қайыртының құйғанына бардық. Сол жерге түскен соң сол сайды өрлетiп, қарауыл жүргiздiк. Шолғыншы өрлеп бара жатса алдынан бiр адам кезiгiп:

- Ел келе жатыр, - деп сүйiншi сұрапты.

Жiнгi Қайыртының аузынан елдi тосып алдық. Ырысхан, Ләтiп, Қадырбай, Қалелұлы Сайып және Сәли, Шерушi Көшербай бастаған 300 үйдi Қарадүрбiн басынан асырдық. Алаайғыр, Шұлғау Дарасына апарып орналастырдық. Барлық ел бiр-бiрiне қосылды. Бiз Жiнгi Қайыртының аузында жатқанымызда артта қалған Көкмоншақ елдерiн жау әскерлерi басып алып, көп күшпен бiздiң үстiмiзден түсiп қалды. Кiндiк талда бiр күн, бiр түн атыстық. Ақыры жау Үлкен Қайыртыға барып түстi. Жау басым келгеннен кейiн халықтан ат-азығымен 1.500 адам алдық.

ЖАУҒА БЕРІЛГЕН АЛҒАШҚЫ СОҚҚЫ

Осы қалың жауға үш төбеден атыс бердік. Бірінші жағы қара жолдың құйғанындағы қырат болды. Оған Оспан Шамғұн 300 әскермен жүріп кетті. Ал Алаайғыр шоқысына Ырысхан, Ләтіп, Сүлеймен батыр 300 адаммен кетті. Кәмел басшылығындағы 300 адам болса Жінгі мен Үлкен Қайыртының арасындағы тұмсықтың астына жөнелді. (38) Онда Қытай армиялары түскелі төрт күн болған еді. Атыс ұяларының барлығы қытай қолында болса да, биік таулардың барлығы біздің қолымызда еді. Жау екі үлкен зеңбірек әкеліп орнатты. Әр күні 5-6 айырплан орман іштерін келіп атқылап, бомбалап тұрды. Орман қалың болғандықтан бомба көп зиян қыла қоймайды. Төрт күн соғыстық. Бесінші күні үш жақтағы партизандар жаудың ішіне кіруге уәделестік.

Оспан, Шамғұн жақтағылар төбеге жақын келдік. Таң атуын тостық. Бір-бірлеп шалғын шөптің арасымен орманға келіп кіріп алдық. Төбенің бауырын жағалап жаттық. Төбенің бауыры үлкен кең қойнау еді, әрі үлкен үңгір бар еді. Жау төбенің үстінде тұрды. Бір қытай бізге қарап сигенде, атып қалдық. Адам жығылып қалды. Сол мылтықты барып алам деп Найман Жақыпбек деген жігіт оққа ұшты. Мен үңгірдің аузына шыға келгенімде бір жау әскері желкемен жетіп келіп, "Малыкіпи" деп айтуға мүмкіндік болмай алыса кеттік. Қойындасып барып, көк шөппен бірге бірнеше жерге дейін домаланып кеттік. Бір уақытта үстіне шығып алып буындырып талдырып барып, қылышымды қолыма алып, шауып өлтірдім. Артымнан Сүлеймен келді. Бұл жаудан құтылып, тоғай арасына кіріп кеттік. Екінші жақтан Кәмел батыр пулеметті атып тұрған қытаймен бірге ат үстінен жұлып әкетті. Ол пулемет атқан қытайды сүйреп алып өлтіргенде, 300-дей адам ұран салып қытайға келіп кірді. Шердиманды тауып алған Оспан екеуміз екінші бір атыс беріп тұрған жау әскерінің сыртынан келіп атып, 6-7 адамды өлтірдік. Содан кейін Оспан екеуміз окопқа жақындап келіп, ішіне 50-ден астам гранат тастап жібердік. Окопта бұғып жатқан қытайдың көбі қырылып, қалғаны сайды құлдай қашты. Арғы жағынан Сүлеймен, Шамғұн әскері, алдыңғы жағынан Кәмел басшылығындағы Айтуғандар ұран салып кіргенде, мыңнан астам қытай мылтығын лақтырып жіберіп, тасып жатқан өзенге түсіп кетті.²³ (39)

²³ Бұл уақиғада жаудың қатты соққы жегенін Жақсылық Сәмитұлы былай деп суреттейді: "Ең соңында қамауда қалған қалың әскер басқа ешбір амал таба алмай, өздерін өзенге тастады. Сол кезде көзімен көрушілердің айтуына қарағанда, өзеннің беті қара-шобыр адам болып кеткен. Аздаған су ішері барлары өзенмен ағып барып, аяқ жақтан жағаға шыққаны болмаса, басым көпшілігі асау өзеннің адуын толқынында көміліп өлген. Тобынан бөлініп қалып, адасып, тоғай арасында қаңғып жүрген бірен-саран әскерлерді қойшылар көріп ауылға айдап әкелген. Алғашында айқұлақтанып, қазақты қырып салмақ болып, айбынданып келген Қытай әскерлерінің кейінгі күні осыған қалған. Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000, 113-114-бет.

Шіңгіл қазағының ұрқын құрту үшін Ресейден орыс армиялары да келе жатыр екен. Армияның барлық саяси комиссарлары Ресейдің бұрын Шың Сысай тұсында Көктоғай, Шіңгіл жерлерінде тұрған, жер сырын білетін адамдар екен, - деп дүр-дүр ете түсті.

Оның үстіне Көктоғайдағы кен районы тексеруге келе жатқан орыс генералы Баненкені Ушаның ішінде Сүлеймен батыр атып тастаған болатын. Генерал Баненкенің құнын да, өшін де аламыз деп Розбаров деген орыстың батыр генералы келеді деген суық хабар да дүңкілдеп кетті.

Ырысхан бәріміз сол үйден тамақ ішіп шығып, Соғыс Комитетіне, ел бастықтары мен батырларға бірін қалғанға дейін және ақтық сертке жеткенше, Жанбайдан шыққанша соғысуға бұйрық берілді. Қандай адам бас тартса, сатқындық қылып жауға хабар беретіндер болса, қолға түскен жерде атып таста деп бұйрық шығарылды. Осыған дейін Сүлеймен батыр мұғалім болып, жер-жерде шпион болғандардан он екі адамды атқызып тастап, ел ішін тазалап алған болатын. (41)

Жер қайысқан 3.000 қарулы армия Сауысқандының жолымен жүріп, Тұранды Бұлақтың басынан өтіп, Қуқарағайдан асып, Қу үйге келіп түсті. Сүлеймен әскерімен Таршатының аузынан шығып алып жау армиясымен әрі бері соғысқанда, панасыз жердегі жау армиясы жайрап қалды. Қытай тамақ ішуге уақыт таба алмай, Қу үйдің ішіне қарай кіріп кетті. Жер сырын білмеген дұшпан тағы да Тақыр төбеге шығып, "мен міне атсаңдар" деп жап-жалаңаш болып еді. Сүлеймен армиясы орман ішіне кіріп кетті.

Біз де жоғарғы жағынан келіп жауды ықтатып атып, орманды бекіністі қолға түсірдік. Жауды Қу үйден қуғанда мергендер 50 неше елу атар пулеметпен ат үстінен атқылады. Олар пулеметті ер тоқымының алдына мінгізіп қойып, өздері ердің артына мініп, "Жәнібек, Жәнібек" деп ұран салып лап қойды. Елу пулемет бір құйғанда-ақ мыңдаған жау әскерлері қырылып, бірінің үстіне келіп бірі түсті. Сол күні соғыс түстен бастап таң атқанша дамылсыз жалғасып, қанды қырғын болды. Әйел әскерлердің барлығы сыртқы қарауылда қалды. Шығын бізде де көп болды. Мәсәли молланың Ерғазы, Серғазы деген екі ұлы бірдей шәйіт болды. Елге жау әскерлерін кіргізбей, елді аман алып қалдық. Мыңдаған әйелдер қолына қару алып, елді, малды күзетіп тұрды. Қытай шегініп базасын тастап қашып, сол сайдың аузына барып кірді.

Ертеңінде әскер күшін және толықтап шәйіттердің орнына таңдаулы адамдар алып, қытайды артынан қуып кеттік. Күн әдеттегідей жаумай, күн күркіреп жай түсіп, ерден қонақтай ақ бұршақ толассыз жауды. Алтай жақтан келген 3.000-нан астам жауға Көктоғайда жұмысшы деген атпен жасырын жатқан орыс

армиясы көмектесті. 2.000-нан астам қарулы орыс әскері келіп, жау армиясының (42) өлгендерінің орнын толтырып қойыпты. Жауды Ақбұлақтан бір бөлім армия, Қу үйден бір бөлім армия жол сайдан басынан да, аяғынан да қоршап алдық. Ырысхан:

– Осы жолғы соғыс ең шешуші болсын. Қыс келе жатыр. Күннің жылы уағында әккі жаудың әкесін танытып жіберіңдер. Біз Қытайдың жеріне барып соғыс ашып, адам өлтіріп отырғанымыз жоқ. Қытай бандиттері біздің жерлерімізді жаулап алып, оның үстіне баса билік жүргізіп бізді өлтіріп жатыр. Қытай бандиттерін өлтірсеңдер қазы боласындар, өлсеңдер шәйіт. Егер осы жолы осы қытай бізді жеңеді екен, онда біздің бұл өңірде жасауымыз қиынға түседі, – деп баса көрсетті.

Алғашқы шайқаста мыңнан астам жау армиясын күйреттік. Бірінші жолғы шайқаста Ақтайлақ батыр, Зиядан батыр бастаған отыз адам қаза болып кетті. Соғыс қыза-қыза жер дүние көл болып, селдер жүрсе де біз төрт жақтан “Жәнібек” деп ұран салып, жаумен араластық.

Екі сағаттық шайқаста, атап айтқанда шоқпармен, қылышпен, автоматпен кіргенде, қытайлар бір шетінен Табынбелшірден аса, Қарасуды бойлап қашты. Біздің Күртідегі қарауылға елу мергенімен 300 адам жіберілді. Алғашқы қылышта суда жаудың 2.000-нан астам адамы жайрады. Су қатты тасыды. Қытайлар ат-көліктен түгел айрылды. Қай жерде ат тұрса, оны атқылап, өлгенін өлтіріп, өлмегінін қашырып, жинап алып жаттық. Қашқан әскерлерді тұс-тұстан атқылап қырып отырдық.

Сүлеймен батыр, Кәмел батыр үшеуіміз қашқан жауды Қарасудың аузынан тосқан едік. Бізге жаудың алды жеткенше жол ортада (43) партизандар бөліп-бөліп алып қалыпты. Сонда оның тамтығы бізге әрең жеткен екен. Бұл жаудан тіл құтқармадық. Жау әскерлері Қарасу аузындағы қарауылға қатты таласты. Біздің адамдарымыз бұл қарауылды бұрын алғандықтан жау жеңілуге мәжбүр болды. Бір қытай командирі төбеге пулеметті қойғызып, ең алдымен төбеге шыға келді. Бір бұрымнан мен де шыға келдім. Екі арамызда бір топ үшқат бар еді. Ол атып қалғанда, оның оғы жанамалап қабырғамның сыртынан өтіп кетті. Сонымен екеуіміз ат үстінде алыса кетіп аттан құлап түстік. Сайға қарай домалап бара жатқанымызда артымнан Сүлеймен келіп қытайды атып, мені құтқарып қалды. Қытай маған найза ұрды. Бұл найза киген барқыт шапанымнан өтіп, емшегімнің үстіне барып тоқтап, етін жырттып кетті. Қытайдың қара санынан атып, тірідей қолға түсіріп байлап қойдық. Сүлеймен аты мен ер-тоқымын сұрады. Мен оны Сүлейменге бердім. Бұл Шақабай Сүлейменнің жүйрік қарасұр аты екен.

3.700-ден астам түрлі қару-жарақ, 500 жәшік оқ түсті. Елді аман жаудан айырып қалдық. Елді Қияқты сай, Жебеті, Қуүй, Томар бұлақ, Шолақ Бұлақ, Қайырты, Табынбелшір, Шібленге түсіріп орналастырдық. Қарақас Тоқтағанның Нәби деген баласының қытай тілін білетін ұлы бар еді. Оны Сарсүмбеге тіл әкелуге жібердік. Ол барды да қайтып келді.

- Орыс, қытай қатты ашу шақырып жатыр екен. Тағы да 3.000 қызыл армия келе жатыр, - деді.

Сонымен бірге "бүкіл елдің мергендерінен сұрыптап, 1.000 адамды төрт тарапқа дайындаған. Бұл армия өте таңдаулы сібе, солаң, монғол, орыс, манчулардан сайланған" деген лақап тарап жатты. Патшасынған бандит Шың Сысай өз армиясына "Көктоғайды бүтіндей тазалап қолға аласыңдар. Кері келуге рұқсат жоқ" деп қатал бұйрық берген екен. Осы армия әскерлері атқан оғы жерге түспейтін мыңнан бірі делініп (44) суреттеліп жатты.

Ырысхан 400 адаммен Шіңгілге кетпек еді. Бұл тоқтады да Табынбелшірдегі Сарт Бейітінде жиын ашып, ақыл құралды. Бұл жолғы жауды Алтайдың ең қиын жері Ышқынтыдан тосып, соғыс беруге қарар алдық. Жол бойы қарауыл қойылды да жау армиясын Таңбалыдан өткізіп жіберіп, онан соң алдан соғыс беріп қаша-қаша жауды Ышқынтыға түсірудің жоспары жасалды. Бұл арада "Үрімжіде жатқан Шың Сысай жарлығы бойынша, орыстың осы армиясына бір батальон әскермен 1.700 түйе киім-кешек, ақ тәтті мен күріш келе жатыр" деп Қарашорадан хабар келді. Осы жүкті түсіру үшін Сүлеймен батыр 14 адам беріп Оспанды жіберді. Жау армиясының жолын бақылауға Тілеуке жіберілген жау әскерлері Мезім сайымен жүріп Бала Ертістен келіп өтіп, Қияқты Сайды өрлеп, Таңбалы тастың жолымен шығып, Тұлтының құйғанына келіп түсті. Біздің қарауылдан "жауды алдынан азырақ атыс беріп қарсы алдық" деген хабар келді.

Ішінде өзім де бар, Сүлеймен, Ырысхан, Шамғұн әскерлері Ышқынтының солтүстік жағындағы бұйра-бұйра қыраттарды алды. Таңбалы Тас жағындағы қарауылды Кәмел батыр әскерлері, Айтуған мен Қарақас әскерлері алды. Жау армиялары Ышқынтының екі қыратын иелеп алды. Осы замандық қарулармен әбден қаруланған қызыл армия екен. Бір қыратта біздің әскерлер орналасқан. Осы маңда үш күн, үш түн атыстық. Жау санының молдығы, қарауылдарының зорлығына сүйеніп, зеңбіректермен толассыз атқылап, кейбір орманды жерлерді көзді ашып жұмғанша жайпап жіберген еді. Пулеметтер зіркілдеп сағат сайын емес, минут сайын миллиондаған ажалды бізге қарай төгіп жатты. Бұл кезде табиғат та нәсер құйып, күн күркіреп, нажағай түсіп, жер сілкініп, өзгеше суық мінез көрсетіп тұрды. Бір тұлып талқан тауып алып немесе бір тұлып ақ ірімшік, қызыл (45) ірімшікті тұлыпқа салып алып соғысып жүрген қазақтар

үшін де табиғаттың осы мінез-құлқы жақсы болмады. Оның үстіне әр күні дамылсыз 6-7 самолет бізді бомбалап тұрды. Осы соғысқа орыс азаматы Сендиқов батыр алты жолдасымен қатысқан еді. Бомбадан мал көп өлді. 50 неше адам өлді. Төрт күн, төрт түн соғыстық. Екі жақ бірдей шаршадық. Соғыстың созылуын пайдаланып, қытайлар окоп жасап, көп бекіністі бекемдеп алды. Окоптағы қытайларды сырттан келіп соғу планы жасалды. Бір бөлім адам қосқа жіберілді. Олар азықтанды, азырақ ұйықтап демалды. Олардың жау армиясына сыртынан баратын жолдары белгіленді.

Қарауыл бытыранды жаудың ұстап отырған жерінде кеңірек болып, күштердің барлығы теңсіз орында тұр еді. Сүлеймен, Келес, менің әкем Молдажан төрт адам қарауылда қалған болатын. Біз окопты бұзып аламыз деп өрлей-өрлей жауға жақын қалған едік. Қарсы алдымызда бір мерген отыр деп отырғанда, менің әкемнің алдындағы тасқа оқ тиіп, тас бытырап келіп әкемнің бетіне тиіп, әкем азырақ жаралы болып қалды. Ол адамның жарасын орап, әлгі жау әскерінің өзіне Келес барып оқ ата бергенде, оқ Келестің қуыс кеудесінен өтіп кетті. Сөйтіп екі адам жаралы болды. Жаралы адамдар қайтарылып жіберілді. Маған сол қарауылдың солтүстік жағы бос тұрғандай, егер сол жерге барсақ осы қарауылды алғандай сезіліп тұрды. Осы төбені Сүлейменге айтып едім.

– Мен де сол төбені алуға лайық көріп тұрмын, – деді.

Орманның ішімен жүріп отырып, сол сайдың бауырына жетіп бардық. Сол сайды ақырын өрлеп, басына таяп барып, атымды байлап қойдым. Қытай Сүлейменге қарап атып жатыр екен. Жердің ахуалын көрдім де қайтадан Сүлейменге мәлімдедім. Сүлеймен:

– Түнде түс көріп едім. Бұл жауды біз аламыз. Сен өз адамыңнан он адам ал, мен он одам таңдап алайын. Жиырма адаммен баралық, – (46) деді. Қайтып қосқа келіп тамақ іштік. Адамдарды іріктеп алдық. Мен Сайпыл, Сөкей, Қалиасқар қатарлы он жігіт алдым. Сүлеймен қасына келсем, екі адаммен Кәмел келген екен. Кәмел тұрып тау басындағы дүрбі тартып еді.

– Ол төбеге барып қайтқан кім? – деп сұрады.

– Барған мен, – дедім.

Сонымен 25 адам сол төбені алатын болып жүріп кеттік. Бірден-бірден барып төбенің бауырындағы жыраның ішіне түсіп алдық. Сайды өрлеп келіп басына таяғанда төбе бауырына атты байлап қойып, 25 адам төбеге келіп шықтық. Бізге "әрқайсыларың дем алмай бірқатар бестен атыңдар" деп бұйрық берілді. 25 адам бірдей бұйрық бойынша атып-атып жібердік. Жау қорғанысының сыртқы жағы ие жатқандықтан, жау әскері қапыда қырылды да, қалғаны окопты тастап қашты. Орнына екі пулемет, екі елу атарды тастап кетті. Атқа мініп алып жауды қуа жөнелдік. Төрт ауыр зеңбірек қалыпты.

Сайды бойлап қытайды біз қудық. Қыратты бойлап Сүлеймен қуды. Қытайлар қашты, біз қуа соғыстық. Қытайлар жолда жаралы болып түсіп қалып соғысуда. Сайыпбай оққа ұшты. Алдымыздан қашып 16 қытай келеді екен. Бір ғана автоматпен жайратып тастадық. Олар алты түйе алып келе жатыр екен. Түгел жүгі бар. Оның ішінде үш түйенің жүгін ақ бұлмен жауып қойыпты. Енді аз жүрсек қытай қырылып қашып, қор артып келген 2.000 түйе бір-ақ ие қалыпты.

Қарақас Жанымхан кезігіп еді. Бір мылтық сұрады. Оған бір мылтық бердік. Ақ бұл жапқан жүктер түгел қару-жарақ екен. Қалған түйелер бұл, шай екен. Маған 20 түйе үлес тиді. Үш түйе оқ-дәрі, мылтық тиді. Мылтықтың көбін басқаларға бөліп бердім де, өзімде 16 мылтық қалды. Соғыс комиссарларына мылтық, оқ-дәрі, ат, түйе апарып бердік. Қайтып қосқа келдік. Шамғұн да келген, олжаны оларға бердім. Біздің әскерден Рақадыл, Сайыпбай қатарлы (47) 20 адам шәйіт болды.

Ал бізден басқа Ышқынтыға басып кірген үш қарауылдан да адам шығыны аз болмады. Тек соңғы нәтиже бізде қалды. Төрт ай ішінде үлкенді-кішілі 47²⁴ рет соғыс болыпты. Оның ішінде үш реткі шайқас жантүршігерлік болып, жау армияларынан жеті мыңнан астам адам өлтіріп, 4.000 түйе, 7.000 ат, 7.000-нан артық әртүрлі қару-жарақ олжаладық. Қазақ қазақ болғалы жүргізілмеген соғыс болды. Оспан 14 адаммен Қарашора қарауылында 1.700 түйені жүгімен бір-ақ түсіріп, жаудың бір батальон армиясын бір-ақ жойды. Орыс армиясына әкеле жатқан азық-түлік біртұтас түсірілді. Орыс армиясының қалған азығы жоқ болып, тау-таумен Сарсүмбеге қашып кетті.

АЛҒАШҚЫ ЖЕҢІС

Орыс пен монғол арқа сүйеген бандит Шың Сысайдың тұмсығы тасқа тиді. Жеті мыңнан артық армиясынан айрылды. Қару күшімен бізді ала алмаған Шың Сысай енді айырпланмен жер-жерге қағаз тастап, келісім жасауды талап ете бастады.

Біздің 47 реткі соғысымыз бізге тісін қайраған қаһарлы жауларды, күшті менен тістіні, бандит Шың Сысайды жеті қабат жердің астына түсіріп жібергендей болды.

Жан қалтасынан саясат шығарып, орыс пен монғолға арқасын сүйеп, дәуірлеп, айқұлақтанып жердің миын шығарғысы келіп тұрған бандит Шың Сысай енді сұлу әйел бейнесіне кіре қалды.

1940 жылдың басында ауыр зиян тарттық. Ал оның күзінде зор табысқа қол жеткіздік. Көктемде 4.500 үйден астам семья ауып, Бұлғын жазығына бардық. Осында 25 мыңға таяу адам едік. Осыдан

²⁴ Бұл жерде 49 жазылған. Бірақ төменде бұл сан екі рет 47 деп аталған. Сондықтан оны 47 қып өзгерттік.

11.000 адам бомбалау менен өртке және үш мемлекет армиясының зеңбірегінің жеміне кетті. 2.400-ден астам бала бесігімен өртке кетті. (48) 1940 жылы 6 ақпан күні Жү Ұянжан мен Көктоғай шәнін мылтық береміз деп алдап, көкқасқа тай сойып, 40-тай адамды бауыздап тастадық. Сол күннен бастап бүгінгі ең соңғы шайқас Ышқынтыдағы қанды қырғын 47 реткі шайқасымыз болып, жау адамдарынан 7.000-нан астам адамын жойдық.

Осы билікке қол жеткізу үшін елге қайтып келгеннен кейін алдымен ел ішінде мұғалім болып тыңшылық істеген залымдардан 12 адамды атып тастадық. Бұл тәсіл елдің басын қосудың ең тамаша шарты болды. Осылайша ел бірлігін сақтау арқылы ең соңғы күнде үлкен нәтижелерге қол жеткіздік.

Бізден өлген құрбан аз болмады. Осы жолғы шайқаста Сүлеймен әскерінің әр үш адамнан екеуі шәйіт болды. Олардың атын атап отырмадым. Соғыстарда Ырысханның саяси басшылығы, Сүлеймен, Оспан қатарлы жан аямаған жүздеген мергендер мен батырлар шешуші рөл ойнады.

Тыңшыларды тазалау үшін ең алдымен Ырысханның бұйрығымен Оспан Сарсүмбе мен Көктоғай арасын кесіп тастауға кеткен еді. Көктоғай мен Сарсүмбе арасында Қытайдың почта орны болып, онда қазақта болып жатқан уақиғаларды қытай бандиттеріне жеткізіп тұрған Саржас дейтін бес үйлік монғол көп рөл ойнап отырған. Оспан ең алдымен осы бес үйді біртұтас қылмысын мойнына артып атып тастады. Өйткені олар қытайдың сол жердегі қарауылына мәлімдеп, бес үйлік ителіні қырғындатқан-ды. Оған қарата осы жауап істелген еді.

Бұлардың сыртында Сартоғай шайқасы, Күмістегі шайқас, Ағашобадағы шайқас (49), Моншықтағы шайқас, Жарынтыдағы шайқас, Бұлғын жалпағындағы шайқас, Өкпедегі шайқас, Көк Адырдағы шайқас, Қаптықтағы шайқас, Бәйтiк тауларындағы шайқастар, Дабысындағы шайқас, Бұтамойындағы шайқас, Үш Арғылтайдағы шайқастар болып, жау әскерлерінен 1.984 адам өлтірілді. Сонымен бүкіл бандит Шың Сысай армияларынан 8.984 адам жоғалтылды. Бұның ішінде Монғолияның Мұса өлген жерінде 47 адамдық бір қарауылын біртұтас қырып тастадық. [Бос]²⁵ айырплан атып түсірдік. Дөңті шайқасында орыстың бір батальон әскерін жойдық. Атақты Сары атты Зубатов полковникті ұрып өлтірдік. Генерал Банке он адамымен оңашада атып тасталды. Соңғы Ышқынты шайқасында генерал Разборов өлтірілді.

Соңғы бітімде орыстар генералдарының басын сұрады. Генерал Банкенің сүйегін бердік. Разборовтың сүйегін бермедік. Өйткені ол соғыс қылмыстысы еді. Көктоғайдағы орыс елшілеріне Ырысхан:

²⁵ Қанша айырплан екені жазылмай бос тасталған.

– Сендер 1937 жылы Мәскеуге апарып өлтірген Бөкейханның, Ахмет Байтұрсынның басын әкеліп беріңдер, – деді. Бұл сөз сонымен тынышталып қалған еді.²⁶

Соғыста бізден шығын көп болды. Бастапқы кезде біз қызыл қолмен қарсы шықтық. Құрал жүре-жүре қолымызға түсті. Түскен оқ, құрал-саймандарды руларға таратып, жастардың машықтануына беріп отырдық. Сөйтіп алдыңғы адам өлсе, артқы адам орнын басып отырды.

Соғысты соғыстан үйрендік. Жамандықты жамандықтан үйрендік. Уды умен қайтардық. Құтты Сұлубай²⁷ айтқандайын:

Аспанда айырплан бытырлаған,
Қайласы бұл қытайдың артылмаған.
Біз қазақ малды баққан момын едік,
Соғысты бұрын көріп жатылмаған. (50)

Соғыс өнерін соғыстан үйреніп алдық. Мал бауыздаудан қорқатын момын қазақтар жауды тырнағымен бауыздауды үйреніп алдық. Бір кезде залым Мадарин Ырысханға:

“Жауға біткен көзі бар, дауға біткен сөзі бар” дегендей, Ырысхан осы жолы жауға біткен көзінің де, дауға біткен сөзінің де пайдасын көрсетті. Орыстар генералдарының басын сұрағанда, оған да Ырысхан ғылыми жауап таба білді. Қазақтың ең соңғы бастығы Бөкейханның басын сұрады. Бұл неткен табылған жауап. Дұшпанды он мың шоқпармен бір салып ұрып жықты. Бірақ біздің жауымыз ұяттан екі мың үш жүз жыл бұрын туғандықтан, қазіргі заманда ондай жауды ұялту мүмкін емес. “Бізге тыныштық болса екен” деген жазуларды айырпланның астына жазып алып, қызылды жасыл жалау тағып аспаннан енді қағаз жаудырды. Сол қағаздарда:

“Мылтық комиссарларының, шәндердің өлтірілуі – солардың өз қылмысы. Үкімет барлық қылмыстарды өз мойнына алады. Үкімет пен халық болып әкелі-балалы адамның қатынасындай тамаша қатынасымыздан айрылып қалдық. Соғысты тоқтаталық. Не тілектерің бар? Елші жіберейік”, – деп Шың Сысай атты айдаһардың аузынан бал тама бастады.

Оларда одан әрі: “Үкіметіміздің жүргізген саяси іс-шаралары құралды шайқастарға апарып соқтырды. Екі жағымызда орны толмайтын ауыр зияндарға кіріштар болдық. Қандай пікір талаптар болса да шешемін”, деп жазыпты.

²⁶ Бұл жағдай бізге Шыңжаң қазақтарының Қазақстандағы жағдайлардан хабардар екенін көрсетеді. Тіпті Ырысханның Алаш қайраткерлерінен бірқатарын көрген болуы да мүмкін. Өйткені, Алаш көсемдері 1918 жылы көктемде Семейде жиналып, Шыңжаң қазақтарына барып, Алаш идеясын насихаттау туралы шешім қабылдаған-ды. Осы шешімге сай сол жылдың жазында Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Салық Аманжолов, Райымжан Мәрсеков Шәуешек және Үрімжі қалаларына барып қайтқан-ды. Қайрат Б. Алтай асқан алаш арыстары // Алтын бесік. 2008, № 2, 38-39-бет.

²⁷ Сұлубай батыр (1907-1944) Абақ Керейдің Тасбике руынан шыққан атақты батыр.

- Сіздер жүріп кеткеннен кейін, айырплан тағы да келіп қағаз тастады. Ол қағазды Жанымхан жазып: "Мен Көктоғай қаласына барамын. Сол жерге ел бастықтары келсін. Болмаса ат жіберіңдер, мен сіздер тұрған жерге барайын", – депті. – Қайтеміз деп Сүлеймен батыр мені сіздерге жіберді, - деді.

Ырысхан:

- Ел бастықтарына Ырысханды таба алмадым деп бар. Және ел бастықтарына ақырын көп сәлем айт. Өзірше жауап бермесін. Біз Шіңгіл елін қолға түсіріп алған соң комиссиямен сөйлесеміз, - деп жауап беріп, Батталды қайтарып жіберді.

Жаудан қолға түскен аттарды Сұптыға 30 адаммен айдатып жіберді. Сол түні жүріп Қозыке сайының аузынан өрлеп шығып, таң ата Табын Сала, Көкбұқаға барып бекіндік. Кешінде Шіңгіл қаласына қарай жүрдік. Түнделетіп үлкен Қобдадан түсіп, көпірдің аяқ жағынан өтіп, аудандық үкіметті қоршауға алдық. Шәндік үкімет ертеден қорғаныс алғандықтан атыс берді. 100 әскермен жауды қоршап тұрып Шіңгіл еліне айдап, қараңғы тоғайға апарып, сол жерге елдің бас-аяғын жинадық. Елдің аяғына күзетші қойдық.

Ертеңінде тағы да бір айырплан келіп, дорбамен қағаз тастады. Ол қағазда: "Мен Жанымхан келдім. Ел бастықтары Шіңгілдің аудандық үкімет мекемесіне келсін. Немесе маған ат алып келіңіздер", – депті. Біз ат апармай қойдық. Екі сағат өткеннен кейін қытайлар атқа мінгізіп, Жанымханды алып келді. Жанымхан түсетін үй тігіп қойған едік. Жанымханмен аман-сәлем қылдық.

Жанымханның қорытынды пікірі мынауболды:

- Ырысхан, сенің тілегінді қабыл етті болып үкімет мені жіберді. Қытай үкіметі болған Шың Сысай маған ант беріп сендірді. Ал мен де Шың Сысайға сенімділік білдіру үшін ант бердім. Қозғалысты ең бірінші болып Есімхан бастаған. Бұл қозғалысты жүргізген Ырысхан сенің бауырың екен. Сен оларды сендір деп мені жіберді, - деді.

Біз жиын ашып, әуелдегі ортаға қойылған талаптардың ішінен жеті ірі (53) үлкен пікірді, жиырма неше ұсақ тармақтар етіп ортаға қойдық. Олар мазмұн жағынан алғанда Алтайдың ерікті үкіметі болуы, онда қазақтардың билік жүргізуі, қазақ тілінде оқу-ағарту болуы, қолға алған адамдардың тірісін, өлісінің сүйегін қайтару, жер байлығын орыстардың қазбауы, оның, яғни жердің де, байлықтың да иелік құқығы қазақ қолында болуы, шаруашылық қимылдарды Қытай райондарында қытайлардың өзі басқару, ұлттық райондарда қазақтардың өзі жүргізуі, мал бажыларының қысқартылуы, құрал-жарақтардың қазақтың өз қолында тұруы, Қытай әкімшілік күштерінің өз білермендігімен ұлт райондарына суық тұмсықтарын тыға беруіне жол берілмеуі, демократиялық

ауданына Нәзір, Көктоғай ауданына Рахат, Бурылтоғай ауданына Нұрмұқамет, Алтай ауданына Қажынәби, Буыршын ауданына Әбілмәжін, Қаба ауданына Көкенай, Жеменей ауданына Мұқаш шән болсын, - деп пікір білдірді.

Осының арасында Мәнкей, Ақыт, Баянбай, Дөнен, Өнерхан, Байқадам қатарлы адамдардың сүйегін алып келді.

Чу Силиңмен сегіз үлкен шартқа қол қойылды.²⁸ Жүрерде Чу Силиң тұрып:

- Шың Сысайға не сәлемдеме бересіңдер? – деп сұрады.

- Сенім күшейе берсін. Шың Сысай дұрысырақ ойласын. Сәлемге мылтық берелік, - деп айттық. Бізден құрал алуға Бұқат, Дәлелхан келді. Ырысхан белгісін жіберіпті. Біз ол кезде Шанқанға келіп, жамырай ақ жазыққа қонып, ақбоз үйлерді тіккен шат көңілді тұрған едік. Бұқатқа үй тігіп қойғанбыз. Бұқатты күтіп алып (55) көк қасқа тай сойып, қонақ қып, 200 мырыш бесатар беріп, оны Көктоғайға жеткізіп бердік. Ырысхан Чу Силиңге:

- Дубанға көп сәлем айтыңыз. Шың әпенді қорыққанда мылтық, оқ, қара дәріден қатты қорқушы еді. Бұл мылтықты біз жасай алмаймыз. Бірақ біз үшін бүкіл дүние жасап жатыр. Қажетті болған кезде ел қолынан мылтықты түсіріп ала білеміз. Алтайдың орманы түгелдей бізге құрал жабдық. Біз тұңғыш рет қайың шоқпармен жауды ұрып өлтіріп, осы мылтықты түсіріп алған едік. Мына құралды Шың Дубанға апарып беріңіз. Біздің сізге берген жолдығымыз осы, - деді.

Ел адамдары да Чу Силиңге мынаны айтты:

- Шың Дубан жеріміздің топырағын иелеп алды. Оған үндемедік. Ел бастықтарын қолға алды. Оған да үндемедік. Алым-салықтарды тарихта болмаған дәрежеде ауырлатып, жүз қойдан төрт қой санап алды. Оған да шыдап тұрдық. Ең ақырда дінімізге шабуыл жасады. Бізді қытайландыруды көздеп діни кітаптарды жинап өртеді. Дәл осы жерге келгенде біз шыдап тұра алмадық. Таудағы бұғы мүйізі сырқырап еді, ойдағы бөкен мүйізі де ауырмай тұра алмады. Біз бұзылдық.

Ырысхан да:

- Елді бұзған Есімхан екеуміз. Егер соңғы тарихтарға кінәлі

²⁸ Халифа Алтайдың айтуынша, бұл келісімге 1941 жылы 15 қыркүйекте Қаратас деген жерде қол қойылды. Алтай Х. Алтайдан ауған ел. Алматы, 2000, 96-бет. Сүгірбаевтің айтуынша алты шартқа қол қойылды. Олар мыналар: 1- Бұл жолғы көтеріліске қатысқандардан ешқашан, ешқандай жауапкерлік қарастырылмайды; 2- Түрмеде отырған барлық адам босатылады; 3- Аймақ, аудан бастықтарына және аймақтық мекемелердің негізгі басшылық орындарына жергілікті халықтардан адам қатынасады; 4- Көктоғай, Шінгіл аудандарындағы сақшы мекемелерінің бастығы немесе бастығының орынбасарлары жергілікті халықтан болады; 5- Көтерілісшілер қолдарындағы қару-жарақтарын үкіметке тапсырып береді; Оның есесіне үкімет аймақ орталығында ғана белгілі әскер тұрғызғаннан өзге аудандарда, әсіресе Көктоғай, Шінгіл аудандарында әскер тұрғызбайды; 6- Халықтан алынатын алым-салық жеңілдетіледі әрі осы жолғы көтеріліс тұсында қиыншылыққа ұшыраған халыққа үкімет көмек көрсетеді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 31-32-бет.

болатын адам қажет болса, онда оған тек Есімхан екеуіміз ғана жауаптымыз, - деді.

Чу Силиң қайтып кетті. Ел іші көңілді. Елдің апшысын қуырып тұрған жол хат түзімі де жоғалды. Чу Силиң қарулы соғыстардың барлық зияндарын саламат деп жариялады.

ЕЛДІҢ ҚАЙТА ҚОЗҒАЛУЫ

Сол жылы недәуір тыныш қыстадық. Бірақ қытайлар әскерлерді жасырын кіргізе бастады. Дабысын Келеңсай, Дөңті, Қаратүңке, Көктоғай кен райондарына тас қазады деген сылтаулармен бандит Шың Сысай өз күшін шоғырландыра бастады. Болып жатқан осындай құбылыстарға қарап мәселенің төркіні болған қазақтардың жерге иелік құқығы деген тармақ бұзыла бастады деп отырғанымызда, Бұқат Бейсі Қалелдің құдасы Қақыш биді жасырын Қалелге жіберді.

- Кешегі қара қойшы Есімхан, Ырысхан (56) қозғалыс бастап көп нәтиже иеленген еді. Сіздер қарап жатпаңыздар. Мылтық табылатын болды. Қазір орыстар кен қаза бастапты. Орыстар келіп алса, мәселенің соңы жаман болады, - дейді.

Ал Бұқатты түрткен Алтай Консулі Баймурзин болады. Оның себебі, 1940 жылы мамыр айында екінші дүниежүзілік соғыс басталып,²⁹ 1941 жылдың басына дейін³⁰ Ресейдің көп жерін немістер жаулап алып қояды. Дәл осы кезде Шың Сысай да Ресейден қол үзудің амалын ойлап жатады. Шың Сысайға қарата Шыңжаңда әрекет істеу үшін Баймурзин алдымен Жанымханды үгіттеді. Жанымхан бұл жұмыстан бас тартады. Онан соң Баймурзин Бұқатты үгіттейді.

- Біз құрал берелік. Жоғарғы елді қозғаныздар. Алтайды бөліп әкетіңіздер, - дейді. Бұқат бұған мақұл болып, Қақыш арқылы Қалелді түртеді. Бірақ бұл кезде Ресейден шыққан белгілі бір тәуелсіз Шығыс Түркістан жарнамасы болмайды.

Міне осындай әңгімелер ел бастықтары арасында болып жатқанда, Көктоғайдағы қытай Силиң Буы бір түнде жасырын Көктоғай сақшы бастығы Кәдірбайды атып тастады.³¹ Қалелдің ұлы шән болған Рахатты қолға алмақ болғанда, Рахат қаланы тастап қашып үйіне барды. Сөйтіп "Иттің суық тұмсығы" Қалелді бұзылуға мәжбүрледі.

²⁹ Екінші дүниежүзілік соғыс 1939 жылы қыркүйекте басталған. Кеңес Одағы мен Германия арасындағы соғыс 1941 жылы 22 маусым күні басталды.

³⁰ 1942 жылдың басы болу керек.

³¹ Сүгірбаев Кәдірбайдың Шың Сысай тарапынан кен қазатын жұмысшылар деп жіберілгендердің негізінде әскер екенін біліп қойғандығы үшін өлтірілгенін айтады. Сонда, 34-бет.

Кәдірбай жайында хабар елге жетіп келген соң Сүлеймен батыр 200 адаммен Көктоғай ауданын қамап алып, сақшының 30 адамын өлтіріп, 300 атын айдап шықты. Ресейден келіп жатқан орыс инженерлерінің (әйел инженер де бар екен) бес үлкен машинасын, екі пабиданы Бел Қайынан тосып, Сарбұлаққа жетпей түсіріп, адамын өлтіріп, машиналарын өртеп жіберді. Онан бұрын Сүлеймен Ушадан генерал Баненкені атып тастаған болатын. Уақиға міне осылай болып бұрқ ете түсті.

Шың Сысай бандит Көктоғай жеріне батыр армия деп Қашқардың жеті мың армиясын әкеліп түсіріп қойған болатын. Көктоғайда бір үлкен "Шың Зықұй" құрылған еді. Қытай армиялары ең алдымен соғысты Аралдан бастап, ең алғаш рет Қу үйден соғыс берілді. Көк Тұмсықтан жау армиясы келіп кірді. Қолымызда құрал аз, тығулы қалған құралдар мен инженерлерден түскен біраз құралдар бар болатын. Бұл жолы Сендиқов бар еді. (57) Бүкіл Аралдың Қарақас, Шақабай армиясының бастығына Қалел мені белгілеген. Біздің арамыздағы аса қайғылы хабар – Ырысхан ауыр сырқаттан қайтыс болып кетті де, бүкіл қозғалысты бастайтын саяси қайраткер болмай қалды. Менің де бұл соғыстағы арманым осындай болды. Ырысханның басшылығы өте шебер еді. Енді бізге басшылық ететін Ырысхандай адам табылуы қиын көрінді.

Мен өз әскерлерімді алып, Қу үйдің орман жағынан келіп бекініс алдым. Жау армиясы Көктұмсықтан келіп кірді. Сендиқов менің жанымда еді. Арамызда Қу үйдің өзені бар болатын. Шолақ бұлақ құйғанында қарауыл ұстап отырған екі қытайды өлтіріп, Сендиқов екі бесатар алып келді. Мен Сүлеймен және Шәйтқазы отырған қарауылға келдім. Ол жерде Шақабай Сүлеймен де отырыпты. Сүлеймен жау армиясынан көп адамды түсіріп жіберген екен. Оны қарағайды паналап тұрып дүрбімен көрдім. Жау екі жағымызға бірдей жақын жатыр екен. Сейітқазы тұрып:

- Түнде кіру керек. Жау қазір әккі болып еркін тұр ғой. Біздегі қару-жарақтың әзірше аз екенін жау біліп отыр, - деді.

жылжығанда, теріскейдегі, орман ішіндегі Шүршітбай жағындағы жіңішке жолмен жүрді. Таршатының ел қонатын бір қонысынан жау шыға келді. Қарағай арасында бір үлкен қорым болып жатқан тас төбе бар екен. Осы төбе сол қонысқа жақын екен. Сол жерге Сүлеймен еңкейе келіп, 30 адаммен өрлеп келе жатқан қалың жауды тосып атыс берді. Қытай не ілгері кете алмады, не артқа шегіне алмады. Жазыққа жау армиясын қамап алып, Сүлеймен 600-ден артық адамды түсіріп жіберді.

Сүлеймен алдындағы самырсынның еңкейіп тұрған бір бұтағын қайыра бергенде, Сүлейменнің бас жағы көрініп қалды да қарсы алдындағы қарауылда отырған бір сарттың оғы тиіп кетті.³² Сүлейменнің жанында Қапыш бар еді. Қапыш Сүлейменді арқасына көтеріп алып артқа шегінді. (59) Дұшпан да ілгерілей алмады. Қайтадан артқа шегініп, ирек басынан асып, Жебетіге келді. Сайды құлдап келе жатқан елдер Сүлейменнің қаза болғанын естіп, жер күңіреніп жылады. Соғысты түртіп қойған месқарындардың барлығы үйінде болатын. Елдің не болып жатқаны, соғыстың не болып жатқанымен Бұқат пен Қалелдің жұмысы болмады. Тарих бізді осындай "мықтылармен" ертеден мол қамдаған еді. Сүлеймен өлді. Елі енді қауіпті жағдайда қалды. Елдің бұл соғыста сенгені жалғыз Сүлеймен ғана еді.

Елді Әділхан бастап Қара Ертістен өтіп, Сарсүмбеге қарай көшті. Әділхан ту алып келіссөз талап етті. Үкімет адамдары:

- Біздің халықпен жаушылығымыз жоқ. Осы жолғы қозғалысты түрткен адам бар. Сіздерді орыстар түртіп отыр, - деді.

Есімхан тұрып:

- Бізді орыс түртпеді. Сіздер жақтан тоқтамға опасыздық істелінді. Кәдірбайды жасырын атып тастадыңыздар. Орыстарды өздеріңіз әкеліп, Көктоғайға тас қаздырдыңыздар. Көктоғайға өздеріңіз біліп Қашқар армиясын жөткіп әкелдіңіздер. Міне біз осы себептен бұзылдық, - деді.

Осы кезде Қалел тәйжі, Рахат, Қалман, Құмар, Боранбай тәйжі, Шәри зәңгі тауда 300-дей адаммен қалып қойды. Оспан, Сүлеймен Бектұрұлы, Кәмел, Молдажан бұлар өздеріне қараған төлестерді алып, Қарағанды, Шібеге шығып кетті. Ол жылы ол жерге көл тоқтаған, ауыз су бар еді. Ол жер Барқы Шөмішбай үкірдай құдығының астыңғы жағы еді. Қытайға бағынған елден Әбдірахман, Құсайынбай, Әділхан би, Қажакын, Сәлибай, Қажакын Шүкірұлы қатарлы адамдарды жинап қойып, қасына үш кісі ертіп, Әділхан Жанымханға барды. Жанымхан оларға уәде берді де оларды ертіп алып үкіметке апарды. Үкіметке кезіктіріп алып, қайтадан алып

³² Сүгірбаев де Сүлейменнің Таршатыдағы соғыста оққа ұшқанын айтады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 37-бет.

келді. Бір жұма демалған соң Сарбұлақ, Көкебұлақ ортасындағы Меркіт елі салған Қаратас мектебіне елді жинап:

- Шынайы бағынамыз десеніздер мылтықты тапсырыңдар, - деді.

Бұл кезде үкімет әскерінің аттары, түйелері әбден арыған еді. Ала жаздай жаудың ат-түйесіне оттайтын жер бермей қойдық. Ауысай (60) шықса болды ат-түйесін тартып әкеп отырдық. Сондықтан «Мылтық сыртында әскер мінетін 1.500 ат, 500 түйе бересіндер» деп соқты. Өйткені олардың түйесінің көбін біз тартып алған едік.

- Егер ат, түйе береді екенсің, онда оның бәрін өзіміз таңдап аламыз. Сонан кейін ғана әскерлер жеріне қайтады, - деді. Сонымен таңдаулы ат-түйені үш күн ішінде жинап әкеліп бердік. Әскерлер қайтты. Қайтарында тау жолы арасында бекініп отырған Қарақас Байтыке қажы ауылдарын шапты. Қажы ішінде елу адамды атып кетті. Ал одан шығып жол үстінде қайта көшіп келе жатқан Іргебай, Сіргебай ауылдары бар еді. Бұл елдерді бір-ақ шауып алып, 200-ден астам қатын-баланы қырып кетті.

Жанымхан Қарақас мектебіне келіп жатып алған. Мені шақыртыпты. Мен ол кезде жаралы едім. Мен барып едім, ол:

- Сенің әкең ақыры Оспанға еріп қашып кетіпті. Оның қолында мылтығы бар екен. Мен үкіметке үш мылтыққа кепіл болдым. Ақмолла, Құмар, біреуі сенің әкең еді. Сен барып әкеңнің мылтығын әкеліп бер. Болмаса үкімет мені ұстап кетеді. Сен маған Әділхан мен Құсайынбайды кепілдікке бер, - деді.

Бұл екі адам сол мекемеде отырған екен. Маған ол адамдар кепіл болды. Мен екі адам ертіп алып, әкемді Шібетіден тауып алып үйге ертіп келдім. Оның мылтығын Әділханға тапсырып бердім. Ел өздерінің мекендеріне тарап кетті. Оның арасында "Алтайға Чу Силиң келіпті. Тағы да тоқтам болады екен. Ел бастықтары барып Чу Силиңге амандасып, өз қателіктері үшін кешірім сұрасын" деген сумандаған суық сөздер ел ішін аралып жүріп жатты. Енді екі күн өтпей Қарақас мектебіне айырплан келіп түсіп қалды. Онда Чу Силиң өзі келіп ел бастықтарымен амандасып:

- Сендердің осы жолғы қателіктеріңді мен кешірдім. Енді Шын Сысайға барып амандық білдіріп кешірім сұраңдар деп жатыр, - деп "Иттің суық тұмсығы көтенге келіп кіріп кетті." Ежелден саяси қайраткер туып көрмеген бұл халықтың соңғы халі міне осындай. (61)

Ырысханның айы өтті. Месқарын Бұқат, Қалелдің азаттық іздейтін хал-жағдайының соңы осы болды. Чу Силиң Әпенді,³³ Бұқат мырза, Рахат мырза, Қалман мырза, Боранбай тәйжі, Зейнел үкірдай, Құмар тәйжі, Есімхан үкірдай, Қыстаубай Ғакім зәңгі,

³³ Адам аты.

Нақыштай, Кәріппай, Шәри... қатарлы 13 адамды айырпланға салып алды да кетті. Осылардан Ғакім, Нақыштай, Қалман, Шәри төртеуі тірі келіп қалған. Шың Сысай Мырза тоқтамды бұзып атып тастады.

ОСПАН ҚОЗҒАЛЫСТЫ БАСТАУДА

Менде бір мылтық тығулы қалған еді. Жанымхан бай қайта-қайта кісі салып, сары ізіме шөп салғандықтан, 1941 жылы 3 қараша күні өзім бармай, Жанымхан жіберген адамына беріп қоя бердім. Заман қалай болады деп сонда да мүмкіндік сақтап қалдым.

Ойнақтап толқын жел гулеп,
Майысар діңгек сықырлап.
Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бақтан не бойды ұрлап.

деп Абай айтқандай, оқымаған болса да Бұқат пен Қалелден жүз есе артық болып туған Оспан Исламұлы бандит Шың Сысайға сенбеді. Ол әр сөзінде орыстар да, монғолдар да, Шың Сысай да "қойдың басын көрсетіп иттің етін сатады" деуші еді.

Оспан:

- Халықараның бізге көмегі болмайды. Түріктердің бізге көмегі болмайды. Біріккен Ұлттар Ұйымы екі мемлекеттің пайдасына ғана жұмыс істеп отыр. Біздің істейтініміз – "ақиқатты оқпен өлшеу". Осы ғана дұрыс іс деп қадайтын. Осы жолғы екі қозғалыстың жеңісін Қалел тоздырды. Әділхан бүлдірді. Бұқат бүлдірді, - деді де бірде-бір мылтық тапсырмай құмға кетіп қалды.

Оқымаған деп талай адамдар көзге ілмесе де Оспан көрегенділік істеді. Соңғы нәтиже сөйтіп Оспан қолында қалды. 13 адамды ұстап кетті дегеннен кейін Оспан, Кәмел, Қажакын, бүкіл Тіркештің (62) 11 ұлы, бүкіл Айтуған ішінде Төлестер Жұнғар құмына түсіп кетті. Олар сол жылы Құмдағы Ханобаға және Қаратазға барып қыстады. Қолдарында сап-сары мырыштар бар еді. Ел іші біраз тынышталып қалды. Біз семьямыз бен малымызды алып, Құмдағы Сарқазанға келіп қыстадық. Ол қыстауда бүкіл Құттыбай Қарақастар, әсіресе Қасен, Құсайын байлардың тобы бар еді. Сол қыста үкімет Сарсүмбеден Қасен зәңгі, Мәмила зәңгі, Уатқан, Ұянжан, Мағауия Ібішерұлы (бұл адамдар заның еді) қатарлы адамдарды өкіл етіп Оспанға жіберіпті. Ол адамдар Оспандікіне келіп үгіттерін айтып, Оспаннан мылтық тапсыруын талап етті. Оспан болса:

- Ырысхан тоқтамды бандит Шың Сысай өзі бұзды. Қытай мен орыстың екі мың жылдан бергі жымысқы саясатын Қытай тағы бір істетіп алды. Алдау тәсілі қытайларды тарихтан бері кедейліктен көз аштырмай келе жатыр. "Қуға қу жолықса, екі құлағы шұнақ

болады" дегендей қытайдың құлағы тарихтан бері шұнақ еді. Қытай Шың Сысай уәдесінде тұратын болса, онда Ырысхан тоқтамы өз күшіне ие болсын. Біз Алтайды қайтадан орналастырайық. Әскери күшін алып кетсін. Ұстап кеткен 13 адамды қайтарып берсін. Сонан кейін біз мылтық тапсырамыз. Болмаса біздің қорытындымыз бойынша, "Ақиқатты оқпен өлшейміз", – деп келген адамдарды қайтарып жіберді.

Оспан адамдарын жинап алып, Қобық ауданын шалып келуге, онда Қытай армиялары болса, ат-түйелерін алып келуге бұйырды.

- Тарбағатай елінен тіл біліп келіндер, - деді ол. Оспандар қатын-балалармен 300-дей адам еді. Сүлеймен Бектұрұлы Оспанның досы еді. Арал Шақабайы мен Төлестер бірыңғай еді. Сауырдан адамдары да аман келді. Төменгі Алтайдан бандит Шың Сысайдың жиын бар деп әкетіп бара жатқан 250 адамын аман алып қалып, еліне қоя берді. Бандит Шың Сысайдың Уаң Жау Уи дейтін атақты шпионын да 30 адамымен атып тастады.

Адамдары қайтып келген соң Сарқазанда жатқан Құсайынбайдың екі айғыр үйір (63) жылқысын айдап кетіпті. Құсайын маған келіп:

- Сен Оспан екеуің тату жолдас едің. Көрші едің. Менің ешкімге жаушылығым жоқ. Көптің үйі едім. Қандай адам бір нәрсе сұраса, аяғаным жоқ. Ол жылқымен кедей болып қалмаспын. Ағайын едік. Азарымыз болса да, безеріміз жоқ, - деп араша түсуімді сұрады.

Жаныма Қарақас Лұқпанды қосып берді. Мен Оспан аулына бардым. Қара Сексеуілде отыр екен. Оспан келгенше мені үйіне кіргізбеді, ол келгеннен кейін үйіне кірдім. Оспанға аманнан кейін Құсайынның сәлемін айттым. Оспан отырып:

- Бұл жұмыс қате істелген. Өткен жылы біздің жігіттер жайлауда Құсайынның үйіне барса, қымыз бермеген екен. Соған егесіп төрт биесін алып келіп сойып тастапты. Сенің келгенің жақсы болды, - деді де Текеш, Қажакын, Әбдірахман үшеуін шақыртып әкелді.

- Біз кіммен жау боламыз? Біздің жауымыз – бандит Шың Сысай. Біз қашанда болмасын халықпен жау емеспіз. Жауды дұрыс талдап алыңыздар. Сойылған төрт жылқыға төрт жылқы қосып, Құсайын жылқыларын мына келген адамына айдатып жіберіңіздер. Тұрмыста қиын істер болса, онда ағайынға адам жіберіп сұратып алыңдар, - деп бұйрық берді.

Мен Құсайын жылқысын аман-есен әкеліп бердім. Үш күннен кейін Кәмел келді. Олар азық сұрады. Құсайын 30 еркек қой, екі мініс ат, төрт бие соғым жіберіп берді. Сонымен сол жылы сол жерде қыстап жата бердік.

Сонымен жыл қандай тез өтті! 1942 жыл туа қойды. Қар кете бастады. Айырплан аспаннан қағаз тастады. Онда "Оспанға ермеңдер. Егер ерсеңіздер аямаймыз. Оспанды да тез арада

құртамыз" деп жазған екен. Мұндай сөзге екі мың жылдан бері үйреніп алған Қытай сол шабысына салған екен. Біз Алтайға көше бастадық. Оспандар көшіп Алтайдың Жөргекті деген жеріне барғанда, Оспанның артынан 1.200 әскер қуып барды. Оспандар жаумен атысып отырып, Өндірқарадан барып түсті. Сырт жағынан өзінің Молқылары, атап айтқанда Мағауия залың барып, (64) Оспанның отырған аулын қоршап алды. Осы қамаудан Оспан, Қапас, Сүлеймен, Кәмел, Зейнел, Шертиман алтауы қашып шықса да, үшеуін қолға түсіріп мылтығын алды. Оспан, Шертиман, Сүлеймен үшеуі қашып шығып кетті.

Біз көшіп, Қу Ертіс бойына қой қоздайтын жерге келдік. Үкімет Оспан мен Сүлейменнің қатын-баласын Сарсүмбеге әкетпек болды. Осы жылы Қажнәби Көктоғайдың шәні еді. Мен Қажнәбидің үйіне барып:

- Оспан мен Сүлейменнің қатын-баласын Алтайға апармай, Көктоғайда тұрса екен, - деп пікір айтып едім.

Ол адам мақұл болды. Мен алғашқы қыста Құсайын жылқысына барғанда, Оспанмен келісіп, ел ішіндегі мән-жайды жеткізіп отыратын болып уәде берген едім. Сол уәдем бойынша осы істі барып айттым. Қажнәби:

- Бізде почта жоқ. Мен қағаз жазып берейін. Жанымханға апарып беріп, олардың семьяларының осы жерде тұруына рұқсат алып кел, - деді.

Мен қос атпен Алтай сақшысына бардым. Атым сонда қалды. Мені ертіп Жанымханға апарды. Менен ол Оспан ахуалын сұрады. Сонымен бірге мені қайтадан тыңшысы етіп белгіледі. Оспанның ахуалын мәлімдеп тұратын болдым. "Олардың қатын-баласы Көктоғайда тұруына болады" деп қағаз алып келдім. Оспан мұны естіп разы болды. Оспан:

- Семьям Көктоғайда тұрса, бір күн болмаса, бір күн тартып аламын, - деді.

Қажнәби де мені тыңшы етіп белгіледі. Оны да қабыл алдым. Елдің алды қайқая көшуге әзірленді. Оспан бірнеше адаммен қашып, Бала Ертіс басына барды. Ел Қу Ертістің етегіне түскенде Қашқырты күнгеінде қашып жүрген Мәлікаждар молла, Келес, Тоқтастарды тауып алды. Сегіз адам болды. Осы мезгілдерде ел ішінде бұрынғы үкіметке мылтық атқандарды ұстайтын өсек-аяң тарай бастады. Татай Қалманұлын ұстап кетті. Оны сезген Кәмел, Зейнел, Қапас, Тіркештің барлық балалары Оспанға қайтадан қашып келді. Оспандар тобы молайып, Құмға барған соң, үкімет әскерлері Қарабұлғын – Дүреге келіп тосып жатты. Ел Ертіске келіп шөп шауып жатқанда, өткен жылы әскер бастап келіп, Оспанның аулын шапқыздырған Мағауияны Оспандар аулына барып (65) атып тастады. Мағауияның аулы Өндірқараға келіп қонған еді.

Қасенбайдың баласы Задақанды ертіп, Шоқай қажының үйіне келдім. Задақанның қайны болғандықтан әйелін алғалы сол ауылға келіп еді. Күзде бермек болып уәде берді. Мен Сарсүмбеге барып, Мамытбек Үсейіннен бұл, шай, сіріңке алдым. Қайтып Көкебұлаққа келсем, ел енді ғана жайлауға көшпек болып отыр екен.

Сарсүмбеден Уаң Силиң шығып, Оспанның жүрген жерін зерттеу үшін Көкебұлаққа келмек екен. Оның жанына Қарақас жүз басы Мұқай келді. Оның бізбен таныстығы, достығы бар еді. Ол маған:

- Сені ұстамақшы. Барлық құйыршық болғандарды ұстайтын болып жатыр, - деді.

- Менің де күмәнім болып дайын жүр едім. Ауылмен Аралға кел, - дедім де өзім қашып, Күртінің құйғанында жатқан Оспандарға барып қосылдым.

Мен барғанда Оспандар 60-тан астам адам екен. Барлығымыз ол жерден жүріп Қарабөгеуге бардық. Ел орта жайлауға келе бастады. Бұл кез маусым айының іші еді. Қарабөгеуде отырғанымызда Ертіс алқымындағы Шақабай тоғамында келе жатқан адамды көрдік. Мәдени киімді шолақ ат мінген, қара тоны бар екен. Ол адамды ұстап алдық. Бұл адам бізбен өте жақсы амандасты.

- Мен сіздерді іздеп келемін. Сүйегім – Найман. Көктоғайдағы (67) орыс адамы едім. Міндетім – кәдір, яғни нәшендік. Атым – Қаражақып, мені сіздерге орынбасар консул Баймурзин жіберді. Біздің Шың Сысаймен достық күніміз біткен еді. Мамыр айында елімізге қайтамыз. Қытай үкіметі "бізден қашып жүрген Оспан банды бар. Егер олар сіздерге залал келтірсе, оған біз жауап бермейміз" деп ұқтырды. Біз сіздерден қорқып сөйлеселік деп іздеп келдік, - деді.

Оспан, Сүлеймен болып ол адамнан бір қанша сұрақтар сұрадық.

- Ресей деген үлкен мемлекет. Қытаймен тоқтамдарыңыз бар. Қашып жүрген біздер. Сіздерге қандай жұмысты шешіп бере аламыз? Біз сені өлтіреміз. Бәріңді жау деп санаймыз. Сен бізден қалайша қорықпай келдің? - дедік.

Ол адам тұрып:

- Алтай жерін аралап, кен зерттеп жүрген бір топ инженеріміз бар еді. Олар сіздердің адамдарыңызға кезіккенде "Біз Қытайға қарсымыз. Орыстарға қарсы емеспіз" деп, оларды аман-есен қайтарып жіберіпті. Ол адамдар сіздердің адамдарыңызға бір ағаш күріш, мың оқ беріп кеткен екен. Олардың екі дүрбі, бір наған, екі мылтығын алмай қоя беріпті. Осы ахуалды естіген үкіметіміз сіздердің адамдарыңызға үлкен рахмет айтумен мені жіберді, - деді. Осыдан кейін Қаражақып бізге:

- Сіздерде не мақсат бар? Өз үкіметіңізбен неге соғысып жүрсіздер? - деді.

- Үкіметіміз асқан залым болды. Ол залымдарда ғылым жоқ,

Көктоғайға 300 түйе астық әкеле жатқан 30 жау әскері кезікті. Осы жауды түсіріп, астығын жартасқа тығып, түйесін алып кеттік. Адамдарынатып кеттік. (69) Бізенді жайлауға қарай қайқайдық. Осы туралы бір қарар алдық. Жүйрік ат іріктеп алдық. Киетін киімдерді толықтадық. Қарадүрбінге барып орналастық. Ел үстімізге жетті. Ол жерде біраз дем алып, елді алдыға өткізіп жібердік.

ҚАЛҚА ЖЕРІНЕ ЖОРЫҚ

Ендігі жоспарымыз Қалқаның шекарасынан кіріп, ат алу болды. Оның 1940 жылы бізді алдап Бұлғынға апарып алып, қытайға қырғызып тастағаны есімізден мәңгі кететін емес.

Барлық адамдарымыздың саны дәл 99 еді. Осыдан 31 адам Оспан мен Сүлеймен қолында қасап болып, ат бағып қалды. Мен 1931-1932 жылдарда Монғолияға сауда істеп барған едім. Басқаларға қарағанда жолды, жер сырын недәуір жақсы білетін едім. Менен басқа Молқы Садық деген адам да жол біледі екен. Садық екеуміз жол бастадық. Сұлубай, Кәмел, Қапас, Нәби Тоқтағанұлы, Абшат Ақтекеұлы қатарлы адамдар басшылығында Бала Ертіс басынан Нортыға асып түстік. Нортыдан Бүркіт Ұясына бардық. Одан Ыстық Ойға бардық. Бұл жерде мен Бұзай Дүргіннен келетін Сақсайдың бір ашасы Үлкен Сақсайдың құйғанында Көбеш бейіті бар еді. Сарқобыға асатын батыр ашасының басында Үш Дабаты деген үш кішілеу сай болып, Үлкен Дабатының аузында Кәріөткел дейтін өткел бар еді. Сақсай өзені қорым тас болып албаты жерінен өте алмайтын, тек қорым тасын теріп тастаған жерінен ғана өтетін. Кәріөткелге мініп тұрған Бұрғысын жағынан келетін Сұртұмсық деген үлкен тұмсық бар еді. Ол жер Қалқаның тарихтан бері қарауыл орны болатын. Осы қарауыл орнынан 40 километр қашықтықта тұратын Қалқаның атақты Сарқобы жастабы³⁴ бар онда.³⁵ Әрқашан жүзден екі жүзге дейін армия сонда тұрады.

Сұртұмсықтағы қарауылдан шолғыншылар келіп-кетіп тұратын Бұзай Дүргіннен ағып келген кішкене Сақсай суының жанында бір үлкен шоқы бар еді. (70) Ол осы жердегі әдет қарауылдың өкілдерінің орны еді. Олар әр күні түске дейін келіп жер шалып, түстен кейін шекара орнына қайтып кететін. Таңертең келіп Ыстық Ойға түсіп дем алып ұйықтап кетсем, екі ақ боз атқа мінген ақ киінген екі ақсақал Жәнібек туын алып келе жатыр екен. "Алла,

³⁴ Қарауыл. Орысша "застава" сөзінен алынған болса керек.

³⁵ Генерал Мәжік 1973 жылы Ұланбатырда жарияланған "Отан үшін соққан жүрек" атты естеліктерінде 1943 жылы 30 шілдеде Сарқобының кіші асуында шекаралық қарауылды 100-ге жуық "бандылардың" қоршауға алғанын айтады. Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 61-бет.

Алла" деп алдынан жүгіріп шығып едім. Ол туды маған берді. Және төрт ту берді. Оны екі ақсақалдың бірі берді. Оны ұстап түрегеліп айғайлағанда, өз даусымнан шошып оянып кеттім. Барлық адамдар:

- Не болды? – деп сұрады.

- Ілгерілейік, алдымызда үлкен олжа бар. Туымыз жоғары көтеріледі, - дедім.

Демалып қарауыл төбеге келдік. Жанды нәрсе көрінбеді. Біз алдыға көз тігіп қарап тұрғанда Сұртұмсық астынан ер-тоқымды үш ат шыға келді. Адам бары білінбегеннен кейін үшке бөліндік. Кәмел, Қапас батыр Көбеш өткелінен өтетін болды. Кіші Дабатымен Сұлубай өтетін болды. Менің жанымда Нәби қалды. Қолымызда мылтық жоқ еді. Тек Нәби қолында бір мылтық бар еді. 31 адаммен мен қалдым. Жаратып мініп жүрген жүйрік қаракөк атым бар еді. Ер-тоқымы жеңіл еді. Киімдерімді жеңілдетіп қолымда қылышымды ұстап, мен үлкен жол аузында отырмын. Бір жүгірсем әскерлер дәл көрінетін жердемін. Басқа адамдар судан өтіп, әскердің жан-жағын қоршағаннан кейін шаппақшы едік. Бұл жерде маған бір ой келді. Таңертеңгі қарауылдар қазір ұйықтап жатыр. Жерді иен деп көріп кетті. Мен басқалар келместен бұрын шауып түсейін деп ойладым. Жанымда бауырым Кәбіл бар еді. Нәбиге:

- Мылтық атпа! - дедім. Үш адам еңкейе шаптық. Төбенің орта беліне жеткенде әскер бізді көріп қойды да тұра атқылай бастады. Адамдарымыз жатып қалды. Мен тәуекел деп Кәріөткелдің аузына жетіп келдім. Кәбіл мен Дәуітбай да жетіп келді.

- Мынау суыр қараған монғол емес, қарауыл армия, - деді. Мен төбеге шығып қарайын деп жүріп кеттім. Төрт әскер дереу атын мініп кеткелі жатыр екен.³⁶ Мен араласа кеттім. Олардың мылтық атуға (71) шамасы келмеді. Біреуінің аты семіз болып жүгірмегендіктен, атын тастап жаяу қашты. Мен де қуып жетіп:

- Әкел мылтықты, - деп айғайлап едім, едел-жедел екі атса да оғы тимеді. Үшінші рет атқанша қылышпен бір салып өлтіріп жіберіп, мылтығын алдым. Қалған үшеуін тұра қудым. Оларды ат үстінен атып едім. Біреуінің аты оққа ұшып кетті. Жау алдынан Қапас шауып келе жатыр еді. Қапастың аты оққа ұшып кетті. Қашқан жаудың алдында екі адамы бар екен. Олар келіп, суырдың ініне кіріп кетті. Үшеуі сыйып, біреуі сыймай қалды. Оны қарауылға алып атып жібердім. Бізден екі адам оққа ұшты (Бірі Молқы еді, бірі Жәдік Әділханның балдызы). Біз суыр ату үшін жасалған бір окоп қалқасына келіп орналастық. Аңдып отырып үшеуін де атып түсіріп, алты мылтық түсіріп алдық. Екі адамның сүйегін алып қайтқанша,

³⁶ Осы шайқаста Нұрғожай тобының ішінде болған Қабиқас кейін Монғолияның адамдарына 1943 жылы 30 шілдеде төрт адаммен атысқандықтарын атап өткен. Сонда, 61-62-бет.

монғол әскері қаптап келіп қалды. Жаудың өзінен түсірген бір елу атар пулемет бар еді. Атты ұстатып қойып жау әбден жақындағанда қойып жіберіп едім. 80-нен астам адам атымен бір-ақ қырылды. Басқа қарауылдар 20 неше адам түсіріпті. Бұл жолы 110 адамды өлтіріп, қару-жарағын алып қосқа келдік. Шәйіт болған екі адамды Нортыға әкеліп жерледік. Сол күні Бала Ертіс ішіне келіп қондық. Монғолдан келістіріп отырып кек алдық. Екі қарауылын бір-ақ талқандап, 120 үлкенді-кішілі қару олжалап алдық. Ел шеті Сағатай аулының жанына келіп мәуліт оқыттық. Онан соң ақсарбас айтып, мал сойып той жасадық.

МОНҒОЛИЯМЕН КЕЛІССӨЗ

Бала Ертіс жолына қарауыл қойдық. Оған он адам жіберілді. Менің қарауыл кезегім келген күні, қарауылдан Бала Ертіске дүрбі салсам, бір жетек аты бар бес адам келе жатыр екен. Ылғи Керейше киініп алыпты. Кестелі шалбар, үкілі тымақ киіпті. Қысаңнан аңдып отырып ұстап алдық. Бұл адамдар түсе қалып (72) амандасты. Оспанға алып келдік. Атын сұрасақ Қамқаш деген адам екен.³⁷ Сүйегі Молқы. Оспандардың туыстары екен.

- Өткен жылдан бері үкіметіміз сіздерді келеді деп күткен еді. Сіздер жақтан хабар болмады. Оның үстіне мемлекетіміздің Ақбұлақ атты жастабын қиратып тастаған екенсіздер. Үкіметіміз сіздермен шынайы сөйлесіп, шынайы дос болуды қалайды. Өткеннен бері екі жағымызда ауыр дәрежеде қарулы қақтығыстар болып келе жатыр. Оның барлығы сол кездегі саясатымыздың қателігі. Үкіметіміз де бандит Шың Сысайға алданып, Алтай халқына ауыр зияндар әкелген еді. Іргелес туыстас елміз. Оның үстіне тарихтағы кигіз туырлықты монғол атты туыстарыңыз едік. Біз дағы соларды паналап отырмыз. Енді шынайы бірлессек, не талап айтасыздар?

³⁷ Монғолия Ішкі Істер министрлігі Оспанмен байланыс жасау үшін бірнеше дүркін адамдар жіберсе де олар Оспанға жолыға алмай келеді. Ақырында Оспан батырға туыс болып келетін Делуінде тұратын Қамқаш Исаұлын табады. Қамқаш Оспан батырдан 14 жас үлкен немере ағасы. Оспанның әкесі Ислам мен Қамқаштың әкесі Иса екеуі ағайын болып жүрген жанашыр кісілер болған. Ішкі Қорғаныс орнының Қамқашпен бірге Оспан батырға ресми хат жеткізуге міндетті кісілер ретінде Батжаргалын Дүгэр, Баатарын Чулұұндай, Паламын Раазан тағайындалған. Олар 1943 жылы 13 тамыз күні Қобда Байтағ бағытынан аттанып, тамыздың 23 күні Оспан батырдың штабы орналасқан жерге жетеді. Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 109-бет. Бұл туралы генерал Мәжік естеліктерінде былай дейді: "Оспанмен кездесу жасап байланыс орнатқалы көп шұғылданған соң, оның лагеріне, ең бастысы – қазақтың салт-дәстүрін тамаша білетін ысқаяқ, көзі ашық, көкірегі ояу, шындықты танытуға қабілеті жететін тәжірибелі адамды жұмсаған дұрыс деген шешім қабылдадық. Біз көптеген адамды тексеріп, талқыға салып, ақырында Баян-Өлгей аймағының Делуін аулының тұрғыны У. Қамқаш деген малшы азаматты жіберу керек деп келістік." Сондай-ақ, Мәжік Қамқаштың 7 қыркүйек күні Оспан батырға аттанғанын атап өтуде. Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 61-63-бет.

Сіздерге туыс деп үкімет мені әдейі жіберді, - деп бес маузер мен бес дүрбіні сыйға тартты.³⁸

- Біздің мақсатымыз тәуелсіз ел болу еді. 1940 жылы бұзылып Монғолияға пана іздеп Бұлғын жеріне барғанымызда, бір жақтан Шың Сысайдың армиясын әкеліп, екінші жақтан өз армиясын салып бомбалап, 11 мыңнан астам бауырларымызды қырып тастады. Жүз мыңдаған мал, мыңдаған киіз үй, үй қазыналарымыз өртке кетті. Немесе Монғолдар мен қытайлар олжалап кетті. Сіздер достық іздесеңіздер, біздің Монғолия сияқты бір мемлекет болғымыз келеді. Монғолия осы мақсатымызды таныса, оған шынайы жәрдем беретін болса, дүние елі білетін жарнама жарияласын. Тоқтамдар жасайық. Дәл осындай болғанда ғана шынайы сенім орнай алады. Біздің де аузымыз күйген болатын. Бес маузерге сене алмаймыз. Ондай мылтықты Монғолиядан да, Қытайдан да тартып ала білеміз. Монғолияның Байқадам елін шауып, 450 семьяны олжалап кетуі, 584 адам Секелді қырып кетуі, онан соң бандит Шың Сысайға ұстап беріп келе жатқанын ұмытатын емеспіз. (73) Халықаралық заңды құжат арқылы дос болайық, - деп Оспан қайтарды.³⁹

- Бізді көріп қайтыңыздар. Кеңес өткізетін жерлерді көріңіздер. Жаңа келген генералдар бар еді, - деді.

Осы сөзге орай, Қапас, Кәбіл, Ислам, Жанәбіл бастық 13 адам жіберілді.⁴⁰ Олар қонақ болу барысында Ислам (асылы мұсылман

³⁸ Сүгірбаев Монғолия үкіметінің 1943 жылы шілдеде көтерілісшілерге Қамқашты жібергенін растайды. Оның айтуынша Қамқаш былай деген: "Шың Сысай өкіметіне, Коминданға қарсы қару көтергендерің, беталыстарың дұрыс. Бірақ әркімге бір соқтығып, қылықсыз қимылда болғандарыңыз жөн емес. Әрине, амалсыздан осылай істеп отырғандарыңды да түсінеміз. Ендігәрі дөрекі әрекеттерден аулақ болыңдар. Мылтық аузын кертартпа өкіметті құлатуға қаратыңдар. Осылай істеуге мақұл болсаңдар, сендерді қолдаймыз әрі көмек көрсетуге де дайынбыз, - дейді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 48-бет.

³⁹ Генерал Мәжік Оспанның өздеріне хат жібергенін айтады. Ол хаттың мазмұны Нұрғожай батырдың сөздерімен бірдей: "Біз 1940 жылы Комидандық қытаймен сұрапыл соғыс жүргізіп, Бұлғын өзенінің бойына шегініп келгенде, монғолдар тосқауыл жасап, бізді қуғын-сүргінге ұшыратқанын әлі де ұмыта қойған жоқпыз. Егер сендер адал ниетпен қарым-қатынас орнатқалы отырсаңдар, ол мәселені құжат арқылы дәлелдеулерің керек." Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 66-бет.

⁴⁰ Сүгірбаев Қапас, Шердиман, Тескембай секілді бастықтардан бірнеше адамның жіберілгенін айтады. Осы өкілдер Сұлубай айтып, Уақыт Қалелұлы жазып, Оспан мен Қабидың мөрі басылған хатты да ала кетеді. Олар бірнеше күн жүріп разы-хош болысып қайтады. Монғолия олардың әрбіріне бірден маузер, Оспанға арнайы бір автомат, бір дүрбі, Қаби Бітімшіұлына бір маузер сәлемдеме жібереді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 48-бет. Монғол деректерінде бұл кездесудің 1943 жылы 14 қыркүйекте болғаны және Оспан тарапынан Жолдыбай, Жанәбіл және атқосшы Нұх деген үш өкіл жіберілгені айтылады. Осы кездесуде төрт тармақты келісім жасалған: 1. Келесі кездесу 1943 жылы қыркүйектің 30-ы күні болады. 2. Қажет болған жағдайда ұлт-азаттық күрестің сарбаздарының отбасы мүшелері монғол жеріне паналайды. 3. Келісімге келушілер ақ тумен алдын ала белгі береді. 4. Оспан батырға жіберілетін монғол өкілдері "майор Дэмбэрэлден батыр Оспанға" деген құпия "пароль" арқылы кездесу жасалады. Осы құжат монғол, қазақ тілінде екі дана жасалып, екі жақ құпия сақтауға алды. Бірақ 30 қыркүйектегі кездесуге Оспан сақтық жасап өзі бармай Жанәбіл, Шердиман және Қапас бастаған өкілдерін жіберді. Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 111-114-бет.

болған орыс еді) арақ ішіп мас болып: «Оспандарда үлкен негіз жоқ. Тоқтам жасауға қандай кепіл болмақ керек?» - деп қалады.

Сонда да олар:

- 500 наған алыңыздар, - деген екен. Қапас:

- Оны Оспанмен сөйлесіңіздер. Бізге наған қажет емес, - дегендіктен 13 адамға 13 жапон бесатар мылтық беріпті. Жүзден оғы бар екен. 50-ден оғы бар бес маузер, бес наған беріпті.⁴¹ Олар сонымен қатар:

- Қызыл қиядағы Үшергеншекте біздің белгілі байланыс комитетіміз бар. Сол орынға Оспан, Сүлеймен, Нұрғожай, Кәмел төртеуі келсін. Ресми кеңес өткізелік, - депті.

Олар мұны айтқаннан кейін, Кәмел екеуміз 30 адаммен барсақ, Қамқаш, Дұбдын деген бір әскери полковник пен 20 қорғаныс күші бар екен. Солармен кезігіп, амандық білдіріп сөйлестік. Олар бізге:

- Қазір жол бекіліп қалды. Қар жауды. Ендігі байланысты Бұлғыннан жүргізсек, 50 жапон бесатар оғымен, 10 түйедей бұл, шай тарту әкеліп отырмыз, - деді.

Сауда бастығы Күмберік Жымба⁴² дейтін адам екен. Олар бізге затын беріп жатқанда, Дұбдын:

- Қанша адамдарыңыз бар? Шыңжаңды қалай құтқарып қаласыздар? Қандай шарттар арқылы тәуелсіз ел болып кетесіздер? Қандай жоспарларыңыз бар? - деп сұрады.⁴³ Біз:

- Бұл жөніндегі пікірлерді Оспанға адам жіберіп сөйлесіңіздер. Біз ат үстінде не айтамыз? Біздің күшіміз бүкіл Шыңжаңның мұсылман

⁴¹ Генерал Мәжік бұл кездесу 1943 жылы 30 қыркүйекте Хайыртындаваа асуында болғанын айта келе былай дейді: "Алайда бұл жолғы кездесуге Оспанның өзі келмеді. Ол ұлы мен інілерін жіберіп, өзінің 4 қазан күні жолығатынын айтыпты. Оспанның мұнысы – біріншіден, сақтық, екіншіден, жеке басының дүниеқоңыздығы қозып, бізден әлі де мол сый-сияпат, дүние-мүлік дәмекендігі еді. Сондықтан біз оларды жылы шыраймен қарсы алып, әр адамға маузер мылтық, дүрбі, қара барқыт мата сыйлап жөнелттік." Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 67-бет.

⁴² Монғол деректерінде Жамба деген бүркеншік атпен аталуда. Ол Б.Дұйнхэржав атындағы Ішкі Істер Министрінің орынбасары, шекара отряд бастығы, бригада командирі екен. Бұл туралы қараңыз Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 114-115-бет.

⁴³ Мұндай сұрақты кейін Оспан батырмен кездескен Монғолия президенті Чойбалсан да қояды. Кездесуде Чойбалсан Оспанға "Сіздер келешекте қандай, қалай тіршілік етеміз деп ойлайсыздыр?" – деген тосын сауал қояды. Оспан мүдірмей "Мен Алтайдай елді мекенімді сонда ұсталып, Қытай түрмесінде отырған сан жүздеген бауырларымды азат ету үшін өмір сүріп жүрмін", деді. Маршал Чойбалсан "Сіз ойыңызды қалай жүзеге асыра аласыз?" деген екінші сауалға болса Оспан батыр "Алтай жерінде қазақтар ғана емес ұйғыр, торғауыт, ұранхай сияқты ұлт – ұлыстары қазір Қытай пенгелінен шығуға талпынып, елді мекендерін азат ету үшін, тәуелсіз еркін өмір сүру үшін ой-сана, мақсат-мүдделерін біріктіріп күреске шықты. Біз көтеріліске қатысушы бұқараға бірігіп, оларға қолдау көрсете алсақ табысқа жетеміз. Сонымен қатар, біз монғол мемлекетімен тіл табыса келіп, келешекте ынтымақтасуды көздейміз. Сіздің елден қару-жарақ алуға көмек берулеріңізді өтініш еткіміз келеді." Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 91-92-бет

азаматтары деп сеніп отырмыз. Егер сіздердің халықаралық жәрдемдеріңіз тарихи мазмұн (74) алатын болсын. Тоқтамның болашағын өздеріңіз белгілейтін болсаңыздар, онда оны біз түсіне алмаймыз, - дедік.

- Қандай мемлекет құрмақсыздар? - деп сұрағанда, мен тұрып:

- Шын Түркістан Республикасы болсақ дейміз, - дедім.

- Онда Шынға [Қытайға] қарайтын ел болсаңыздар, соғысудың қажеті жоқ. Бізше Шығыс Түркістан елі болсаңыздар ақылға сыяды, - деді.

- Шығыс Түркістан деп 1932 жылы көктемде жарнама жариялап, Қожаниязға берілген жәрдемді бандит Шың Сысайға аударып жіберген едіңіздер.⁴⁴ Сондықтан біздің ол сөздерден аузымыз күйген болатын. Ол жарнаманың сиясы әлі кепкен жоқ емес пе? - дедім.⁴⁵

- Ендігі кеңес Бұлғыннан болады. Онда генерал Мәжік⁴⁶ деген адам сол жерде дайындық көріп отыр. Сол кезде талқылап көресіздер, - деп хош айтысып жүріп кеттік.⁴⁷

⁴⁴ 1933 жылы 12 көкекте күшпен билікті тартып алған Шың Сысай Кеңес Одағына жақтас екенін мәлімдеді. Сондықтан КСРО Компартиясы Орталық Комитеті Политбюросы 3 тамызда "Шыңжаңға байланысты жұмыстар жөніндегі ережелерді" ортаға салды. Онда үкіметтің Шың Сысайды қолдайтыны және Шыңжаңды Қытайдан бөліп әкететін саясат пен ұрандарға қолдау көрсетілмейтіні атап өтіледі. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, Xinjiang Halk Yaşinevi, Urumçi 2006, 155-бет.

⁴⁵ Нұрғожайдың бұл күдігі орынсыз емес еді. Өйткені генерал Мәжік естелігінде қазақты қазаққа қырғызу үшін байланысқа енгендіктерін жасырмайды: "МХР премьер министрі, маршал Х.Чойбалсан МХРПП ОК-нің бас хатшысы, армияның саяси басқармасының бастығы, армия комиссары Ю.Цэдэнбал жолдастар мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін дереу ұйымдастырып, олардың тікелей басшылығында Коминдан басқыншылары мен Оспан бандыларына қарсы күрес жүргізудің тактикалық тұрғыдан терең ойластырылған жоспары әзірленген еді. Ең алдымен Қытайдың жауыз әскери билеушілері мен Оспан бандыларының өзара қайшылығын пайдаланып, оларды бір-біріне айдап салып, бірін-біріне құрттыру – біздің негізгі мақсатымыз болды." Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 62-бет.

⁴⁶ Монғолдың Батын Дорж (1914-1982) деген генералының бүркеншік аты. Ол өзінің 1973 жылы Ұланбатырда жарияланған "Отан үшін соққан жүрек" атты естеліктерінде "менің сол кездегі бүркеншік атым Мажиг болатын" деуде. Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 75-бет. Оның осы бүркеншік аты Монғол емлесі бойынша "Мажиг" деп жазылады. Бірақ біз қазақтар арасында кеңінен қолданылған Мәжік деген емлені қолдануды жөн көрдік.

⁴⁷ Бұл кездесу туралы генерал Мәжік былай дейді: "Бұл кездесу Бұлғын өзенінің бойында тігілген "Ақ ордада" өткен еді. "Ақ орда" дегеніміз қазақ тілінде үгіт-насихат парақтарын тарататын далалық шағын баспахана үшін тігілген үй. Біз алдымен Оспанға арнап соятын бірнеше қойды сыртқа байлап, тал қиып, мол отын дайындадық. Мұсылмандар өз қолымен бауыздамаса, бөтен діндегі адамдардың сойған малын жемейтін болғандықтан, біз осылайша қойларды тірідей дайындап қойдық. Оспан уәделі мерзімде келді. Қасында жүз шақты қарулы сарбазын ертіп алыпты. Жүрісі өте айбынды. Ал менің қасымда тұрған 7-8 адамның бірінде де қару-жарақ жоқ. Біз ниетіміздің ақ екендігін білдіру үшін әдейі қарапайым кейіп танытқанбыз. Оспан қайын ағасы Сұмғазы мен Сүлеймен бастаған нөкерлерін ертіп, ішке енгенде, шеріктері үйді неше қабат қоршап алды. Мен Оспанға мейлінше ұғынықты қарапайым тілмен әңгімелесіп, заманның қазіргі тынысы, қазақ халқының көрген бейнеті, Комиданның басқыншылығы мен езгісі, олардың басқа ұлттарды жек көріп кемсіту саясаты туралы ашық айтып, "егер сіздің тарап нағыз халық мүддесі үшін Комиданға қарсы күресетін болса, біз көмектесуге дайынбыз" деп мәлімдедім. Оспан менің сөзіме сенген ниетін білдіріп,

Онан соң барыс-келіс болып, алты рет үлкенді-кішілі араласу болды. Үлкен жақтан ұғысулар болмады. Біз, төңкерісшілер күн суытып кеткендіктен етекке жөткеріліп келдік. Жебеті басында 300 әскермен Мұғалім Ібішерұлы жол бастап келіп, бізді тосып аңдып жатқан жау бар екен. Олар алдымен Оспан аулын көшірді. Қайыңдыбұлақ, Самырсынсайға асырып кетті деп бізге хабар келді. Біз тауда бекініп жатқан адамдар аттанып, сол 300 жау әскерін қоршап алдық. Түнге дейін атыстық. Астымыздағы шұңқырда ел бар, жау қарағай ішін иелеп алды. Оспан бір төбедегі қарауылда отыр еді. Қытай қоршап алып, гранат лақтырды. Оспанды атуға таяп қалған бір қытайды мен атып жібердім. Әскерлер қашып кетсе, Оспан сол қарауылда қалып қойыпты. Оспан жаралы болып жау ортасында қалған екен. Маузерді сақылдатып 30-дан астам адамды атып өлтірген Сұлубай Оспанды көтеріп алып қашып келе жатыр екен.⁴⁸ Алдынан Кәбіл, Қапас, Кәмел төртеуіміз шығып, атқа мінгізіп алып келдік. (75)

Түнде айсыз қаранғыда ұран салып кіріп едік, қытайдың бірі қалмай қашып кетіпті.⁴⁹ Сөйтіп Оспан ауылдарын жау қолынан айырып қалдық. Ол жерден көшіп, Жебетінің ішіне келіп қондық. Жау Шарбақбай аулынан бір жігіт, Жамшитханның шешесі қатарлы он екі адамды атып кетіпті. Оспан:

- Жәнтекей баласы жанымды алып қалдың, - деп көк қасқатай сойып, той қылды. Жеті күн демалып едік. Мұғалім Шібішер 500 жауды бастап тағы да келіп қамады. Қайыңдыбұлақтағы Сарбейіттен соғыса отырып Қарасуға келдік. Қапас пен Кәмел бір қарауылға кетіп еді. Қапас жаралы болып қайта келді. Кәмелді он екі қытай қоршап алып, бір үңгірге қамап отыр екен. Аузы ораза, оғы таусылған, не бары сегіз оғы қалған екен. Ол оқты жау дәл алдына келгенде қабаттап атпақ болып отырыпты. Кәмелдің қоршауда қалғанын естіп, екі адам ертіп мен келдім.

Жаудың сыртын қоршап алып, алтауын өлтіріп жібердім. Қалған жау қашты. Енді атқа мініп, жаудың төменгі сай ішінде қалған 40-тай адамын атуға шаба жөнелгенімде, арғы жақтағы беттен атылған бір оқ сап ете түскенде, аттан ұшып түстім. Домалап барып тоқтап

өздеріне қажетті қару-жарақ пен бұйымдарды сұрағандықтан, береміз деп уәде жасадым. Ал Оспан Коминданға қарсы күресем деп серт берді. Келіссөз аяқталған соң, Оспан жағы қойларды бауыздап сойып асып жеді." Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 67-68-бет.

⁴⁸ Сұлубайдың Оспанды құтқаруын Сүгірбаев де әңгімелейді: "Бала Ертістегі атыста Оспанның атына оқ тиіп, қолға түсуге айналады. Осы тұста Сұлубай жаңбырша құйып тұрған оққа қарамай, тізгін ұшында Оспанды мінгестіре қашып құтылдырып кетеді. Сөйтіп ол көзге түсіп батыр атағын алады." Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 47-бет.

⁴⁹ Бұл уақиғаны генерал Мәжік растап былай дейді: "1943 жылы 5 желтоқсан күні Коминданның 200-ге жуық әскері шекарамыздың қауіпсіздігіне нұқсан келтіріп, шекара қарауылына, Оспан лагеріне шабуыл жасайды. Алайда олардың арам ойлары жүзеге аспай, 22 әскерінің өлі денесін біздің жерде қалдырып, өздері қашып-пысып жоғалды. Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 69-бет.

қалдым. Аққан қан тоқтамады. Қара топырақты салып жіберіп, көйлегімді жыртып таңып алдым. Сол уақытта төбе жақтан:

- Нұрғожай, - деген дауыс шықты.

Бір уақытта Оспан келіп дауыстады.

- Жаның бар ма? - деді.

Мен дағы тірі екенімді білдірдім.

- Адам жібер, - дедім. Әскери міндет өтеген жолдасым Шайза бар еді.

- Соны жібер, - дедім. Ол жүйрік атқа мініп тура шапқанда, оқ құйып кетті. Атпен келіп, іліп алып қайта шапты. Жануар көк аяқ ат құстай ұшып, жаңбырша жауып тұрған оқтан аман құтылып, қосқа келдік. Мұғалім "Қапас пен Нұрғожайды өлтірдік" деп елге хабар таратыпты. (76)

ЖӘНІБЕК БАТЫРДЫҢ ТУЫ

Қапас екеумізді Қоңырқай дарасындағы бекініске апарып бақты. Қапас тез жазылып кетті. Өйткені оқ сүбені тесіп өтіп кетіпті. Әкем алтын салған аю өтімен 31 күн емдеп жазылып кеттім. 30 кісі ертіп беріп, Сұлубайды Бұлғындағы Жәнібек аулына жібердік. Сұлубай туды алып, Зарыққанды ертіп, Күртіде отырған Оспанға келді.

Ту келгеннен кейін Арал елін шақырып, ат шаптырып той қылдық. Жәнібек туын алып шығып, бүкіл әскери адамдар мен ел бастықтары тудың алдында ант берді. Соғысты жалғастыра беруге серт берістік.⁵⁰

Алтай үкіметінің бастығы Гау Бауйға қағаз жібердік. "Біз ұлттық езгіге қарсы күресеміз. Өз тәуелсіздігімізді алмай қоймаймыз. Шыңжаң деген бүкіл территорияны босатып аламыз. Өз алдымызға Шығыс Түркістан мемлекетін құрамыз. Бүгіннен тартып бандит Шың Сысай жеріне қайтсын. Шың Сысай өз сөзінде тұрмады. Шың Сысай 1933 жылы таққа шыққаннан бері жазықсыз 15 мыңнан астам қатын-баламызды қырды. Қазақтарды, ұйғырларды езуді бандит Шың Сысай өзінің меншікті мүлкіне айналдырып алды. Шыңжаңдағы мұсылман халықтарын құлдыққа айналдырып барады. Сұмырай Шың Сысайдың 1934 жылы жариялаған алты жолы Шыңжаң мұсылмандарына пәле мен қаза әкелді. Онан біз әбден сабақ алдық. Біз Шыңжаң халқы Жын Шурын атты қасқырды

⁵⁰ Жәді Шәкенұлы Оспан батыр туралы мақаласында бұл уақиғаны растап былай дейді: "1943 жылдың соңында Оспан Өралтайдың Бұлғын деген жерінде қосын ретке салып Жәнібектің ақ туын алып шығады. Ақ тудың алдында жүрелеген мыңдаған сарбаз қолын қызыл қанға батырып, "Тірі болсақ бір төбедеміз, өлсек бір шұңқырамыз. Халықтың кегі үшін аттан түспейміз. Жауды қуып шықпайынша, бел шешпейміз. Өлсек шәйіт, тірі болсақ қазымыз", деп ант береді. Мойындарына ақтық байлап, жаназа оқытады." Шәкенұлы Ж. "Алтайдың ақиық батыры". Оспан батыр. Алматы, 2007, 137-бет.

есіктен қуып шығып, Шың Сысай атты жолбарысты шаңырақтан түсіріп алғанымызды әбден түсініп болдық. Біздің өлкеміздің асылы Түркістан еді.

1919 жылы Коминтерн құрылғаннан кейін Шығыс Түркістан деп атап кеткенбіз. 1923 жылы Ян Зы Шың Құлжадағы сауда тоқтамын Түркістан – Шыңжаң саудасы деп атап, ШұйГо Жын қол қойған еді. Сол Түркістанның Шығыс Түркістаны біз едік. 1932 жылы сәуірдің 5 күні Коминтерн "Шығыс Түркістан тәуелсіз ел" деп жариялап жарнама шығарып, Қожаниязға (77) халықаралық үлкен жәрдем берілді. Бандит Шың Сысай 1942 жылы қыркүйекте Коминтерннен қол үздім деп жариялағанда, 1942 жылы 20 қарашада Халықаралық Коминтерн "Шығыс Түркістан тәуелсіз халық республикасы" деп жарнама жариялады. Соңғы кезінде Оспан тобы осы жарнаманың негізгі орны болып қалды. Бұның барлығы кешегі тарихта еді. Осы тарихи құжаттардың қазірге дейін сиясы кепкен жоқ.

Сонау өткен заман тарихын алып айтсақ, оны Қытайдың өзі белгілеп, 17 өлкесін кесіп, 300 жылдық жасаған ұзын қорғаны бар еді. Осы қорғанның сыртының барлығы – Түркістан жері. Шыңжаң деген сөз 1738 жылы Манчу хандығының Шыңжаңға жіберілген генералы Зо Зү Таң қойып алған есімі еді. Сол кезден бұрын да және кейін де осы біз айтып отырған Шығыс Түркістан өлкесі Жұңғария – Қашқария болып екі әкімшілік район арқылы іс жүргізіп келді. Қашқария, яғни Алтышаһар ұйғыр халқының мекені, ал Жұңғария қазақ халқының атамекені болып келе жатыр. Сонау 552 жылы қазақтардың Үйсін хандығының орталығы қазіргі Жемсары ауданындағы Қағанбұт қаласы еді. Сондықтан біздер Шыңжаң деген жер атын танымаймыз. Ол кездегі Жұңғария – Алтай, Тарбағатай, Іле, Үрімжі, Құмыл, Гансудың Жу жуан аймағы еді. Біз төңкерісшілер осы жерлерді дауламай тұра алмаймыз. Үкіметтеріңізге, жоғарғы қолбасшыларыңызға жеткізіп қоясыздар" деп, Момынбайды, Сәдуақас молланы жібердік.

Осы өкілдерді қорғап Бүркітбай батыр алып барып, Сарсүмбе қаласына енгізіп жіберді. Қайтарында Ертіс бойлап, Шібеті өрлей келе жатып, жау қолына түсіп кетіп, 13 адамды бандит Шың Сысай 1943 жылы 18 қыркүйекте Сарсүмбе қаласына апарып атты.⁵¹ Осы жылдың жазында 12 адамдық бір шолғыншы жіберілді.

⁵¹ Бүркітбай батыр (1906-1944) туралы берілген бір мәліметте оның Алтай үкіметінің бастығы Тау Бау Сыйға емес, Қажынәби Досқайұлын өздеріне қосылуға Оспанның сәлемін жеткізуге жіберілгені және 1944 жылы атылғаны айтылады: "1943 жылы қараша айында көтерілісшілер өздеріне қосып алмақ болған Қажынәби Досқайұлына Оспан батырдың сәлемін жеткізуге Бүркітбайды Сарсүмбе қаласына аттандырады. Себебі Қажынәбиге Бүркітбай нағашы болып келетін-ді. Сонымен қатар Бүркітбайдың ержүрек, елпектігі, тілді-ауыздылығы ескеріліп, оны Оспан батыр осы жұмысқа таңдайды. Өкінішке орай қасындағы серіктерімен Шірікши ауданында Коминдаңшылар қолға түсіріп, Сарсүмбедегі Шың Сысай армиясына тапсырады. 1944 жылы Бүркітбай батырды қасындағы бірнеше адаммен Сарсүмбеде атады." "Бүркітбай батыр". Оспан батыр. Алматы, 2007, 174-бет.

жұмыс істеген, Көктоғайда бөлік командирі болып тұрған адам екен. Азырақ қазақ⁵² тілін де біледі екен. Ол адамды біздің қазақтардың бірталайы танитын болып шықтық. Ол адам бізге:

– Мен қазір Ұланбатырда істеп жатырмын. Чойбалсан сіздерге мені жіберді. Сіздер Үшбұлақ жастабындағы барған өкілдерге көптеген пікір айтқан екенсіздер. Сол жайында мен екі үкіметтің және Коминтерн қарарларын ұқтырайын деп келдім, - деді. Ол сөзін одан әрі жалғастырып:

– Халықаралық Коминтерн Шығыс Түркістан тәуелсіз ел деп танып, жарнамасын жариялап қойды. Шығыс Түркістан Бұлғын, Шінгіл, Ақ Үй Соғыс Комитеті құрылды. Соғыс Комитеті сіздерге көптеген іс жүргізіп беретін ғылыми қызметкерлерімен көшіп келеді. Соғыс Комитеті жанынан сіздерге қоныс берілетін болды. Шығыс Түркістан азат болғанша қару жарақты Коминтерн тегін береді.⁵³ Сауда жұмыстары халықаралық заң бойынша жүргізіледі. Шикізаттарыңыз сыртқы Монғолия сап монғол-түрік атынан Ресейге өткізіліп, малға айырбасталады. Түркістан июаны Ресейдің импорт ақшасына бір сом есептелетін болды. Оспанға көп сәлем айтыңыз. Сіздерге Чойбалсан 30 мылтық бесатар, төрт маузер сәлемдеме жіберді, - деп ол құралдарды бізге (Сәли, Әсен, Жанат, маған) берді.

Төрт маузерді жоғарғы төрт адам алдық. Төрт түйе бұл, шай берді. Біз:

– Өзіміз құрған Соғыс Комитетіміз осы жерге көшіп келсе, - деп талап етіп едік.

– Есігіміз ашық, – деп жарнаманы оқып берді. Тоқтамды оқып берді.

– Оспан өкілін жіберсе, тоқтамға қол қойыңыздар, – деді.⁵⁴ (80)

Оспанға берген сәлемдемені алып қайттық. 30 мылтықты Әсенге бердік. Олар өзін-өзі қорғап тұратын болды. Осы жолы 15 адаммен Шыбарайғыр Қапас бізге еріп жүрді. Күн-түн демей жүріп,

⁵² Мәтінде қай тіл екені жазылмапты. Бірақ кейінгі сөздерден оның қазақ тілін азырақ білетінін аңғарып "қазақ" деген сөзді біз қостық.

⁵³ Сүгірбаев та Коминтерннің, яғни Ш- Интернационалдың қолдауы болғанын мойындап былай дейді: "Сол тұста Совет Одағы Коммунистік Партиясын өзек еткен Үшінші Интернационалдың (жай сөзбен айтқанда, Сталин дәуіріндегі Совет Одағының) қолдауында болғаны сияқты, Үш Аймақ Төңкерісі де бұрынғы Совет Одағының қолдап қостауы мен жан-жақты көмегі арқасында пайда болған." Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 204-бет. Сталиннің Шыңжаң саясаты және оның себептері мен нәтижелері үшін қараңыз: Wang D. Under the Soviet shadow the Yining incident ethnic conflicts and international rivalry in Xinjiang 1944-1949, 414-418-бет.

⁵⁴ Генерал Мәжік пен Оспан батыр 1943 жылы 5 қазан күні Қайырты асуында кездесіп, келісім шартқа қол қояды. Ол келісімде Оспан өзінің баласын екі адаммен бірге (біреуі орыс азаматы) Монғолия өткізіп, әскери қару-жарақты үйренеді. Осы мезетте өз адамдарын Монғол жеріне жібермей, Коминдан әскерімен күресуді жалғастырады. Бұл келісімде монғолдардың дінге шек қоймауы, коммунизм насихатын жүргізбеуі, қандай да бір жағдайда қазақтарды ұстап қыспаққа алмауы ерекше атап өтіледі. Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 114-115-бет.

келіп зеңбірек атқанда, Молқы Жасанбай елдерін жайпап жіберді. Неше жүздеген қатын-бала мал-жанымен өртке кетті. Алдынан шығып соғысқан Кәмел батыр қарауыл жаудың көптігінен төзіп тұра алмай, төрт адам оққа ұшып, төрт адам жаралы болды. Жау өлгеніне қарамады. Жау біздің әскерлерді басып-жаншып қырып отырып, Қарабұлғынға келіп түсті. Біз Қарабұлғын Дүре керішіндегі қысаңнан келіп, елу неше пулеметпен жауды күтіп алдық. Осы бір қарауылда төрт күн қанды қырғын жүргізілді. Бесінші күні жау көптігімен бізді біртұтас қоршап алды. Түнімен қанды қырғын болды. Қытайдың бір қарауылының атып тұрған пулеметін Кәмел батыр тартып алып, өз пулеметімен олардың өзін қырды. Ер Сұлубай бір қарауылды (82) төрт-ақ адаммен ұстап тұрды. Бір қарауылды Оспан екі-ақ адаммен ұстап тұрды.

Осы төрт күнгі сұрапыл соғыста қырылған мыңдаған қытай өліктерінен атпен жүре алмадық. Жаудың қоршауын бұзу үшін жүздей елу атар пулеметті аттың үстіне, атап айтқанда ердің артына бүктеріншек жасап құрып алдық. Жүздей пулеметті бір-ақ қойып, жаудың қоршауын жарып шықтық. Дүренің ақ керішіндегі үлкен қарауылды да тартып алып, жауды өзен бойына айдап түстік. Алтай жақтағы ақ керішті алып, сұрапыл соғыс жүргіздік. Жау көптігіне сүйеніп тағы да сыртымызды орамақшы болды. Бөлініп шыққан бір батальон жау армиясын қайтадан қуып, өзенге әкеліп тықтық. 120 адам оққа ұшып, тақырда сүйегі қалды. Жау ойысып, Шаштың қыстауы, Тұғылдардың қыстауы, Көктем мектебі сияқты жерлерге түсті. Жаудың бес күннің алдындағы жер сілкіндіріп келген айғайы енді ойбайға ауыса бастады. Сол түнде соғыс тоқтады. Жау қуатты әрі көп, әлі де басым жағдайда тұрды. Дегенмен 600 адамдық күшпен он мың адамдық жаудың қарулы күштерін қиратып, тұмсығын қайтардық.

Біз жаудан айырған ел Бітеу мен Деңге қарай көшті. Оспан түн ішінде Деңдегі елден әскер жинап әкелуге жүріп кетті. Оспан кетпес бұрын мені шақырып алып :

- 300 адамды ал, Қапасты ертіп Мойылтыдан түс. Жау қайда барар екен? - деді.

Мен таң ата жүріп кеттім. Біз сол күні Мойылтыға келіп түнедік. Ел үркіп кеткен. Айнала иең қалған малдар, бомбадан өртенген қоралар, күйіп кеткен адамдар мен малдарға лық толы екен. Әлі күйіп жатқан қазақ қораларын көрдік. Қыстауда қалған отынды жағып, иенде тірі қалған малдардан мал әкеліп сойып жедік. Әскер таяуда екен. Таң ата әскерлер музыка шалды. Мен әскерлерге оқ теңсеп бердім. Әскерлер аттанып, Дүренің құм жағында керішке қарай беттеп сеп жайып, біздің сол маңдағы әскерлерімізге қарай шабуыл жасады. (83) Алтай жағына қарап бір бөлім жау әскерлері айналып сырттан келіп соғу үшін өздері күткен жерден барып қарауыл алды. Қапас Алтай жақты ораған жаудың алдын тосты.

артымызды түгендеп, алға жол бастайтын қарауыл, артқа қорғаныс жасайтын қарауыл шығардық. Одан жүріп Сарқазанға келіп, Жыраның басымен Қамыстыны басып, Қарамайлының жіңішке құмына келдік. Онда екі күн демалдық. Одан көшіп, Армантыны басып Бұлғынға кетпекпіз. Жіңішке құмнан көшіп, Тұрманы кесіп өтіп, Қасқыр соққанымен Ебі Қызылды басып, түнде Арманты кенересінен өтіп, Арманты Шақайды Бастауды басып, жол тосқан жау әскерлерін кесіп өттік те Күміс құйғанына келіп түстік. Бұл жерден демалып, Бұлғын бойын өрлеп Моншық Қызылға барсақ, ол жерде орналасқан Әсен елін (300 семья еді) жау шауып кетіпті. Ол елден тіл ала алмадық.

Ол күні Жарынтыдан Қалқа шекарасына таяп барып қондық. (85) 1943 жылы қарашада құрбан айт болған еді. Біз сол Жарынтыда құрбан айт намазын оқып құрбан шалдық. Сол жерде Қалқадан хабар келді.

- Әсеннің бір бөлім елін жау айдап кетіпті. Рамазан Шалапұлы, Нұрпейіс Батыр шәйіт болыпты. Құл Молқыдан Жылқыайдар, Тоқтабай, Жұқай қатарлы жүз неше адам қашып келді, - деді.

Жаудың екі айырпаны келіп, Әсен елдерін бомбалағандықтан малдары көбірек шығын болды деген хабарды естідік. Біз айтты өткізіп алып, шекарадан өтіп, Бұлғын жазығына барып орналастық. Мен сол жылы Мапқан тастың түбін қыстадым.

БҰЛҒЫНДА ҚҰРЫЛҒАН АҚ ҮЙ СОҒЫС КОМИТЕТІ

Біз енді бір жаңа дәуірдің есігін аштық

Бізден бұрын бұл жерде "Шығыс Түркістан Ақ Үй Соғыс Комитеті" атты мекеме әлдеқашан құрылып болыпты.⁵⁵ Профессор Қасен деген кісі қазақстандық (Кенесарының төртінші немересі екен) сол Ақ Үй Соғыс Комитетінің бастығы екен. Төрт жылдың алдында қырқысқан жаумен тағдыр бүгін бізді достастырып қойды. Соңғы күндердің кімнің бағы, кімнің соры екенін білмейміз. Тарихты еске алсақ, біздің сорымыз болар деп межеледік. Өйткені сонау 1932 жылы Коминтерн "Шығыс Түркістан тәуелсіз ел" деп жариялап, Қожаниязға төрт мың мылтық, 12 кадір әкеліп берген еді. Орыстар сол қозғалыстың артын қалай тоздырған еді? Бүкіл Шығыс

⁵⁵ Монғолияның Оспан батыр бастаған көтерілісшілермен ынтымақ жасау үшін бұрыннан дайындалғаны байқалып отыр. Бірақ Сүгірбаев бұл ынтымақтастықтың көтерілісшілер тарапынан басталғанын алға тартады. Ол сонымен қатар "Халықтың Шың Сысай Өкіметіне Қарсы Ұйымы" мен "Алтай Қазақтарының Көркею Комитеті" атында басшылық ұйтқы ұйымдастырылғанын айтады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 48-49-бет.

ОСПАН БАТЫРДЫҢ СЕГІЗ КОМИССАРЫ

Біз осы кезде орыстар мен монғолдардың 1932 жылы Қожанияз қозғалысында "Шығыс Түркістан" деп жарнама жариялап, соңғы кезде алдап соққаны біздің есімізде тұрды да қондырманың атын "Шын Түркістаны" деп атап бердік.

Барлық істі жүргізетін тоғыз полковник құрастырылды. Оларға біртұтас батыр атағы беріліп, қолдарына құжат та ұстатылды.

Олар Оспан батыр, Сүлеймен батыр, Сұлубай батыр, Келес батыр, Кәмел батыр, Нұрғожай батыр, Қапас батыр, Зарыққан батыр, Қуанышбай батыр болып, олардың еңбегі тиянақталып, атақ беріліп, ең жоғарғы үкімет билігін жүргізетін кеңес комиссариаттың мүшесі делінді. Комиссариат тоғыз адамның үштен екісі болғанда ғана қаулы шығаруға құқықты деп жазылды. Біздің мемлекеттік туымыз Жәнібек туы деп жазылды. Сонау 1745 жылы бұл тудың атын атақты Хан Абылай (яғни Әбілмансұр Хан) "санжақ" деп атаған еді. Сол санжақтың астына топталдық.

Тұңғыш осы тудың астына Оспан мен Сүлейменді қойып, басқа жеті полковник "өзіміздің ақырғы демімізге дейін ұлт үшін күресеміз" деп серт бердік. Халық алдында "Түркістан отанымыздың тәуелсіздігі үшін өз өмірімізді арнаймыз", – деп уәде бердік. "Басымызға қандай ауыр күндер туса да, жауға тізе бүкпейміз, Құдай аты, Құран сөзі", – деп ақсарбас қойды сойып, қанына қол матырып, тудың алдынан мылтықты серте ұстап өттік. Біз ант беру ісі аяқталған соң, ең жоғарғы басшы деп танылған Оспан мен Сүлеймен:

- Отан мен халық алдында адал қызмет істейміз. Ақтық демге дейін осы қызметті жалғастырамыз. Жауға тізе бүкпейміз. Жәнібек туын ұстап, бүкіл Шығыс Түркістан тәуелсіздігі жолында арымай, талмай қызмет істейміз, - деп Жәнібек туының алдынан өтіп, қанға қолдарын матырды. (88)

Сонымен ұлт-азаттық қозғалыстарын мәңгі-бақи жүргізуге белді бекем байладық. "Бұлт ала, жер шола", солай болса да тәуекел дедік. Ел ала. Өйткені саяси сатқындар еліміздің ішінде аз болып отырған жоқ. Біреу орысшыл, біреу қытайшыл, біреу монғолшыл. "Болашақ алыс, жол бозаң" бізге түріктен иелік етіп келетін көмек жоқ. Бүкіл Қырым, Кавказ, Түркістандағы 40 миллион түрік тектес халықтар өз алдына қаңғып кетті. Олардың ішінен осынау ұзақ тарих бір саяси қайраткер туғызып бере алмады. Бұл шерміштерің орыстың жемі болып, қайта келіп өзінді алатын болды.

Өз жөнімізден алғанда, қолда қорымыз жоқ. Қару-жарағымыз да аз. Қытайдан тартып алып келіп, беріп кетіп жүрген

адамдар бірінің артынан бірі келіп жатты.⁵⁷ Олардың сыртында Богданов, Мәжік атты екі генерал сыртқы жұмыстарға басшылық жасады.⁵⁸

Осы реткі Ақ Үй Соғыс Комитеті (бұдан соңғы жазуларда қысқартып осылай жазамыз) 1943 жылы 6 желтоқсанға дейін, яғни көшіп келуіне дейін басынан бір барысты өткізді. 1940 жылғы және 1941 жылғы қозғалыстардағы қимылдарды қоспағанның өзінде, комитетіміз негізінде 1942 жылы сәуір айынан бастап әрекеттенген еді. Басқа сөзбен айтқанда, ол комитет өз басынан бір жыл сегіз айлық барысты өткізіп барып, осы дәрежеге жеткен еді. 1940 жылы Есімхан, Ырысхан соғысы бандит Шың Сысайды бір танытқан еді.

Ырысханмен Шу Силиңтоқтамына қол қойылған болса да, бандит Шың Сысай ата-бабасының (90) ескі тәсілін қолданып, қазақтарды қайтадан жөнге салып аламын деп ойлады. Қытайлар дүние бойынша өзін саясатшы санайды. Бірақ Қытайдың саясатшылары үш мың жылдан бері өз елін өнеркәсіпті елге айналдыра білмеді. Оның саясатшылығы Қытайда көрші болып отырған аз ғана монғол, аз ғана мұсылмандарға өтіп жүр. Басқа дүние жүзінің ешқандай жерінде саясатын кәдеге асырып көрген жоқ. Сонау ғұн түрік тарихынан, Яушылар тарихынан, Үйсін тарихынан, Көктүрік тарихынан, Қараханилар тарихынан, Қидан тарихынан, Шыңғыс тарихынан, Темір тарихынан алып айтқанда, қыз беріп түрік нәсілділерді біріне бірін айдап салып, жоғалтып келе жатқан тәсілін қазіргі қытай саяси алаяқтары да өздеріне дұрыс тәсіл деп алып келе жатыр. Бүгінгі түрік, бүгінгі Түркістанның қырық миллион ұрпағы оны әбден түсініп отыр. Ырысхан төңкерісі кезінде, орыстар, монғолдар, бандит Шың Сысайдан қол үзе қоймаған еді.

⁵⁷ Осы кезде Қазақстаннан 150-дей адам арнайы курстардан өткізіліп жіберілген. Азаттық радиосына 1980 жылдардың басында Қазақстаннан келіп қызмет істеген Махмет Құлмағамбетовке ағасы Кенжағараның айтуынша, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бүкіл ел бойынша таңдап 150 қазақты Алматыда жинаған. Бұлар судья, прокурор, адвокат, Кеңес және партия аппаратының мүшелері сияқты жауапты орындарда қызмет істейтін азаматтар еді. Олар Орталық Комитетте Шығыс Түркістанның жағрапиясы, оның халқы, ауылдардың аттары, рулық қатынастары, тіпті жеке адамдардың аттары мен олардың байланыстары туралы арнайы курстардан өткізілді. Оларға қазақтың ескі салтына қарай киімдер тіккізілді. Қазақ ер-тоқымымен монғол аттары, қоржын, қару-жарақ сияқты заттар беріліп, жүк таситын вагондармен Семей облысына жіберілді. Олар аттарына мініп, сол жерден тек Кеңестік жағында күзет болған Кеңес – Қытай шекарасынан ар жаққа өтіп кетті. Кулмағамбетов М. Восточнотуркестанская операция // Континент. 1984, № 42, 242-243-бет.

⁵⁸ КСРО Компартиясы Орталық Комитеті Политбюросы 1943 жылы 4 мамырда Шыңжаң үшін осындай ұйымдастырулар турасында шешім қабылдаған еді. Онда Шың Сысайды Шыңжаңдағы билік және құқықтарынан аластату үшін бірқатар шараларды қолдану қажеттілігі көрсетілді. Төңкерістік ұйымдар мен Шыңжаң үшін төңкерістік кәдірлер дайындау туралы қарар қабылданды. Сонымен бірге Шыңжаңмен шекаралас Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстанда “ұлттық даму топтары” үшін арнайы басқарушылар мен келешекте Шыңжаңдықтармен бірге жұмыс істейтін үгіт-насихат жүргізуші қайраткерлер дайындайтын бірнеше оқу орындарын ашу туралы да шешім қабылданды. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmiş ve Şimdiki Durumu, Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 156-бет.

Сондықтан үшеуі бірлесіп, Көктоғай, Шінгіл аудандарындағы бүкіл қазақты қоныс береміз деп алдап, Бұлғын жазығына апарып қырып салды. Оның үстіне 2.400 бала бесігімен өртеніп кеткен еді.

Ал 1941 жылғы қозғалыстарда орыс пен Шың Сысай арасында айрылысу себептері туа бастағанда, Алтай орыс Консулының орынбасары, қазақ азаматы Баймурзин жасырын Бұқатты, Бұқат арқылы Қалелді әрекеттендірді. Олардың қолына берген жарнама жоқ. Тоқтам жоқ. Қару-жарақ жоқ. Қолтықтарына су бүркіп отқа итеріп жіберіп, Шың Сысайды құқайлап тұрып, қайта қолына түсірмекші болып еді. Бұқат пен Қалел үйде жатып базар іздеп еді. Бұл базарды олар кәдеге жарата алмады. Алдымен Қарақас елі Қытайға адам жіберіп, өздері бағынып кетті. Алдыңғы Ырысхан тоқтамынан айрылып қалды.

1942 жылы қыркүйектің басында бандит Шың Сысай Ресейден қолын үзгендігін жариялағаннан кейін, 1942 жылы 20 қарашада орыстар Коминтерннің тонын жамылып, оның атынан "Шығыс Түркістан (91) тәуелсіз Халық Республикасы" деп жарнама жариялауға мәжбүр болды. 1942 жылы мамыр айының басында Коминтерннен Куйшев келіп, Алтайдың бас консулы Красилников, оның орынбасары қазақ азаматы Баймурзин, Алтай қаласындағы қазақтардың белгілі адамдарынан ұйым құрып, адам тәрбиеледі. Кейін осы ұйымдағы адамнан 1942 жылы 10 қыркүйек күні Дәлелхан Сүгірбайұлын Баймурзин алып кетіп, Ресейде тәрбиелеп, 1944 жылы шілде айында "Ақ Үй Соғыс Комитетіне" әкеліп берген болатын.

Біздің Ш-І қозғалысымыз, яғни 1943 жылы 6 желтоқсанда Ақ Үй Соғыс Комитетіне осындай барыстарды басынан өткізіп келген еді. Оқырмандардың бұл істің тарихын түсінуі үшін кейбір тарихи барыстарды әдейі естеріңізге жол-жөнекей болса да сала кетейін. Сонда ғана құбылыстардан өтіп, мәнді түсінуге, сөйтіп қозғалысымыздың мән-мағынасын ғылымдандыруға болады деп үміт етемін.

1942 жылдарда Оспаназадаммен қашып жүргенде, Коминтерннен талай адам барса да, 1940 жылғы Бұлғындағы қырғынның қоламтасы суымаған еді. Және 1940-1941 жылдарда болып өткен шайқастардың бәрі де орыстың, монғолдың, Шың Сысайдың үш жақтан бірдей бірлесіп істеген жұмыстарының салдары еді. Сондықтан үш қолды саяси ұрылардың түпкі мақсаты бір деп қарағандықтан, Оспан тобы көп реткі кеңестерге сенбестікпен қарады.

"Жетім қозы тас бауыр, түңілер де оттығар" деп тұрған едік. 1942 жылы қыркүйекте Шың Сысайдың Ресейден айрылғандығын жариялады. Оның үстіне орыс-герман соғысы шарықтау шегіне жеткен еді. Монғол-жапон соғысы да ең жоғарғы шегіне келді.

Ресейдің көп жерін немістер тартып алды. Орыстар шегініп келе жатыр. Орыстардың өміріне ауыр қауіп төнгенде, "Шығыс Түркістан тәуелсіз ел" деп жариялап, біз де осы орайдан пайдаланып қалуды мақұл көріп, жарнаманы тапсырып алып, тоқтамдарға қол қойып, ел болып кетуді ойладық. Оспан тобы да сол кездегі (92) жағдайды пайдаланбақ болды. Бандит Шың Сысайдың Ресейден қол үзген күні, біздің Ресей мен Монғолияны қайта тауып Коминтернді қабылдаған күніміз болып шыға келді.

1942 жылы 1 қыркүйекте Шың Сысайдың Сан Мын Жұйды қабылдап, Ресейге қарсы жасаған баяндамасы үгіт қағаз ретінде бізге жетіп келді. Шың Сысайдың бұл шарасымен бізбен тағы да келісім жасауға болар ма екен деп у тастап қойды. Қан ішіп үйренген әккі Шың Сысайдың мінез-құлқын бұл баяндамасының өзгерте алмайтындығын түсінген едік. Есіктен Жын Шурын атты қасқырды қуып шығып, шаңырақтан түсіріп алған Шың Сысай атты жолбарысқа қайта оралуды қажетсіз деп таптық. Шың Сысайдың осы үгітін үгіттеген шпион Мағауия заныңды Оспан атқызып тастады.

Ресейден келген профессорлар бізге кезек-кезек дәріс өтті. Ең әуелі ел билеудің әдіс-амалдарын оқытты. Онан соң соғыс жүргізудің саяси тәсілдерін оқытты. Және сол кездегі халықаралық жақтағы орыс-герман соғысын, жапон-монғол соғысын, Қытайдың ішінде болып жатқан соғыстарды түсіндіріп отырды. Сымсыз телефон әкеліп, теледидар әкеліп орнатты. Оларды қорғайтын әскери қорғаныс күштері келіп түсті. Бізге интернационалды үйретті. Оның халықаралық ұйымдық үлкен күш екенін, оған дүние жүзіндегі елдерден 80 неше ұйым бағынатындығын ұқтырды. Ал Коминтернді халықаралық жақта езілген ұлттардың өзін-өзі билеу, яғни тәуелсіздік құқығын алып беретін ұйым деп түсіндірді. Орыстар:

- 1932 жылы 5 сәуірде Шығыс Түркістанды тәуелсіз ел деп жариялап, Қожанияз танылған болса да, оның соңғы кезде Шың Сысайдың қолына өтіп кетуі – сол кездегі саясат белгілеуші адамдардың қателігі. Оның барлығын жарнамаға да, Коминтернге де артпаймыз. Ал 1942 жылы 20 қарашада Коминтерн тағы да "Шығыс Түркістан тәуелсіз Халық Республикасы" деп жарнама жариялады. Бұл – сіздер үшін үлкен бақыт. Осы ғасыр ішінде сіздерге келген үлкен орай. Осы орайды мықты ұстау керек. Шығыс Түркістан өлкесі (93) осы орайды пайдаланып, өз алдына ел болып кетуі керек. Қазір Коминтерн осы жұмысты Монғолия өкілдігі арқылы жүргізеді. Монғолия атынан халықаралық жәрдем беріледі, - деп үйретті.

Біздің жазып берген үкімет құрылымымызды зерттеп

- 1-Алтай Соғыс Комитеті
- 2-Тарбағатай Соғыс Комитеті
- 3-Іле Соғыс Комитеті.

Оның сыртында Алтай Соғыс Комитетінің қарауында Жеменей Соғыс Комитеті ұйымдастырылды. Алтай Соғыс Комитетінің бастығына Әлихан полковник, орынбасарына кейіннен Дәлелхан Сүгірбайұлын әкеп берді. Жеменей Соғыс Комитетінің бастығына Әліпбай полковник, орынбасары Рамазан заны болып белгіленді.

Тарбағатай Соғыс Комитетінің бастығына Әбдірахман полковник, орынбасарына Қалибек үкірдай белгіленді.

Іле Соғыс Комитетінің бастығына Әкбар батыр, орынбасарына Патих, саяси комиссарына Әнуар полковник тағайындалды. Оспан саяси қолбасшы деп Әлиханды бекітті. Оспан күш салып, өзінің өкілдігінде дербес жұмыс істеп тұруы үшін Әлиханға арнаулы құқық ажыратып берді. Әлихан жөнінде Ресейден келген адамдар арасында талас болды.

- Әлихан – біріншіден діни адам, екіншіден Ресейден қашып келген адам. Тілекке сай жұмыс істей алмас па екен? - десе де, Оспан ол пікірлердің барлығын кері қақты. (95) Оспан:

- Әлихан – оқымысты адам, өмір көрген адам, оның үстіне халық беделдісі. Қозғалысымыз Әлиханға сүйену керек, - деп ортаға қойды.

Сонымен Оспан пікірі бойынша бұл қарар алынып, Ақ Үй Соғыс Комитеті арқылы Коминтерн өкілдігіндегі Чойбалсанның бекітуіне жіберіліп берілді. Оспан мен Әлихан хат алысып тұрды. Чойбалсан біздің ұйымдастыру жоспарымызды бекітіп, Монғолияның 6 қарауылында жатып осы істерге көмек беруге генерал Мәжікті әкеліп орналастырды. Әлихан 1942 жылдың екінші жарымында Оспан тобымен таныстырылған болатын.

ЧОЙБАЛСАН МЕН ОСПАНЫҢ КЕЗДЕСУІ

Біздің құрылысымыз реттеліп болғаннан кейін Коминтерн өкілдік міндетін өз үстіне алып, Оспанмен амандасуға сыртқы Монғолия Халық Республикасының І. Секретары Маршал Чойбалсан 1944 жылы 28 ақпанда айырпланмен "Шығыс Түркістан Бұлғын-Шіңгіл Ақ Үй Соғыс Комитетіне" келді.⁵⁹ Біз бүкіл Оспанның тоғыз полкі

⁵⁹ Бұл кездесу Маршал Чойбалсанның талабы бойынша іске асырылды. Бұл туралы генерал Мәжік маршал Х.Чойбалсанның 1944 жылы 15 ақпан күні Ұланбатырдан машинамен шығып 23 ақпан күні кешкісін Қобда аймағының Бұлғын Аулынын Анагтолғой деген жердегі әскери қосынға келіп түскенін айта келіп былай дейді: "...Маршал Х.Чойбалсан шекаралық әскери бөлімшелерді аралап кездесулер өткізгеннен кейін: "Оспанға жолығайын", - деді. Мен Оспанға "Маршал кездеспекші" деп хабар бердім. Оспан бұл пікірді ризашылықпен құптады." Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 71-72-бет.

мен адамдары шығып қарсы алдық.⁶⁰ Чойбалсан жанында бір қанша басшы кәдірлері, 30-дан астам қорғаушы күші⁶¹, авиация генералы атақты батыр, қазақ азаматы Жайсановпен бірге келді.⁶² Москваның өкілі ретінде арнайы генерал Богданов келді. Алдымен 6 жастапқа түскен тоғыз комиссармен ел адамдарынан Жақсыбай, Кәріп, Сақсайбай Әбдірасұл, Қидар барды. Чойбалсан Оспанға көк қасқа тай әкеліп, бата қылғызып соны сойды. Қойлар сойылды. Қонақасылар берілді. Ас үстінде Чойбалсан мінбеге шығып, микрофон алдында сөз сөйледі:

- Шығыс Түркістан қозғалысындағы барлық жолдастар, республиканың жоғарғы қолбасшысы Оспан жолдасқа, барлықтарыңыздың дендеріңізге саулық, істеріңізге табыс тілеймін. Киіз туырлықты монғол-қазақ баласы едік. Тарихта екі ел кейде жақсы, кейде жаман өткен (96) болсақ та, ата-бабаның өз заманында болып өткен бұрандылықтарына бүгінгі жасап отырған біздер жауап бермейміз. Сонымен қатар Орта Азияны айналып, сенделіп көшіп жүрген ел едік. Коминтерннің зор көмегімен бүгінгі күнде қатардағы іргелі бір мемлекет болып отырмыз. Өзіміздің де басып өткен жолдарымызда бұрандылық көп болды. Кей кездерде біздің де сіздің халықтарды ренжітіп қойған жерлеріміз болды. Бұған өз кезіндегі халықаралық

⁶⁰ Сұраған Рахметұлы монғол деректері бойынша жасаған зерттеулері бойынша осы кездесуде Оспанның өзінің толық қаруланған 10 нөкерімен көптеген оқ қағар сақшыларының қорғауында келгенін, олардың киген киімі де өте айбынды, түстері сұсты екенін айтады. Оспанның қатарында Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының кеңесшісі Сүлеймен Бектерұлы, Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының кеңесшісі Келес батыр, Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының әскери қолбасшысы Сұлубай батыр, Уақит Қалелұлы, Әсей Рысханұлы, Шердиман Оспанұлы, Қапас Тіркешұлы, Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының бас қолбасшысының оққағары Сұмғазы, Мұхаметжан, Александр Черняев болғанын келтіреді. Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 87-88-бет.

⁶¹ Генерал Мәжік кездесуде мемлекет басшысын қорғау үшін төтенше шаралар істелгенін былай деп баяндайды: "Біз мемлекет басшысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін және Оспанның сеніміне селкеу түсірмеу үшін қаруланған әскердің көзге түспеуін қалап, кездесу болатын үйдің маңына окоп қазып, оған қарулы жауынгерлерді кіргізіп, тасалап қойдық. Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 72-бет.

⁶² Маршал Чойбалсанның қасында Ішкі Істер Министрі, генерал-лейтенант Б.Шагдаржав, Ішкі Істер Министрінің орынбасары, генерал-майор Б.Дорж, Ішкі Істер Министрінің орынбасары, генерал Б.Дүйнхэржав, Әуе күштерінің командирі, генерал М.Зайсанов, Әскери маман полковник Сүхбаатарын Галсан, Қобда отрядының командирі, полковник Ж.Ламжав; Кеңес Одағының өкілдерінен Моңғол еліндегі Кеңес Одағы елшісі, КГБ генерал полковнигі И.А.Иванов, Байқал әскери округінің командирі, генерал полковник И.Ковалев, Қорғаныс Министрінің кеңесшісі, КГБ генералы А.Рубин, НКВД барлау бөлім бастығы, генерал майор Лампанг, Ішкі Істер Министрінің кеңесшісі, генерал майор Греднеев, Ішкі Істер Министрінің орынбасарының кеңесшісі, генерал майор Ф.С.Попов; Баян-Өлгей аймағының өкілдері аймақтық партия комитетінің бірінші хатшысы, шекарашыларға көмектесуші топ бастығы Ш.Ноғай, Ішкі Істер бөлім бастығы О.Қалқабай, Ішкі Істер бөлімінің кеңесшісі, Қазақстан азаматы Жағыпар, Ыбырай Тоқтағанұлы, шекара офицері Мардан Маңғылұлы болған. Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 87-88-бет.

уақиғалар үлкен әсер еткен еді. Бәрінен бұрын айналадағы көп көршілердің ішінде, ең алдымен Шығыс Түркістанның ел болып кетуін ойласақ та жағдай бізге жар бермей келді. Осындай тарихи себептер сіздің халықтарды біздің халықтарымызға сенбейтін жағдайға түсірді. Тіпті монғолдар бізге дұшпан дейтін көзқарасқа иландырып келген еді. 1940 жылы Есімхан – Ырысхан қозғалысына үкіметіміз ауыр қателіктер өткізіп алды. 1942 жылы 20 қарашада халықаралық Коминтерн “Шығыс Түркістан тәуелсіз ел” деп жарнама шығарған еді. Бірақ сіздің адамдарыңыз көпке дейін сенбестік істеп келді. Сол жарнамаға сай екі ел арасында жасалған тоқтамға да күмәнді қарап, көпке дейін қолдар қойылмады. Осы уақиғаның артқа созылуын өкіметіміз өз үстіне алады. Сіздерге осы реттегі халық жағдайын айту үшін өкіл жіберместен, халықарадағы Коминтерннің тапсыруы бойынша мен өзім келдім. Сіздерді сендіру, яғни сенім байлау, қозғалысты ақырғы демге дейін жеткізудің негізі екі жақтың, яғни екі елдің, ең әуелі, бір-біріне сенуі басты шарт болып отыр. Мен 1943 жылы 6 қаңтарда Түркістан тоқтамын түздіріп Мәскеуге барып, үш ай жатып бекіттірдім. 1943 жылы 6 қаңтардан бастап Мәскеудегі қару-жарақ жасайтын заводта сіздерге арнап кек қарауыл Сарбел бесатардан он мың мылтық заказ еткізіп келдім.⁶³ Өткендегі қателіктерді қайталамау үшін сіздермен тіке жұмыс істеуге генерал Мәжік жолдас, генерал Жайсанов жолдас жауапты болады. Коминтерн өкілдігінен Богданов жолдастар да бұл істі әр уақыт көріп тексеріп отырады, - деді. (97) Сөзін одан әрі жалғастырды:

- Богданов жолдас Мәскеуден келді. Сіздерді өз көзімен көргелі келді. Коминтерн 1943 жылы 6 қаңтардағы тоқтам бойынша, бүкіл Шығыс Түркістан азат болғанша соғыс қару-жарағын тегін береді. Елдеріңіз біртұтас азат болғанша, монғол-түрік есебінде сауда жүргізіліп, шикізаттарыңыз өткеріліп, қарымтасына тауарлар беріледі. Ресейдің бір сом эмпырт ақшасы сіздердің уақытша өкіметтің 9 сомына тураланады. Бұл тоқтамдарды Ресей жағы бекітті. Ақ Үй Соғыс Комитетіндегі профессорлар оны дайындайтын болады. Оны істеу барысында

⁶³ Бұл кездесу 1944 жылы 14 қаңтарда болған. Кездесуде Кеңес Одағының Монғолиядағы елшісі И.А.Иванов, Сталин және Молотов болды. Чойбалсан Оспанның жағдайын түсіндіргеннен кейін оған қарумен көмектесудің дұрыстығын атап өтеді. Бұл пікірді қолдаған Сталин армия генералы А.Антонов, Байқал сыртқы округінің командирі М.Ковалев екеуін шақырып мәселені түсіндіріп Оспанға деп Чойбалсан құзырына 400 винтовка, 200 ППШ, сирақты 6 пулемет, 30 қол пулемет, 5 дүрбі беруді тапсырады. Ол сонымен осы қару-жарақтарды атуды үйрететін мамандардың да Оспанға жіберілуін әмір етеді. Тойшанұлы А. “Оспан Исламұлы туралы монғол деректемелері” Оспан батыр. Алматы, 2007, 76-77-бет.

арнаулы адамдар пайдаланылатын болады. Осы орайдан мықты ұстауларыңызды үміт етемін. Осы орайды пайдалану керек. Осы қоғамдық бұзылыс сіздерге келген тамаша орай. Шығыс Түркістан халқы жасасын! Шығыс Түркістан Халық Республикасы жасасын! - деп сөзін тоқтатты.

Ол өзінің сәлемдемеге 1.000 кек қарауыл сарыбел бесатар, 150 елу атар пулемет, 8 зеңбірек, 25 максимум пулемет (250 атар) әкелгенін⁶⁴, Оспанға Мәскеудің бір пабида және бір алтын орден беретінін, - айтты. Оспан:

- Біз қазір тау райондарында соғыста жүрміз. Машинаны істете алмаймыз, - деп рахмет айтты. Қалған мылтықтарды генерал Мәжік арқылы ала беруді тапсырды.

Генерал Жайсанов⁶⁵ авиация ойындарын көрсетті. Айырплан аспанға барып алып, аунай отырып жерге келіп қонады екен. Оның үстіне оны ұшырған қазақ болғандығынан ба, әйтеуір екі езуіміз жыртылғанша күлістік.⁶⁶

Тоғыз комиссарға тоғыз автомат, оның құндағына тоғыз адамның атын жазыпты. Және барлығында Шығыс Түркістан рет нөмірі жазылған. Оспанның автоматының құндағын оюлап алтын жалатып, өзгеше тамаша етіп жасапты. Тоғыз комиссарға тоғыз наған, тоғыз кек қарауыл бесатар, тоғыз маузер, тоғыз дүрбі әкеліп берді. Ертеңінде Кәри, Қидар, Жақсыбай, Әбдірасұл басшылығына 120 түйе жіберіп,⁶⁷ Бұлғын Сартұмсықтағы орта мектептен қару-жарақтарды, бұл-шайларды, оқтарды үш рет (98) жүріп әкеліп алды. Оқтың өзі мың жәшіктен асып кетті.

Бір жұмадан кейін Бұлғын жазығына 30 үй тігіп, Чойбалсанды, Богдановты, Мәжік генералды шақырып той жасадық. 200 әскермен

⁶⁴ Маршал Чойбалсанның кеңсе ісінің бастығы және хатшысы Пунцагийн Шагдарсүрэн "Мен білетін Чойбалсан" атты 2000 жылы Ұланбатырда жарық көрген еңбегінде Чойбалсанның Оспанға берілетін қару-сайманның әрбіреуінен үстелдің үстіне қойып тамашалатып, барлығы 400 винтовка, 200 ППШ, 6.000 винтовка оғы, 5 дүрбі табыс етіп, бұл саймандарды меңгеруді арнайы мамандардың үйрететінін айтты. Тойшанұлы А. "Оспан Исламұлы туралы монғол деректемелері" Оспан батыр. Алматы, 2007, 80-бет.

⁶⁵ Зайсановты осылай атап отыр.

⁶⁶ Маршал Чойбалсанның кеңсе ісінің бастығы және хатшысы Пунцагийн Шагдарсүрэн бұл уақиғаға куә болып былай дейді: "Маршал содан кейін Оспан тобына біздің елдің әскери әуе күшінің қолбасшысы, генерал М.Зайсановтың ИЛ-16 ұшағын тамашалатты. Зайсанов ұшақтың күш – қуаты туралы мәліметтерді қазақ тілінде баян етіп, одан кейін әуеге көтеріліп, жауынгерлік неше түрлі мәнерлерді жасады. Зайсанов жерге келіп қонғанда, Оспан мен оның батырлары қайран қалып, ыстық ықылас танытып мәз болысты. Маршал еліміздің жастары, оның ішінде қазақ азаматы қазіргі заманның озық техникасын біліктілікпен игергенін көрсету үшін М.Зайсановты ұшағымен бірге бұл сапарға әдейі ертіп келген еді. Тойшанұлы А. "Оспан Исламұлы туралы монғол деректемелері" Оспан батыр. Алматы, 2007, 80-81-бет.

⁶⁷ Монғолиялық зерттеуші, тарих ғылымдарының докторы Лхамжүрэнгийн Бат-Очирдын Чойбалсан туралы еңбегінде Чойбалсанның көмекке әкелген қару-жарақты Оспанның сарбаздары 105 түйеге артып алып кеткенін айтады. Тойшанұлы А. "Оспан Исламұлы туралы монғол деректемелері" Оспан батыр. Алматы, 2007, 77-бет.

Мәжік келді. Ат ойын, балуан түсу, айтыс, қыз қуар, көкпар тарту ойындары қызу болды.⁶⁸

Тоғыз жорға ат, тоғыз кілем, әр жорғаның мойнына екіден орман тұлкі іліп, Чойбалсынға сыйлық берді. Кешінде Чойбалсын қайтып кетті. Ертеңінде Монғолия әуе майданы ЫҒрада Жайсановтың айырплан ойынын тағы да көрдік. Жайсанов ұшып шығып домалап келіп, соншалық еппен жерге қонып жатты.

МОНҒОЛИЯНЫҢ КӨМЕГІМЕН ЖАУҒА СОҚҚЫ

Чойбалсын кеткеннен бір күннен кейін Сұлубай 100 адаммен Дөңтідегі Лузықұй армиясын көріп келуге кетті. Сұлубай соғыс жерлерін тексеріп, 300 ат тартып алып, қайтып келді. Екінші рет генерал Мәжік басшылығында Дөңті армиясын бір-ақ жоюды жоспарладық. Бұл армия ұзақтан бері келіп жатқандықтан жер астына түсіп кеткен еді. Мылтықпен айдап шығу қиын болғандықтан, бір рет авиация күшін беруді талап етіп едік. Мәжік генерал Чойбалсанға бекіттіріп алып келді. Мәжік бізге мынаны айтты:

- Тегінде Қытай елі екі рет біздің шекарамызға өтіп бомбалаған еді. Сондықтан екі рет бомбалауға ғана ақымыз бар. Одан асып кетсе, онда Қытай бізге соғыс жариялап қояды, - деді.⁶⁹

Генерал Сұлубаймен екі рет бомбалауға келісім жасады. Мәжік белгі берді:

- Самолет біздікі болса, бірінші рет сары оқ, екінші рет жасыл оқ, үшінші рет қызыл оқ атылады, - деді.

Бір жұмадан кейін 400 адам аттандық. Жүз адамды ауыл

⁶⁸ Генерал Мәжік бұл кездесу туралы толық мәлімет береді: "...1944 жылы 5 наурыз күні сағат 12-де Оспанның өкілі Келес, ұлы Шердиман маршал Х. Чойбалсанды қонаққа шақырып келді. Маршал бұл тілекті құптап, нөкерлерімен бірге Бұлғын өзенінің Майхантолғой деген жерінде орналасқан Оспанның үйіне барды. Олар маршалға арнайы үй дайындаған екен. Оспанның қару асынған серіктері үйдің екі босағасына қаз-қатар сапқа тұрып, Оспан өзі әскери қолбасшыларымен бірге есік алдына шығып, маршал бастаған меймандарды зор салтанатпен қарсы алды. Бұл тігілген қазақтың кәдімгі еңселі үйі еді. Үйдің ішіне айналдыра кілем-кілше төсеп, торғын-торқадан шымылдықтар құрыпты. Төрге үстел жасап, оның үстіне кілем жапқан екен. Үстелдің артына қонақтар отыратын ұзын орындық орнатып, оны да кілеммен қаптап қойыпты. Шағын төрт темір пеш бар, оларға бір адам от жағып отыр. Маршал адамдармен амандасып үйге енген соң, Оспан мүйізді ақсарбас қойды алдырып, қонақтардан ықылас сұрады. Одан кейін үстелге жайылған ақ дастарханға бауырсақ, қант секілді түрлі тағамдарды әкеліп төкті. Шәй берген шәугімге ожау батырып, шыны аяққа құйып ұсынатын әдеттері бар екен. Меймандар ауқаттанып жатқанда әнші-күйшілер алма-кезек кіріп келіп, әртүрлі дауыспен ән шырқап, тұлпардың шабысын, өзеннің ағысын елестетіп музыка ойнады." Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 73-74-бет.

⁶⁹ Генерал Мәжік естеліктерінде 1943 жылы 8 желтоқсан күні Комиданның үш ұшағы шекарамызды бұзып жерімізге 28 бомба тастап, өрісте жүрген малға зиян келтірген деуде. Дорж Б. "Оспанға қатысты оқиғалар". Оспан батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 69-бет.

СҰЛУБАЙ БАТЫРДЫҢ ШӘЙІТ БОЛУЫ

Сонымен жүз адам екі төбені барып алдық. Сұлубай екеуміз Сартоғай жақтағы төбені барып қолға түсірдік. Жақсыбай, Шыбарайғыр Қапас, Зарыққан басшылығында әскерлер Ұтыбұлақ жағындағы төбені алды. Бір сағаттан соң жау әскерлері құлдап, біздің үстімізге жетіп келді. Жер қар еді. Жау қарақұрым болып келе жатты. Алдарынан төрт пулеметті бірдей сақылдатып қойдық. Үш сағат аттық. Ұтыбұлақ жағындағы төбені қытай өлгеніне қарамай, басып-шаншып өтіп кетті. Ол төбедегі біздің әскерлерден, ішінде Боранбай бастық жеті адам шәйіт болды. Біз жақтағы төбенің қарауылында жау өліктерінен атты адам жүре алмады. Жерге жарық түсе, жау өлгеніне қарамай алға ілгеріледі. Өйткені оларға ажал таяп тұрды. Біз де бұл төбені босатып, Сартоғай жақтағы адырға шегіндік. Осы қарауылға келген соң Сұлубай батыр осы төбенің астында бір қысаң бар еді. Сол жерден бір тосып қалайын деп 13 адамды алып кетіп қалды. Жанында менің інім Кәбіл бар еді. Бір сағат өтпей Кәбіл жылап, қайта шауып келді.

- Сұлубай оққа ұшып кетті, - деді.

Мен де шауып барсам, жау оғы маңдайына тиген екен. Тілсіз сұлық жатыр екен. Дереу Оспан мен Мәжікке телефон бердік.

- Әскерге шегін, - деп бұйрық бердім. Біз де жиналдық. Қытай әскері де жиналып, Сартоғайға түсіп кетті.

Бұл соғыста Кәмел батыр Көкадыр шайқасында асқан ерлік істеді. Бір төбенің бауырында қытайлар окоп жасап алып, төңкерісшілерді пулемет күшімен жүргізбеді. Жер окоп еді. Кәмел жеңіл киініп, көк аяқ атқа мініп, маузерді сақылдатып қойып, "Жәнібек" деп ұран салып, окоптағы қытайды пулеметімен арғы қабаққа алып шығып кетті. Кәмелді жаратқан Құдайымның құйып тұрған пулемет оғынан қалай қорғағандығын адамдардың ауызша айтып, екінің біріне түсіндіруі мүмкін емес еді. Біз оны көзбен көрдік. Сұлубай өлген соң Кәмел батыр Шығыс Түркістан армиясының ең жоғарғы бастығы болып белгіленді.

Біз Сұлубайды орап алып кетуге дайын болып жатқанымызда екі адаммен жылап еңіреп Кәрет келді.

- Шіңгіл ауданы көшті. Бүкіл елді айдады. Құтқарып қалу керек пе, жоқ па? (101) Елді Шонжыға апармақ. Қазір Тақырбастауға келіп қондық, - деді.

Оны қойып тұрып Сұлубайды машинаға салып, бір күн жарым түнде артқы сапқа жеткіздік. Мәскеуден айырпланмен доктор келіп, дереу тексеріп көріп:

- Адам болмайды. Миы ағып кетіпті, - деді.

Сұлубай ертеңінде қайтыс болды. Ол "Біз қазақ малды баққан

Біз Лузықұйды қуғанда оның тірі қалғаны – Сартоғай Келең сайының аузына жиналып, сонда жатыр еді. Ол жерде ол жауды қоршап тұрып, елді өткізіп кеттік. Ел ішінде Нәзір, Ләтіп, Жылқыайдар бар еді. Және Көксеген, Уатқан, Қайымғазы бар еді.

Елді айдап келіп Нәзірдің үйіне қондым. Қапас пен Тоқтыбай Молқыларға қонбай, бөлек жатып алды. Олар:

- Көксеген, Уатқан, Жылқыайдарды Оспанға байлап апарамыз. Бұлар туыс тұрып бізге қосылмады. Жауды қамдап отыр, - деп соқты.

Уақиғаны Нәзір маған айтқандықтан:

- Біз сіздерді туыс деп жаудан айырып қалдық. Және ауданды босатып алдық. Олармен сөйлесейік, - деп мойнымдағы маузерді Нәзірдің мойнына салдым.

Ертеңінде Баянбайдікіне және бір апайымыздың үйіне барып, амандық білдіріп құран оқыдым. Ол үй тай сойды. Қонақасыға Қапас бен Тоқтыбай да келді. Қапаса «Біз бұл елді туыс деп жаудан айырып қалдық. Ел бастықтары өз еркімен Оспанға барып амандассын, Оспан қамай ма, қоя бере ме? Өзі білсін, олардың қорытындысын Оспан мен Мәжік өзі шығарсын», - деп едім. Олар да бұл пікірге мақұл болды. Сол екі арада Ақ Үй Соғыс Комитеті бізге "қайтып келсін" деген бұйрық жіберіпті. Нәзір, Ләтіп, Уатқан, Жылқыайдар, Көксеген қатарлы бес адамды алып жүріп кеттік. Оспан Нәзір мен Уатқанды Шіңгіл ауданына (103) әкім және орынбасар әкім етіп белгіледі. Оларға өздерінді өздерің қорға деп 200 бесатар берді.

- Сонымен бірге үкіметке жыл сайын беретін бажыларың болушы еді. Сол бажыны бізге тапсырып тұрыңдар, - деп тапсырды. Ел бастықтары бұл пікірге мақұл болып, разы хоштықпен аттанып кетті.

Осы кездерде бандит Шың Сысай "Қазақ қолына мылтық түссе, бізді оңдыратын емес. Алтай қазағын Үрімжіге жөткеп алу керек" деп қарар шығарды. Оспан күшін әлсірету үшін Шіңгіл, Көктоғай, Бурылтоғай қатарлы үш аудан халқын Үрімжі ауданына айдап әкелуге бұйрық берді. Сол жылы Көктоғай Арал елінен Құсайын Салтыкен заныңның елін айдап, Сарсүмбе қаласынан өткізіп жіберді. Бурылтоғай елін де айдап өткізіп жіберді. Аралдағы бір бөлім Қарақас, Ителі, Арал Шақабай және Жігіт Молқы, Қажыбай, Момынбай елдерін бөліп алып, Қу Ертіс алқымында қалып қойды.

Осы жағдайға байланысты Ақ Үйде төңкерісшілер жиын ашып, Сұлубайдың орнына Кәмел батырды белгіледік. Ал Кәмел батырдың орынбасары етіп мені белгіледі (яғни Нұрғожай). Біздің соғыс құрылысымыз жоғарыдағы тоғыз комиссар, яғни тоғыз полковник өз күшін сақтап қалды. Маған 130 адаммен Аралдағы қалған елді

Олар жау болғандықтан жол тосуы мүмкін деп екі жаққа қарауыл жіберілді. Шалғыр Құйғанына 30 адаммен Жәмет кетті. Үш Арғылтай құйғанына 30 адаммен Шыбарайғыр Қапас кетті. Таң ата қойдың етін жедік. Шалғыр жақтан мылтық даусы дамылсыз атыла бастады. Көктоғай жақтан жаудың бізді іздеп келіп, біздің қарауылға кезіккені мәлім болды. Таң ата елді көшірдік. Біз жауға дайындық көруге Балекең Арғылтайының аулына бардық.

Сайды құлдап келе жатқан жаумен уағдаласқандай кезіге кеттік. Жаудың бір бөлімі Ушаға асып түспек еді. Біз оған да жол қоймадық. Ел ат-азық көмегін беріп кетті. Осы жерде табан тіреп, үш күн соғыстық. (104а)⁷² Адай және Әли Омарұлы қатарлы төрт адам шәйіт болды. Еренхан жаралы болды. Шалғыр қарауылынан бір адам шәйіт болды. Қара жолдан айрылған жау біздің алдымыздан келіп шықты. Үшінші күні ақшамда бізді алмақ үшін жау армиясы зеңбірек күшін барынша іске салды. 16 полкке біз дағы дәл ме дәл қарсы тұрдық. Олар қарауылды ала алмағандықтан бір қуысқа келіп қамалды. Арамызда бір ғана қырат бар еді.

Күн батып, түн көрпесін жамылғанда, бізден 30 адам гранат күшін істетіп басып кірдік. Қалың қытай айсыз қараңғыда бірін бірі өлтірді. Жау қашып, Көкқұдыққа барып тығылды. Таң ата екі айырплан келді. Жерге жақындай алмай, әскер үстіне келіп қағаз тастады. Біздің Сартоғайға жіберген қарауылымыз бар еді. Соның ішінен қос атпен Қажы Кәрім келді. Жау жақын қалды. Оспанға телеграмма бердік.

- Бір бөлім жауды қиратып едік. Сартоғайдан үш мың атты әскер келе жатыр. Оны қайтеміз, - дедім.

- Шегініп келіңдер, - деп әмір келді.

Жаудан 400 түйе, 300 сиыр, 350-дей мылтық түсіріп алып, Теректі Арғылтайына шығып кеттік. Жау мылтығы тайпаң екен, көбі керекке келмеді. Жаудан бір адам қашып келді. Ол Жетпісхан Сәтіпұлы екен. Ол лаушы екен.

- Неге шегіндіңіздер. Қытайлар бағынбақ болып жатыр еді, - деді. Біз оған:

- Біріншіден, оқ азайды. Екіншіден, Сартоғайдан жәрдемге үш мың атты әскер келе жатыр. Бізге хабар келді. Оның үстіне Оспаннан әмір келді, - деді.

Лаушы болып бізге қашқан Рабайұлы Қамиланды атып тастаған. Қайтып елге келдік. Онан соң Ақ Үй Соғыс Комитетіне қайта оралдық. Менің жанымда телеграмма беріп отыратын Ақ Үй адамдарынан Ахмет бар еді.

Біз аман-есен қайта келгеннен кейін, Оспан бізге мынаны айтты:

⁷² Қолжазбада 104-тен кейінгі екі бет 140а және 140б деп нөмірленген.

Алдыңғы барған адамның қолында гранат болмай қалды. Егер гранат болғанда, окоптың тас-талқанын шығарып, төбені алып қоятын едік. Біз жаралы адамдарды жинап жатқанымызда Ләтіп "шегінсін" деп бұйрық жіберіпті.

Біз қайтып қосқа келдік. Келген соң мен Ләтіпке ренжідім.

- Біздің артымыздан әскерді айдасаң болмай ма? Жауды жапырып бір жағынан тесіп кірмегенде, сонша қалың жауды қайтып алғалы жүрсің? - дедім.

- Бұл жағдайды білмедік. Қателік бізден, - деді. Бірінші қарауылдағы Қапас әскерлері де жауды опырып, қатты қырып жатты, біз тамақ ішіп алған соң жиын ашылды. Ләтіп тұрып:

- Үшінші окопқа кім кіреді? - деп сұрады.

- Екінші окопқа 40 адаммен мен кіремін, - дедім.

Үшінші окопқа Сайтанкөз бен жас батыр Мәуітқан басшылығында 50 адаммен дайындалды. Ақшам бола окопқа жақындадық. Окоптың астына 15 кісімен бала батыр Шайза кіретін болды. Төбенің жоғарғы жағынан біз келдік. Астыңғы қорғаныс ұран салып келіп, окопты гранатпен тас-талқанын шығарды. Шайза жараланды. Төрт адам шәйіт болды. Үшінші окоптан Сайтанкөз батыр шәйіт болды. Түнімен атыстық. Таң ата Сәמידолда дейтін оқушы бала желкесінен кесіліп, қашып келді. Басқалар «Танымаймыз атамыз, десе, бала «Мені Нұрғожай таниды. Сол адамға көрсетіңіздер» дегендіктен, ол баланы маған алып келіпті. Көктоғайда қамауда болған ол бала мынаны айтты:

- Оспанның қатын-баласы, Қарақас Тоқтаған, Хансұлтан, Қабдұл Сүлейменұлы, Молқы Тәуіп, Ақын Қажет бәрімізді күн батқан соң абақтыдан байлап алып шықты. Сіздер оқ атып отырған төбенің астындағы Тасқазған орға алып келіп, адамдарды қылышпен бір салып, сол жердегі үлкен құдыққа тастады. Мен қылыш тигенде (106) жыраға құлап кеттім. Қала ішіндегі қазақтарды әкеліп, сол құдыққа өлтіріп тастап жатыр. Екі жүзден астам қатын-баланы қылыштап, сол үлкен орға тастады. Ыңырап жатқан адам өлігіне үлкен бір жыра толып кетті. Менің үстіме талай адам өлігі келіп түсті. Есімді жинаған соң қашып шықтым. Күндіз сіздерді көріп отырдым.

Таң ата біз шегіндік. Қапастар да жауды сілейте соқты. Олар дем алуға қарауыл тастап, өзен бойына келіп түсті. Дәл осы кезде Оспанның әйелін өлтіргелі бір қанша адаммен айдап келе жатқанда, Оспанның әйелі суға қарғып түсіп кетті. Ағып барып Қапастың әскері келіп түскен жерге жеткенде, Қапастар ұстап алып, аман-есен шығарып алды. Осы жолы Оспанның бір ұлы, екі

қызын дүшпан жағы атып өлтірген.⁷³ Дүшпан бандылары сонымен қатар Сүлейменұлы Қабдұл, келіні Шолпан, Сүлейменнің әйелі Тайтұяқ, үлкен қызы Ханша және екінші, үшінші қыздарын атып тастаған. Оның сыртында Көктоғай қаласында 200-ден астам қатын-баланы бандит Шың Сысай армиясы қырып кетті.

Бұл арада "Көктоғай қаласын қорғап қалуға үш мыңнан астам атты армия келе жатыр" деген хабар келді. Қарауыл жіберіп, олардың Қаратүңкедегі Қытай армиясына келіп қосылғанын бақылап отырдық. Атшығұл, Балекең, Арғылтай сияқты барлық қажетті қарауылдар біздің қолда еді. Атшығұлдан өтетін машина жолы бар еді. Осы жолды мен тосқан едім. Ләтіп қосты басқарып қалған еді. Біз адамдарымызбен жиналып, тамақ ішіп жатыр едік. Кейінгі елден жайсыз бір хабар келді. Оспан Әубекір залыңды кісендеп тастапты дегендіктен, Құлдың әскерлері шегініп шығып, алып тұрған қажетті қарауылды тастап, қайтып кетіпті. Өзінің шағын тобымен Ләтіп қалды. Екі күннен кейін Нұршыбай тобын жер шалып келуге жіберсек, «Қытайлар атты-жаяу болып тауға қарай өрмелеп келеді» деген хабар әкелді. Біз осы кезде Көктоғай қаласын қоршап тұрып, Сартоғай – Қаратүңкедегі Қытайдың (107) 12.000 адамдық армиясының екі ортасын кесіп тастадық. Менің адамдарым Атшығұл қарауылын келіп алды. Жәнібек туын біз көтеріп келген едік. Сол жерден атыс бердік. Осы кезде жау әскерлерінен біздің қаруымыз өте артық еді. Әсіресе қытайлар автоматтан өлердей қорқады. Алдымен өрмелеп келген жүздей қытай әскерін бір шұңқырға иіріп алып, автоматты төгіп жіберіп едік, сексендей адам құлап кетті.

Таң ата Қытай армиялары біздің сыртымызды орап кеткен екен. Адам қалың болып, бекініс орны жалтаң болғандықтан, негізгі қарауылға 70 адамды қайтарып жібердім. Жоғарғы қарауылдан Қытайдың сыртымызды орауынан сақтанудыруды ұқтырдым. 30-дай адаммен бір қойнауға жартасты паналап тұрдық. Алла сақтады. Онан соң бір жартас бізді сақтап тұрды. Қарсы алдымыздағы

⁷³ Бұл уақиғаны Сүгірбаев та растайды: "1944 жылы 5 айда партизандардың бір реткі қатты соққысына ұшыраған Коминданның Көктоғай қалашығындағы жеңдеттері, қала тұрғындарынан 40 неше бейуаз бұқараны қырғанда, Оспанның 18 жастағы қызы Кәбире мен 14 жастағы ұлы Байдолланы Мәмейдің [Оспан батырдың әйелі – Ә. Қ.] көз алдында кескілеп өлтіреді. 11 жастағы ұлы Кәри мен 9 жастағы қызы Сапияны 20 неше метр тереңдіктегі құдыққа тірі тастайды. Онан соң кезек Мәмидің өзіне келеді. Қорлыққа шыдамай, жанынан түңілген ол тасып жатқан өзенге бір-ақ секіреді. Коминдаң шеріктері жапа-тармағай оқ шығарғандарымен бірде-бірі дарыта алмайды. Соңынан қуа атқылауға таяу маңда бекініс алып жатқан партизандардан қорқып батылдары бармайды. Бірнеше жүз метр жерге ағып барып, бір иенде талықсып жатқан жерінен Мәмиді партизандар құтқарып кетеді." Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 109-110-бет. Оспанның басқа балалары жөнінде Сүгірбаев мынадай мәліметтер келтіреді: "Пансия деген қызы 1942 жылы Шың Сысай өкіметі Оспанға жіберген елшілермен бірге барып, сол беті әкесінің қасында қалып қойғандықтан бұл жолғы қырғынға ілікпейді. Қалған үш ұлы – Шердиман, Нығметолла, Нәби 1941 жылдан бастап Оспанның өзімен бірге болады. Сонда, 110-бет.

қыратта жау әскерлері келіп, окобын қазып дайындалып, бекініс жасап жатты. Екінші жақтан оқты жаудырып тұрды.

Дүрбі салып отыр едім. Басқы жақтан бір әскери шинель киген генерал келе жатыр екен. Сол бекініс төбеге келіп, шинельді шешіп тастап, сап-сарала болып, жан-жаққа дүрбі салды. Жолдастарға «ат» деп бұйырдым. Атып қалдық. Генерал еңкейе келіп жығылды. 10 неше мерген Жәмет ішінде мылтық құйып едік. Генералдың сүйегін ала алмай, әскерлер төбені тастап, құлдай қашты. Астыңғы жақтан мозик даусы шығып еді. Штабынан тағы бір генерал шығып, әскерлерді қайта айдады. Кәренді қарауылға жіберіп едім. Азырақ ілгерілеп барып, төбе шашын оққа сипатып қайтып келді.

Осы қыратты жауға бермей, жаудың машина жолын кесіп тастап, жауды Көктоғайға өткізбедік. Жау Көктоғайды қорғау үшін атты, жаяу, машиналы өлігін басып-жаншып, саймен өрледі. Екінші қарауылдан Әліпби ішінде бізден 15 адам шәйт болды. Олар да қарауылды ұстап тұра алмады. Кәмел тобынан алты адам, бізден үш адам Әліпби мен Құматайдың сүйегін алып жерледі. Жау түнімен күш көрсетіп, Қараөткелге келіп түсіп алды. Уша жағына қарауыл жібердім.

Осы қалың жаудың бір жерінен кіріп, оққа ұшып шәйт болған аяулы жігіттердің кегін алайын деп Соғыс (108) Комитетінен рұқсат сұрадым. Олар рұқсат берді. Жәмет, Жүніс, Қасейін, Молдияр қатарлы адамдардың мықтыларынан жүздей адам таңдап алып, жер сырын білгендіктен, Бұраты деген бір кішкене жырамен өрлеп, жау жанына таяп бардық. Бейқам отырған жаудың бір қарауылын басып, 40 адамды өлтіріп, мылтық жабдықтарын бір-ақ қолға түсіріп, 40 ат алып қайтып келдік. Молдияр батыр шәйт болды.

ЕЛ АЙДАУ САЯСАТЫ ҚАЛАЙ ТУДЫ?

Аттанып Шалғырдағы қорға оралдық. Бұл жолы жау армиясының Көктоғайды оңайлықпен бермейтіндігіне көзіміз жетті. Сонымен бұл жолғы мақсат орындалмайтын болғандықтан Үшкөлге қайтып кеттік. Мен жайлаудағы Қарабалшықтағы аулыма келдім. Оспан Үшкөлдің орта көліне барып орналасты. Ақ Үй Соғыс Комитеті де сол арада болатын. Үш күннен кейін Оспан жиынға шақыртты. Ақ Үй Соғыс Комитетіне жиналды. Бұл күндерде Соғыс Комитетінің адамдары да молайған болатын. Әріпбай, Дүйсебай, Әлихан, Темірхан, Сұлтан қатарлы саяси комиссарларға лық толы едік. Жиында көп пікірлер ортаға

осындай әрекет туғызғандарды көрсен атасың, - деп баса бұйрық берді. Ол сонымен қатар:

- Жәнтекей – ең көп ел. Оларды ашуландырып алсаңдар, ұсақ Абақ зиян тартасыңдар, - деп ерекше ескерту жасады.

Соғыс Комитеті елді айдап көшуге 500 адам беріп мені шығарды. Менің жаныма Кәріп зәңгі, Манат берілді. Артқы шепті сақтау үшін Сартоғайдағы Дөңті қарауылдарын бақылап қоршап тұруға Қапас батыр жүріп кетті. Көктоғайды күзетіп тұруға Мәуітқан, Қиса, екі жас батыр 200 адаммен жүріп кетті. Олар Көктоғай, Қаратүңке екі арасын тілсіз тастауды міндетіне алды. (110)

Әріпбай полковник Жылқыайдар, Құрмаш, Мұқай жүз адаммен Жеменейге жүріп кетті. Ол жерде құрылған Алтай Соғыс Комитетінің бір бөлімшесі бар еді. Олар даламен жүріп кетті. Оларға Жеменей, Қобық, Қаба елдерін жаудан арашалап қалу қажет болды.

Мен әскерлерді алып Бұлғыннан асып, Топшынкөлге бардым. Одан жүріп Делуінге бардық. Делуінде Қошақ Молқы Оразбек інісі Тақыр бар екен. Ол адам бізден он бір адам шақырып, қонақ қылды. Олар да бізге жәрдем ететін партизан жинап жатты. Ол жерден шығып, Шегіртайды кесіп өтіп, Сарқазды өрлеп, Далакөлге барып түстік. Далакөл толған Ботақара екен. Мен сонау 1931 жылы Қобдада сауда қылып жүргенімде, Ботақара Бақат деген адаммен таныс болған едім. Сол үйді іздеп барып, амандасып қонып қайттым. Кіші әйелі Қаперіштің қарындасы еді. Ол адам бес ағайынды болып, төрт інісі қолға алынып, сотталып кетіпті. Әйелі бар екен.

- Бақат өлген соң екі байға тидім. Оның екеуі де сотталып кетіп, өлген соң мына шалға тидім, - деп өз ахуалын қысқаша баяндап өтті.

Ақтышқан, Шәкуұрқа біртұтас сотталып кетіпті. Адам қалмапты. Көне адамнан Ботақарадан Мұстапа, Қаражан қалыпты. Олар Сарқазда отыр екен. Далакөлден шығып, Сақсайды құлдап, екі күн дегенде Дайынкөлге жетіп бардық. Сол кезде бүтін Шеруші жайлауда отыр екен.

1928 жылы Қобдадан Алтайға бір қанша Шеруші ауып келген екен. Сәдудің жеті ұлы бар еді. Оның Нәжікен деген ұлы менімен тамыр болып, оның бір жүйрік қара атын алып едім. Сол кезде Нәжікен Мәскеуден оқып келген екен. Баян Өлгейдің уәлиі екен. Нәжікеннің үлкен үйлері туыстарымен Дайынкөл жағасында отырыпты. Біздің хабарымызды естігенде:

- Егер келе жатқан Нұрғожай, Шақабай Нұрғожай болса, менімен тамыр дос еді. Шақырып қонақ қыламын, - деп Нәжікеннің ағасы және әйелі мені жол үстінде тосып тұрыпты. Олар мені іздеп келіп танысқаннан кейін, ертеңінде жиырма адаммен олардың

ұлы Асығат жеткізді. Бір рет жылап-сықтасып алдық та, алдыға түскен елді Ботамойнынан асырдық. Көктоғай Бурылтоғайдан барған ел түтел кетті. Үш мың үй аман өтіп кетті. Және Борбижап бандит ел ішінен Әпендіні атып кетті. Ең аяулы атақты мықты қалмақпен бір шайқаса алмай арманда кетті. Елді айдап жыла қонақтатып, 36 күндегенде Топшынкөлден асырып, Бұлғынға әкеліп түсірдік. Келген ел Үшкөл арқылы Жырғылты, Темірті, Бұлғынның басы, Мерткем, Жандылық, Таушағанқолға тарап орналасып кетті. Тұрғын елімен араласты. Көшіп келген ел ішінде Сүкірбай тәйжі ауылдары бар еді. Дәлелхан үйімен бірге келді. Ол кезде қоғам қауіпсіздендіру жұмысын жүргізіп, Оспан жанында Қалқабай полковник бар болатын. Бұл адам Шеруші еді. Дәлелхан екеуі бір ел болатын. Келген ел бастықтары Дәлелханды, Мәжік генералды шақырып, тай сойып қонақасы берді. Жырғылтыда ат шаптырып, той жасалды. Біз келсек, Сартоғайдағы Қапас қарауылы қайтып келген екен. Көктоғай қарауылы да қайтып келіпті. Ол жерде Қиса батыр шәйіт болыпты.

КЕРЕЙДІ КӨШІРУ БҰЙРЫҒЫ

Екі аудан елін қайтарып алып келдік. Қазірінше қуатты күшке айналдық. Бұл жағдайды көріп онан арман тұс-тұстан данышпандар шығып, Ақ Үй Соғыс Комитетіне пікір ұсынды. Қалған Керейді көшіріп әкеліп, жаудан айырсақ деп гу-гу етіп жатты. Қуатты күшке айналамыз деп қымызға, айранға, етке тойған аламестер үкіметіміздің есін шығарып жатты. Бұл пікірді Соғыс Комитеті тез мақұлдады. Ол «Керей қайда сыяды? Оншалық қалың малды қылышын сүйретіп қыс келгенде қайда апарамыз?» демеді.

- Монғолия қойнын ашып тұр. Ел қыстайтын жер көп, - деп гуілдеп жатты.

Бұл қылығымыз орыстардың да, монғолдардың да қажетіне жарайтындай болып шықты. Ақ Үйдегі Ресейден келген қазақ азаматтарының идеяларынан мұндай ісістеу өтпеді. Бірақ Богданов, Мәжіктер бір жерден шығып алды да, оған Қалқабай мен Дәлелхан (113) өмешектеп қосыла кетті. Оспан да қосылмаған еді. Ол:

- Алтайда қыс қатты. Бес аудан бұл жақта сыятын жер табылмайды, - деген болса да, Ақ Үйде жоғарғы басымдылықтағы генералдар бұл пікірді бекітіп жіберді.

Оның соңғы сырын біз кейін түсіндік. Баратын адамның бірі тағы мен болдым. Өйткені Сарсүмбе ауданына қарайтын ел бүкіл Жәнтекей еді. Елдің аяғы Барқы, Есағасы, Қазыбек, Шақабай, Тасбике, Түкбай, Базарқұл, Есіргеп, Жарылқап, Құлтайболат, Елшібай, Таңырық, Елкелді, Есдәулет болып, бүкіл Сүйінбай сонда

деп, Жәнтекей болғандығым үшін Соғыс Комитеті мені бұйырды. Мен Шағанқолдағы Нәзір, Әсен, Сақсайбай еліне әскер жинап, 300 адамды алып, Қараңғы Тоғайға бардым. 300 адам жинап, Молқы жақтан Кәмел батыр келді. 250 әскер жинап, Бурылтоғай елінен Манат келді.⁷⁵

Осы жылы шілде айында Үрімжіден Қалман, Қарақас Жолдыбайды алып қашып келген болатын. Оспан Қалманды қажетке жаратпады. Әрі оған сенім байламады. Соңғы кезде Жолдыбайдан тығулы наған шықты. Бандит Шың Сысай өзін атып кел деп жібергендігінен күдіктеніп, Оспан Жолдыбайды атқызып тастаған.⁷⁶

Жәнібек туын Зарыққан маған әкеліп берді. Ол туды әкеліп, Қараңғы Тоғайға тігіп қойдым. Мал сойып мәуліт оқып, Жәнібек туы алдында бүкіл әскерлер серт беріп, кәлима шаһадат оқыды. Қалманды әкеліп, мәуліт оқыттырып, шариғат сөйлеттірдік. Қалман биік стол үстіне шығып уағыз сөйледі. Ол сөзінде:

- Ислам жолындағы күрестерде қан төгу, ел талау емес. Бірақ басқалар жағынан ұрлық істеліп, жер суынды тартып алса, адамға жамандық істеліп, халқыңды езетін болса, оған қарсы тұру керек. Мұндай жолда жауды өлтірсең, қазы боласың. Өлсең шәйіт боласың. Қиямат махшарда сұрақсыз иман иесі сол адам болады. Барлықтарыңыз Оспанды басшы деп таныған соң, оның комиссары Оспанға адал болу керек. Ал мына тұрған әскери міндет өтеген азаматтар әр қайсыларыңыз өз комиссарларыңыздың бұйрығына шартсыз бой ұсынуларың керек. Шәйіт шарттарының ең басты ережесі – бұйрыққа шартсыз бой ұсыну. Ең жоғарғы соғыс қолбасшысы болған Кәмелдің әміріне шартсыз бой ұсыну – Алланың әмірі дегендік. Құдай жолы осы дегендік, - деді. (114)

Барлық армия қол жайып, бата оқыды. Сол күні кешкісін, атап айтқанда 1944 жылы қыркүйектің басы еді. Соғыс Комитеті барлық істерді жөнге салуға Әлихан полковникті қосып берді. Әлихан, Кәмел үшеуіміз арнаулы бір үй алдық. Бес күн жүріп Қандығатай

⁷⁵ Сүгірбаевтың сөздері де осы жағдайды растауда: "Халық бұқарасы көптен армандап, асыға күткен төңкерістік қимыл Алтай өңіріндегі 7 ауданның бәрінде жарыққа шығады. Төңкеріс жетекшілері бұған қанағаттанып тоқмейілісіп қалмайды. "Темірді қызуында соғуды" жөн көріп, Коминдан кертартпашыларының қанды шеңгелінде қалып отырған Сарсүмбе, Буыршын халықтарын да қатарларына алып, жауды онан әрі оқшау қалдыру үшін 1944 жылы 9 айдың ішінде Кәмел, Нұрғожай, Әбдірәсұл басқарған 500 кісілік қомақты партизан бөлімін осы екі ауданға аттандырады. Олар айналасы 20 шақты күн ішінде Сарсүмбе халқының бәрін, Буыршын халқының жартысын Алтай тауын бөктерлете көшіріп, Көктоғай мен Шіңгілдегі көтерілісшілер тобына қосады. Сонда, 67-68-бет.

⁷⁶ Оспанды өлтіруге бағытталған көптеген қастандық әрекеттер жасалған. Олардың барлығы Шың Сысай тарапынан емес, Оспан кейін бөлініп шыққаннан кейін Үш аймақшылдар тарапынан да болған. Сейітхан Әбілқасымұлы осы әрекеттердің Мәскеудің нұсқауымен Моңғолия тарапынан іске асырылуға тырысылғанын айтады. Ол мақаласында Тескенбай, Тұтан Хамитұлы, Сағадай Үбгінұлы сияқты Оспанның аулына келіп өлтіруге ұмтылғандардың бірнешеуінің атын атайды. Әбілқасымұлы С. "Оспан батыр". Оспан батыр. Алматы 2007, 13-16-бет.

құйғанындағы Қызылқайыңға жетіп келдік. Ол жерде қалған ел бар екен. Есіргеп Бұзай тобы, Тасбике Мәмила тобы, Табын Бейсі елі еді. Түн жастанып, тұс-тұсқа бөлініп түсіп алдық. Бір топ әскер Жаңжүн бұлақтан келіп түсті. Бір бөлік адам Күбіні айналып, Буыршын қара жолын кесіп тастадық. Бір бөлім әскерлер Жеті қырқадан айналып келіп, қаланы қоршап тастады. Айтан, Тұлты, Шеміршектегі елді Ертіске айдап түсірдік.

Кескілескен соғыс болды. Қытайдың айналадағы қорын бірақ сыпырып алдық. Қытайдың қор бағып жатқан Тұлтыдағы 300 әскерін түсіріп, қырып тастадық. Оның ішінен қазақ тілін білетін бір қытайды тірі қолға түсірдік. Ол баланы қағаз беріп, еліне жібердік. "Елдеріңіз өрге көшсін. Біз халыққа жау емеспіз. Егер Өралтайға көшу мүмкіндіктеріңіз болмаса, көшіп үлкен қаланың ішіне кіріп алыңыздар. Қаланың сыртында соғыс болатын болғандықтан, ол уақытта зиян тартып қаласыздар" деп жазылған еді. Бала қайтып барды. Дүрбі салып көріп отырдық. Құржалар дереу жиналды. Кешке таман екі адам біз айтқан төбеге қарай сөйлесу үшін барды. Біз ұран салып, Тұлты бойына келіп түстік. Өкіл:

- Біз көше алмаймыз. Бұйрықтарыңыз бойынша қалаға кірсек, - дегендіктен, біз оларға тимедік. Рұқсат еттік. 20 ат, 20 кілем тарту әкеліп берді. Тартуларын алмадық. 300 жерде жиналған шөптерді от оқпен атып, өртеп жібердік. Өртенген түтін Тұлтыдан Сарсүмбе қаласына дейін қаптап, қара тұман басып кетті. Ол жердегі әскерлер қашып шықты. Оларды тірі қоймай, қырып тастадық. Тұлты районын тартып алдық. Онан соң Табын Бейсі еліне «Көшіндер» деп едік. Олар «Біз кедейміз. Көше алмаймыз» дегендіктен, оларға рұқсат бердік. Олар да он неше ауыл Жосатыға көшіп түсіп кетті.

Кәмел Ақ Үй Соғыс Комитетімен радиомен сөйлесіп, бұйрық алып тұрды. Алдыңғы саптағы соғысқа мен тіке араластым. Әскерлер ішінен «Бүркітбай бастаған өлген 13 адамның кегін аламыз. Шоқай залыңды өлтірсек» деп Кәмелге барған екен. (115) Әпендінің құнын даулау әскер ортасында сөз болып жатты. Үш полк Манат әскерлері Бурылтоғай, Жетіаралдағы елді айдап келуге кеткен болатын. Олардан хабар әлі келмеді. Соғыс үйі Төсте Тоғамының көмейінде болатын. Сарсүмбедегі ел бастықтары шыға алмады. Сырттағы ел бастықтарын сол жерге шақырып жинап алдық. Келген ел бастықтары әскерлер ортасындағы сөздерді естіп, ренжулер болды. Кәмелге өш алу пікірлері жетіп келгенде, Комитетке мен де бардым.

- Біз өш алу үшін келмедік. Егер Өгізшібай, Мәмила, Шоқай, Тұрдыханды өлтіретін болса, оны Оспан өзі қолымен істеп көрсін. Оспанның қолында жоғарғы сот мекемесі бар. Ел көшіп барғаннан кейін бұл жұмысты солар басқарсын, - деп тоқтатып тастадым.

Ел адамдарынан 60-тан астам адам келді. Шоқай, Шоратай, Тұрдыхан, Өгізшібай, Мәмила, Наурызбай, Жамилика болып, қалғандары ел ішіндегі адамдар, қала ішіндегі жиынға кетіп шыға алмады. Оларға біз мынаны айттық.

- Сіздерді Саржайлауда айдап келуге бұйрық алған едік. Ол кезде жағдай жар бермеді. Қытайдың бізбен соғысу үшін қажетті соғыс қоры сіздер болып отырсыздар. Не бізбен бірге қозғалыс істемедіңіздер. Біз ұдайы он жылға таяу соғыс жүргіздік. Қытай сіздердің аттарыңызды көлік қып мініп, қойларыңызды ішіп жеп, бізді де, қазақ момын шаруаларын да аяусыз өлтіріп жатыр. Не ол, не бұл болмадыңыздар. Содан бері санағанда ұдайы соғысқа қазір 13 жыл болып отыр. Енді көшіреміз деп келдік. Көшкілеріңіз келмесе, Оспан мен Дәлелханға адам жіберіп ұғысындар. Оған дейін біз жаумен соғысып, қорғаныс алып тұралық, - дедік.

Олар осы пікірге мақұл болып, Тұрдыхан, Шоратай, Ырысжан, Бектұрсын қатарлы 4 адамды Оспан мен Дәлелханға жіберіп қойды. Біз де Оспанға ел пікірін радио арқылы жалғастырып жатқан едік. Елді Ертіске жинап алып, бұйрық тосып жаттық. Жетіарал елін айдап Манат келді. Олардан 13 адам шәйіт болған екен. Елді Бура Сарқарынынан әкеліп түсірді. Буыршын елінен Орсақ зәңгіге қараған 30 ауыл көшіп келді.

Сарсүмбені қоршап бір ай жаттық. Оспан мен Дәлелханнан "Елді өрлетіп көшірсін" деген телеграмма келді. (116) Бұйрық бойынша 4.500 үйден артық елді өрлетіп көшірдік. Қу Ертіске келдік. Алдымызда Үш Арғылтайда тосып жатқан қуатты жау бар болатын. Елге белгі беріп, Үш Арғылтай аузына күшті қарауыл жібердік. Сарбастау мен Қойбағарға елді аман іліндіріп алу керек еді. Елдің алды Қу Ертіс Шақабай тоғамында, арты Сарбұлақ құйғанында болатын. Үйдің іргесі сыятын жер болмады. Осындайда жылқы айдап келе жатқан Тәукебайды "байлығыңды көрсеттің, жүгімді бастың" деп бір Тасбике жігіт атып тастапты. Осыған бір күн айналып, құн белгісін беріп, ертеңінде елді көшірдік.

Елдің алды Сарбастауға барғанда, жау қозғалды. Кәмел, Манат, үшеуіміз алдыңғы шептегі жаумен соғыс жүргіздік. Түнде үш қойшы жолдан адасып, 4.000 қоймен қытай қолына түсіп кетті. Жау қарауылынан 40-тан астам адам өлтіріп, елді Шағанқол Қарасу Қойбағар жолымен Секпілтай Шанқанға алып шығардық. Елді бұйрық берген Оспан мен Дәлелханға өткіздік. Біз барсақ Қапас, Жақсыбай басшылығындағы 400 әскер Шонжы, Нори, Жемсары, Пуқан, Сандұя, Құтыби, Санжыдан көптеген елді айдап, Құмға шығарыпты. Бұл жылы қыс ерте түсіп, қар ерте жауды.

Ел қалың, мал қалың. Мал қыстайтын жер жоқ. Кешегі малға қойнын ашып тастайтын монғол үкіметі жалт беріп, "Қытайдың бізге

пікірі болып жатыр" деп, жалғыз күнде Қалқа жеріне малды өткізбей, ондағы Алтай елін қайта айдап тастады. Қобық, Жеменей, Қаба елінің малын Жеменей жолымен Әріпбай полковник, Қаба ауданының малын Қаби полковник Қазақстанға өткізіп жіберді. Қабидың Алтай қазағына тигізген пайдасы осы болды. Оның әскері алақандай Қаба ауданының қаласын ала алмай, жөткеліп қашып кетіп, соның зардабынан Қабадағы Қытай әскерлері 120-дан астам бұқараны қырып кетті. Есдәулет, Ислам оққа ұшты. Оспан мен Дәлелхан да Қалқа жеріне келмей, Моншық Қызылдың түбіне қыстады. Бұл кезде Ақ Үй Соғыс Комитетінің билігі де, Алтай Соғыс Комитетінің билігі де Қалқабай құдың қолына өтіп кеткен еді. Оспанды Қалқабай аңдып сөйлетпейтін болды. Оспанның үйіне әркім өзі барып сөйлесе беретін еді. Ал Қалқабай Оспан үйіне адам енгізбей қойды. Бұл жағдайды Оспанның өзінде жақтырмады. Бізде жақтырмадық. Қарт Зүнли болған Сүлеймен Бектұр далада қалды. Осы құбылып тұрған құбылыстар бізге (117) өзгеше жағдайларды сездіріп тұрғандай болды.

МОНШЫҚТАҒЫ ҚҰРЫЛТАЙ

Оспан және Ақ Үй Соғыс Комитеті көшіп келген бүкіл ел бастықтарын шақырып жиын ашты. Пікір сұрады. Ең әуелі, «Ел айдауға барған әскерлердің зорлық-зомбылығы болды ма? Бір нәрселеріңді тартып алған, ұрлап алған, қымқырып алған, қыр көрсетіп алғандары бар ма?» деп сұрады. Ел адамдары «Зорлық-зомбылық, олжалаушылық болған жоқ. Бірақ қыс келіп қалды. Қыс жылдағыдан ерте түсіп қалды. Біз малға сүйенген халық едік. Мал қыстауы жоқ. Қалың қарға иіре бастадық. Шай жоқ. Бұл жоқ. Астық жоқ. Малсыз кедейлер қазірдің өзінде-ақ қинала бастады. Осынша малды қыстан аман шығарып алатын жағдай бар ма, жоқ па?» дейтін пікірлерді айтты.

Ел адамдарына: «Өздеріңді өздеріңіз қорғаңыздар. Бұл біздің қазіргі партизан саясатымыздың негізі» – деп 5.000 мылтық және оқ таратылып берілді.

Елден оны екі мың өгіз қой алынып, Ақ Үй Соғыс Комитетіне әскер азығы деп сойылып қатырылды.

Комитет сонымен мынадай бірқатар шешімдер қабылдады.

1. Көктоғай – Сарсүмбе арасы Қапас әскері, Манат Келес әскерлеріне жүктеледі.

2. Бәйтiк Үрiмжi жолын күзетiп, Бәйтiкке мал қыстатуға қарауыл алуды Дәлелхан, Кәмел, Қуанышбай өз үстіне алды (бірақ ол жылы Дәлелхан Оспанды баса билеп үйден де шықпады.)

3. Үрiмжiден Бурылтоғайға, одан Алтайға келетiн құм жолын Сүлеймен, Нұрғожай әскерлерi күзетедi.

Осылайша қыстық қарауыл орындары белгіленіп, соларға әскери күштер орналастырылды. Ел осы белгіленген шеңбер ішіне барып қоныстансын делінді.

Осы екі арада үш ауыл Қазбек Арғылтайдан көшкенде, адасып Сартоғайға бара жатқан жау әскерінің қолына түсіп кетті. Бұл ауылдарға қытайлардың Шонжыға алып кеткен хабары естілгеннен кейін, Келең сайындағы Қытай армиясын құрту жоспарланды. (118)

Алдымен Сартоғайға әскер Дабысынды басып келеді. Шонжы мен Дабысын жау армиясының негізгі базасы болып келеді. Үрімжіден машина келіп жатыр. Жол кесу керек, күн қатты суық болатын.

Оспан, Кәмел, Қапастар жау машиналарын Дабысын жағынан қарауыл алып тосты. Дәлелхан, Манат және менің әскерім болып, біз Келең сайына келетін жолдың аузын тостық. Оспандар шабуылға өткенде, елу машина шегініп артқа қашты. Олар 30 машинаны бөліп алып атысты. Сонда ол машиналар Қасқырсоққанға қарай шегінді. 15 машина ілгерілеп, Сартоғайға қарай жүрді. Оның алдынан Сартоғайдан бес машина шықты. Машина біздің үстімізге келгенде, біз соғысып, 20 машинаны қоршап алдық. Бес машинаның адамын өлтіріп, машинасын өртеп жібердік. Бес машина жаралы болып жолда қалып, адамы қашып кетті. Ол күні түнімен атыстық. Таң атып күн шыққанда, Келең сайынан атты әскер бізді іздеп шықты. Олардан бұрын қарауылды алып қойдық. Әскерлерді араға алып, кешке дейін соғыстық. Әскер қашты. Түнде қуып келіп, 180 адамды тірідей қолға түсірдік. 1.100 әскер өлтірілді. Он машинаны өртеп жібердік.

Елді қыстауына көшірдік. Қолға түскен әскерлердің көбі ұйғыр екен. Олар Алтышардың оқушылары екен. Осы жолғы 3.000 армияның 2.000 адамы ұйғыр екен. Өлген адам ішінде ұйғырлар көбірек өліпті. 180 ұйғыр баланы бөліп-бөліп алып кеттік. Өзіміз белгіленген қарауылға жүріп кеттік. Дәлелхан, Кәмел, Қуанышбай Бәйтiкке жүріп кетті. Махмұт полковник Құмға жүріп кетті. Біз Құмның Қызылша Бел деген жеріне барып орналастық. Қапас, Келес, Манат әскерлерімен Өндірқараға барып орналасты. Олар Сарсүмбе жолын күзетті. Көктоғай екі арасын кесті.

Осы жылы қар қалың болып, тарихта болмаған қыс болды.⁷⁷ Біздің ісімізге де табиғат осылай көмектесіп жатты. Көшпелі ел, малға сүйенген ел, малды алатын ақсақалды кәр құда келіп қалды. Үрімжінің төрт аудан елі (Санжы, Үрімжі, Пукаң, Жемсары) Құмға түсіп алған екен. Біз олардың ел бастықтарының бәрін (119)

⁷⁷ Сүгірбаев Көктоғай өңіріндегі қардың қалыңдығының бір-бір жарым метрге дейін жеткенін және температураның минус 35-40 болғанын айтады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 75-бет.

шақырып алып, оларға қамсыз жатып, малды қыстан шығарып алуды тапсырдық.

- Жазда Алтайға шығып жайлайсыздар. Үрімжі жақтағы жолдардың бәріне қарауыл жіберілді - делініп, олардың қамсыз мал бағуын ұйымдастырып қойдық. Бұл арада 1942 жылы Сүлеймен екеумізге қарасты ел Шонжының Саркөліне ауып барған еді. Бұл жылы Қытай өкіметі олардың ат-көлігін жинап алған болатын. Ол кезде олар 80 ауыл еді. Жаз шыққанда Саркөлдін жерлерін Қытай құржа бастығы Сең Сен Қудашы дейтін залым қытай біздің сол елден төрт ауылды қамап алып, 150 адамды қырып тастаған. Олар Едіге, Мұса, Сүлеймен інісі Көшербай басшылығындағы төрт ауыл еді. Олардың сүйегін қытай бандиттері өртеп жіберіпті де тірі малдарын бөліп алған еді.

Жемсары Шонжыдан айдап шыққан қазақтармен бірге келген сондағы туыстарымыз өте кедейленіп кеткен екен. Кедей болса да олар да жергілікті елмен бірге көшіп келіпті. Осындай бір шақта тұрғанымызда, Шың Сысай өкіметі Мәмидің Әнуары мен Махметті өкіл етіп жіберген екен. Олар шекара қарауылы болып отырған бізге келді. Бұл екеуін де Оспанға жібердік. Ал Оспан оларды Монғолияға ұстап беріпті. 1944 жылы Оспан ел шаппауды, бұлдірге олжаламауды қатты айтқан. Бүкіл әскерлерге бұйрық түсірген болатын. Біз өзіміздің өлтіріліп кеткен жүз елу туыстарымыз үшін сол Қытайдан бір рет өш алуды талап етіп арыз жазған едік.

Оспан және Ақ Үй Соғыс Комитеті бір рет соққы беруді бекітіп жіберген екен. Біз елді жинап, 1.500 адам дайын болдық. Елден шығып, тоқтамастан Саркөлге келдік. Саркөлге жақындағанда оң жақтан мылтық даусы естілді. Ішіміздегі адамдарды түгендесек, Қарақас Құрман, Қағбан басшылығындағы 100 адам жоқ болып шықты. Пақыр Ителі Тондыбай келген екен. Азық жинап беріп, қоя бердік. Ел аш. Оларға астық алып бермекші едік. 1.500 түйеміз бар.

Құрмандар көп адам ішінен олжа тимейді деп ауаша кетіп қалыпты. Сең Сен Қудашы, Саркөлге барып, бір құржаны шауып алып жатқанда, олардың сыртынан келіп қоршап алып, (120) Әбдіхалық ішінде тоғыз адам оққа ұшып шәйіт болыпты. Қағбан ішінде астық артқан адамдар қашып құтылыпты. 30 неше адаммен атысқан Құрбанды қытай қоршап қамап алды. Біз осы жаудың сыртынан келіп атыстық. Сонымен Құрбанды құтқарып алдық.

Осы кезде өкімет әскері келе қалды. Күні бойы атысып, 200-ден астам адамын өлтірдік. 150 адамын қолға түсірдік. Олар ұйғыр болып Дәуіт деген туанжанның әскері екен. Сөйтіп құржаны басып алдық. Күн-түн демей құржа астығын артып алдық. Әскер бастап келген құржаның бес адамын атып тастадық. Олар қашып Жемсарыға кетті. Сең Сен Қудашаның батырларын жойып тастап,

Ол қағазда: "Өкіметіміз өзгерді. Шың Сысайдың саясатын, күшін жойдық. Сан Мың Жүй болатын болдық. Біз сонау 1940 жылғы Ырысхан тоқтамын өз күшінде деп танымыз. Өкіметіміздің саясатын түсіндіру үшін Әнуар мен Махмұтты жіберген едік. Олар күні бүгін хабарсыз кетті. Түрмедегі барлық адамдарды босаттық. Оспанға көп сәлем айтыңыздар. Жанымханмен сөйлесіп жатырмыз. Оспаннан хабар әкеліп беруге мына адамдарды жібердім. Қытайлар қорқып бармай жатыр. Тез жауап күтемін. Менің естуімде, Оспанның қорғаныс қуат бастығы сіз екенсіз. Оспаннан кейінгі жауапты адам болғандықтан бүкіл дүниенің тыныштығын, бүкіл еліміздің (122) тыныштығын, өлкеміздің тыныштығын ойлап көрсеңіз. Ұзақ жылдан бергі соғыстың барлығы халыққа тарихта болмаған апаттарды әкелді. Тезірек жауап беріңіздер. Менің атым У Жұң Шин, Жушимін," - деп жазыпты да таңба басыпты.⁷⁸

Келген адам ішінен Жықайға Кәбілді қосып жіберіп бердім. Жықай бүкіл уақиғаны Оспанға ұқтырды. Оспан Жықайды үш бесатар беріп, біздің қарауымызға жіберіп беріпті.

- Сол жақтағы елдіңде, қорғаныстың да иесі Сүлеймен, Нұрғожай еді. Солармен белдесіп іс істеп тұрыңдар, - депті.

"У Жұң Шүнмен жақсырақ ұғысып тұрыңыздар. Оның мән жайын маған жеткізіп отырарсыздар" деп қана қойыпты.

АЛТАЙДЫ ЖАЙЛАҒАН АШАРШЫЛЫҚ АПАТЫ

Осы жылы Құм елі қыстан семіз шықты. Жұт жүрмеді. Ел аман әрі көңілді болды. Ал төменгі Алтайдан айдап барған 4.500 үй, Керейден 1.300.000-нан астам мал жұтқа кетті. 20.000-ға таяу адам аштан өлген.⁷⁹ Жәрдемші боламыз деп елді айдатып алған орыс пен МОНҒОЛДЫҢ алдағандығы айқын болды. Сонша елге бір жың астық

⁷⁸ Қытай орталық үкіметі 1944 жылы қыркүйекте Шың Сысайды ауылшаруашылығы министрі етіп тағайындап орнынан алды. Оның орнына У Жұң Шинді сайлады. У Жұң Шин Үрімжіге келгеннен кейін Сүн Ятсеннің үш принципінің арқасында өлке бойынша тыныштық болады; демократия іске асырылады; ұлттар арасында бірлік күшейеді; түрмедегілер босатылады деп уәде берді. Жаналтай, Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 50-бет; Алптекин И. Doğu Türkistan Davası. İstanbul, 1981, 170-бет.

⁷⁹ Сүгірбаев көпшілік халықтың малы қыстан негізінен аман шыққанын айта келіп, біраз адамның аштан өлгенін де жасырмайды: "Дегенімен, қары қалың, аязы қатты кейбір жерді қыстаған халықтың малы жұтайды. Осының салдарынан 1945 жылдың басында кейбір адамның тұрмысында түрліше, едәуір қиыншылық болады. Тіпті аз санды түтін "аштан өліп, көштен қаларлық" күйге түсіп қалады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 85-бет. Дәлелхан Жанымханұлы естелік кітабында Алтайда ашаршылық болғанын растайды. Тіпті мұның салдарынан үкіметке бағынулардың болғанын айтады: "1944 жылдың күзінде Оспан батырдың әскерлері Сарсүмбе және Буыршын халқын әскери күшпен Өралтайға апарған екен. Қыста Сырт Монғолияға барып қыстапты. Қар қалың жауып, жұт болып, мал қырылып, ашаршылықтан адамдар да өліпті. Сондықтан да 1945 жылы жаз шыға салысымен кембағал адамдар қашып көшіп, өз мекеніне келе бастаған. Манат батыр бағынғаннан кейін бұл кедейлердің келуіне жол ашылған. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 53-бет.

әкеліп сатып бермеген. Ел бастықтарына 25 кило келетін бір дорба сүйек ұнын бір атқа сатып берген. Малдан айрылған кедейлердің аштан өліп жатқан хабарлары бізге жан-жақтан сауылдап ысқырып келіп жатты. Қазақ үшін өкімет құрып, жауды қуып, жер босатып аламыз деп жүріп, қазақтарды жаудан бұрын олай айдап, бұлай айдап жүріп, ақыры өзіміз қырғандай болдық. Жауға ат-көлік болып жатыр деп жүріп, миллиондаған мал ақсүйек болып далада қалды. Орыс пен монғолдың Алтай халқын әлсірету үшін ұзақтан күткен дұшпандық торға айналып келіп мықтап түсіп отырғанымызды енді сезіндік. (123)

Алтайдағы болып жатқан ашаршылық туралы адам тыңдап тұра алмайтын жантүршігерлік сұм хабарлар бізді қатты мазалады.

- Жаудан аяп жүріп, Керейді қырып алдық-ау, Жәнтекейді қырып алдық-ау. Ел айдамауды бейшара Оспан әуелден қостаған еді. Қалқабай, Дәлелхан қайталап жүріп, саяси адам болып алып, Богданов, Мәжік болмай жатыр деп жүріп, ақыры Алтай қазағын бұл күйге әкеліп түсіріп қойды. Қайыр... Қап бәлем, - дедім.

Осы жағдайды көріп тұрып Үрімжі қазақтарын Алтайға апарудың қажеті болмады. Жер тар, ел көп, мал көп. Тағы да біз ойлап көрмеген жұттар болса, онда тарихта бағы болмаған сорға жолығамыз деп У Жұң Шинға өзі жіберген Қажыбаланы қолына хат беріп қайта жібердім. Хатқа: "Біз ұзақ тарихтан бері Үрімжі құржа қытайларының істеген зорлық-зомбылығына қарата бір соққы бердік. Бір рет ащы сабақ берген едік. Бір қанша зальым құржаларды қырып тастадық. Бандит Шың Сысай жіберген армияларын да аяусыз қырғындадық. Оның бәрі үш жүз жылдан бері жүргізілген ұлттық езгінің бір ғана қайта соққысы болатын. Үш жүз жылдан бері Манчу қытай зорекерлерінің қазақтарға, ұйғырларға жүргізіп келген зорлығын білеміз. Осы жараны қалай жазып, қандай тоқтам жасау керек?"

Бандит Шың Сысай кетті. Татулассақ депсіздер. «Қандай істеу арқылы татулықты қолға келтіру керек?» депсіз. Осы сөзіңіз шын болатын болса, Үрімжі аймақтарының төрт аудан қазағын жер-жеріне, мекен-мекеніне қайтарамыз. Сонымен қатар қытай құржалары ісін даулау, мал даулау, өш алу, жасырын кісі өлтіру істері жүргізілмейтін болса" деп жазған едік.

Осы кезде төрт аудан елін Ханоба, Қаратау, Қызылшалы Белге жинадық. Осы кезде Бәйтiк елінен хабар келді. Бәйтiк елін Дәлелхан, Кәмел, Қуанышбай Алтайға айдаған екен. Ел ішінен бұзылып шыққан Сарбас Әбікей мерген, Кәмел мен Қуанышбайды (124) атып кетті.⁸⁰ Әбікей төрт адаммен олар да соғысып, шәйт болды деп естідім.

⁸⁰ Сүгірбаев 1945 наурызда Кәмел мен Қуанышбайды Жүкейлердің өлтіргенін жазады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 84-бет.

Үрімжідегі Өкіметтен жазған хатымызға жауап алдық. Онда:

"Тарихи дауларды сіздер де қумаңыздар. Өткен жылғы дауды құржалар қумайды. Өлтірілген әскери дауды қуатын Шың Сысай өкіметі болса құлады. Барлық іске сәлемет. Ел мекеніне қайтып келсін. Біз жер-жердегі аудандық үкіметтерге, әскери орындарға бұйрық түсірдік. Өздеріңіз келіп, Сан Мың Жүй өкіметімен келіссөз жүргізіңіздер. Алтайдағы Жанымханмен сөйлесіп тұрыңыздар. Барлық хабарды Жанымхан арқылы сөйлеселік. Сүлеймен, Нұрғожай екеуіңізді де Алтай өкілі деп танимыз. Және екеуіңді Алтайдың Аймақтық Әскери Комитет бастығы деп танимыз. Құржадан алған барлық малды біздің өкіметімізге тапсырып беріңіздер. Мылтық сайман өздеріңіздің қолда тұрсын. Елдеріңізге қайтып келіңіздер" депті.

Сонымен төрт аудан елін жеріне қайтарып жібердік. Елден алынған 10.000 қой, 2.000 жылқы, 1.000 сиыр бар еді. Оны бізге жинап берген еді. Біз Алтайға көшетін болған соң, оның бәрін өткізіп бердім. Қажыбалаға Кәбіл мен Шонайды қосып беріп, Үрімжіге жібердім. Бұл екі адам У Жұң Шинға амандасып болған соң, оларды Кау Жоянмен Жанымханға жіберіпті. Біз ол кезде Бұрылтоғайға қарай көшіп кетіп едік. Артымыздан Кәбіл мен Шонай келді. Оларға берген хатында У Жұң Шин былай деп жазады:

"Сүлеймен, Нұрғожай екеуің Алтай өкілі боласыңдар. Оспан мен Жанымхан арасында жүріп қандай үкімет құру жөніндегі пікірлерді біліп, екеуінің арасын қосып, бір тоқтамға келесіздер. Бұдан былайғы келіссөздердің мазмұнын Жанымхан арқылы ұғынармыз". Сонымен бірге маған өкілсің деп таңбалы қағаз жіберіпті. (125)

Мен сол бойы көшіп, Оспандікіне келдім. Елдің берген сауғаларын Оспанға да, Дәлелханға да, Ақ Үй азаматтарына да таратып бердім. Кешке Оспан үйіне келіп едім, Қасаңбай кіргізбеді. Оны итеріп жіберіп кіріп барсам, Оспан мен Қалқабай отыр екен. Оспан сәлемді алды да ұшып түрегеліп, құшақтасып амандасып жылады. Мен кеткеннен кейінгі соғыстарда бір қанша батыр азаматтардан айрылғандықтан, екі жағымыз бірдей жыладық. Әсіресе Кәмел мен Қуанышбайдың өлгені бізге үлкен қайғылы хабар еді. Екеуі де Сүлеймен, Сұлубайдан кейінгі аса бір қайраттың иесі болып жетілген адамдар еді. Сөйтіп жыласып тұрғанда Қалқабай:

- Рұқсатсыз неге кірдің? Әдепсіздік, - деп еді. Мен тұрып:

- Сен әдепсізсің. Көп жолдастан айрылып қалдым. Мен рұқсат сұрап тұрмадым. Сен күн-түн демей Оспанды қозғалтпай, боқ жеп іште отыратын болыпсың. Біз де елміз. Сендер жоқта да бір күрекпен жауды жапырған біз едік, - дедім.

Қалқабай қатты ыза болды. Оспан күліп:

- Қалқабай сыбағанды алдың ғой. Енді тыныш отыр, - деді.⁸¹

Сол дыбыр үстінде бір қанша адамдар келіп кірді. Оспан Қалқабайға:

- Сіздер мекемеге барыңыздар. Нұрғожай бүгін осында жатсын, - деді.

Күн кешкіріп қалды. Оспан үлкен әйелін ертіп, далаға шығып, бір ақсарбас малды алып кіріп, «Бата бер» деді.

Оспан үйіне екі көзі қызыл бір шал келіп кірген еді. Ол адам төр алдына отырған еді. Мен оған қарап:

- Малға бата істеңіз, - дедім.

Сонда Оспан:

- Мен құт қонған Жәнтекейдің баласы сенің батаңды аламын. Малға сен бата қыл. Екеуміз қар жастанып, мұз төсеніп, бірге жүріп бірге өстік. Сені сағынып қалдым, - деді.

Мен малға бата қылдым. Ол шал Молқы Мамажан қажы екен. Оспан:

- Осы қажының батасын алмай, жүрегім саған өте жақын болғандықтан, әдейі сенің батаңды алып тұрмын, - деп тағы да бір рет қайталады.

Ет пысқан кезде Жылқыайдар, Ләтіп келді. Олармен амандасып жаттық. Жылқыайдар қалжыңдап:

- Сені елдің бәрі Қытайға кеткелі жатыр деп еді. (126) Өтірік болды ғой, - деді. Мен де қалжыңдап:

- Қарның ашып жүр ғой, Қытайдың ақ момасына тойғызайын деп жүрмін. Менің артымнан ер. Жәнтекей мен Жәдіксіз басқа Керей күнің жоқ. Жол бастап көрген емессіз, - дедім.

ОСПАНМЕН ОҢАША ӘҢГІМЕЛЕСУ

Тамақ ішіп болғаннан кейін барлығы кетіп қалды. Оспан екеуміз жалғыз қалдық. Бәйбішесі отауына кетіп қалды. Оспанға барлық ахуалды айтып таныстырдым. Бұрын да хат арқылы айтып келген сөздер еді. Оспан да өткен жылы бізді қарауылға жібергеннен кейінгі болып өткен уақиғаларды айтып өтті.

Оспанның әңгімесінің мазмұны мынау болды:

- Генерал Мәжік келіп тұрады. Қазір Ақ Үй Соғыс Комитетінің жұмысы тоқтап қалды. Ақ Үй жұмысы Қалқабайдың билігінде, Дәлелхан Қалқабайдың билігінде. Қалқабай, Дәлелхан бір

⁸¹ Монғолия өзінің ішкі министрлігінің Баян-Өлгейдегі бөлімшесінде қызмет істейтін Қалқабайды Оспанға ақылшы ретінде жіберіп, оның барлық жағдайын жетік игерумен міндеттейді. Әбілқасымұлы бұл жағдайдан мазасызданған Оспанның кейде оны "Қалқабай, демалсаңшы, түнде жазасын, күндіз жүргізесін, жұмысың ауыр ғой" деп қағып қалатынын айтады. Әбілқасымұлы С. "Оспан батыр". Оспан батыр. Алматы 2007, 11-бет.

адам. Қалқабай күндіз-түні менің жанымда. Аузымды аңдып отырады. Сөйлетпейтін болды. Ақ Үйді қорғайды деп Қалқабай Монғолиядан 300 әскер әкеліп, жанына қондырып алды. Менің үйіме ешбір қазақ кіре алмайтын болды. Кірген қазақ маған өз пікірін айта алмайтын болды. Сонау 1943 жылғы тоқтамдарды орыс – монғол бізден бұрын өздері жыртатын секілді. Бір кезде өзіміз Шын Түркістаны болсақ дегенімізді бұлар “Ой Құдай-ау, ол не деген сөз. Онда Қытай сендерден мәңгі айрыла ма деп еді. Коминтерн сіздерді тәуелсіз ел деп, Шығыс Түркістан өлкесі деп танып қойғандықтан, осы жарнама сіздерге баянды тәуелсіздік әкеліп береді” деп сендірген еді. Қазір Ақ Үйдегі Қазақстаннан келген профессорлардың аузынан Коминтерн жоғалып бара жатыр. Қасеннің ақырын баяндауына қарағанда қазір Коминтерн жоқ. Ол ІІ Дүние соғысының кеселінен тарап кетіпті. Сондықтан істі уақытша Мәскеу басқарады. Мәскеу жақын жерден Монғолияның жәрдемде болуын тапсырып отыр дейді. Осылардың Коминтерні тарап кеткендіктен, біздің ісіміз шала қалар ма екен? Егер Қалқабайдың әрекетін бақсақ, бұл адам жасынан Күңанжүй болып, Қобдадағы Шерушінің түбіне жеткен деседі. (127) Қалқабайдың ойы бізді ештеп Монғолияға да қаратып әкетпекші ме екен?

Оспан Қалқабай үшін ойы бөлек, ары бөтен дей келіп, сөзін былай деп жалғастырды:

- 1942 жылдағы тәуелсіз ел деген жарнама, 1943 жылдағы тәуелсіздік тоқтамы бойынша біз тәуелсіз ел болып кете алатын емеспіз. Оның бер жағында өткен жылы бес аудан малын айдауды Ақ Үй күштері, әсіресе Қалқабай, Дәлелхан күштеп еді. Бұдан қандай нәтиже шығып отыр? Алтай халқы малдан айрылды. Аштан өлді. Орыс кіріп алып, үш аймақтағы шикізатты ақшасыз жесе болды. Орыстың арманы осы. Ал монғолда ондай да арман жоқ. Орыстың пайдасына жұмыс істеп отыр. Халықарадан үміт жоқ. Қырым, Кавказ, Түркістан бір адам туғызып бере алмады. Түркиядан бір саяси қайраткер туып, бізді сүйей алмады. Жағдайға қарай өмір сүру үшін біресе орысты, біресе монғолды, біресе қытайды жақтауға мәжбүр болдық. Қазақты азат етеміз деп жүріп, аяғы өзіміз ең алдымен мал мен көп адамдардан айырып қойдық. Алтай халқы бас көтеріп, мылтық ата алмайтын болды. Шаруашылық мүмкіншіліктерінен айрылды. Бұның сыртында мылтық берген көп бұзақылар жау алмай, жер-жерде қазақты шауып әкелді. Бұлардың бәріне мен бұйрық бергендей көрінемін. Ел шапқандардың бір қаншасын атсақ жөн еді. Бұл мұрсаттан айрылып қалдық. Монғол мен орыс ең аяғында қол байлап қойды. Орыстар естуімде, Құлжа,

Тарбағатайда өзі өткізіп жасырын сауда жүргізген. Ол жақты құрту үшін бұзық адамдарды құтыртып, жергілікті бұқараны дәулеттен айырудың тәсілін жүзеге асырып жатыр. Не үміт бар? Орыс пен монғолда сонау 1920 жылдан бері қойдың басын көрсетіп, иттің етін сататын әдет бар. Біздің осы тоқтамымыздың соңғы нәтижесі осы болды. Бірақ мен қозғалмай істеп тұрайын, - деді. (128)

Мен де өз жұмысымды баяндап өттім.

- 1942 жылы бізден ауып кеткен 80 ауылды қырған Жемсары қытай құржаларының сазайын тартқыздым. Төрт аудан ес жиып алды. Кедейлерді қытай құржаларының астығымен бағып шықтым. Малдары семіз шықты. Екі рет өкіл келді. Екеуін де өзіңізге жіберіп бердім. Шың Сысай Нанжинге кетіп, оның орнына У Жуши деген адам келді. Жолымыз Сан Мың Жүй дейді. Өткен заман уақиғаларына, кешегі уақиғаларға саламат деп жариялады. Елді өзінің мекен-мекеніне жіберіп бердім. У Жұң Шин мені Алтай өкілі деп белгілеп, таңба берді. Әскери әкімшілік өкілі депті. Сізге көп сәлем айтты. Қандай өкімет, қандай мемлекет құрғысы келеді? Жанымханмен келіссөз жүргізсін. Мүмкін болса Алтайдағы Кау Жоян қайтып келсін. Әскердің барлығын шегіндіріп алайық. Алтайдың әкімшілігін Оспан өткізіп алсын деп жатыр. Бұны қайтесіз? Басқа жұмыстардың барлығы қыс бойы өзіңізге жазып жіберген баяндамадан тысқары, ерекше айтар табысымыз жоқ. Тек ерекше табысымыздың У Жушидің осы жаңа саясаты екенін айттым. У Жуши Шыңжаң түрмесіндегі адамдардың бірін қалдырмай босатты, - дедім.

Оспан:

- Олар әскерін шегіндірсе, Кау Бауи Алтайдың уәлилік міндетін маған өткерсе, осы орыс пен монғолдар үлкен шатақ салады ғой. Қазір қазақ қолында қару көп болғандықтан Монғолия басымдылық істете алмайды. Мен бір қанша адамдарды құрылыстырып, сақтандырып қойдым. Ел айдауым пайдалы іс болмады. Орыс пен монғолдың қазған орына барып түстік. Әскерлеріміз ішінде жасырын ел шауып кәніккен адамдар да көп шықты. Оның әуел баста бірнешеуін атсақ жөн еді, - деді.

- Кейіннен іс билігі Ақ Үй Соғыс Комитетіне өтіп кеткеннен кейін біздің өзімізге қайда бар десең, сонда барып жүрдік. Былтыр күз кетіп, биыл жаз әрең келіп отырмын. Екі аймақ арасындағы қарауылды тостым. Үрімжі – Шонжы арасындағы қаражолды тосып, жоғарғы үш аудан жақтан асып, мың армияға азық-түлік жүргізбей қойдым. Істегенім сол. (129) Әкелген жаңа хабарым – У Жушидің пікірі. Қалғанын жолдастарыңызбен ақылдаса жатарсыз, - дедім.

Оспан:

- Істі өзіміз біліп, өзіміз шешуіміз керек еді. Біздегі ел айдау, ел шабу саясатымыздан басқа ұлттарды қойып, қазақтардың өзі жиреніп кетті. Біздің қазіргі жұмысымыз 1940, 1941, 1942 жылдардағы үш жылдық қозғалысымыздан әлдеқайда төмен түсіп кетті. Соңғы істеген жұмыстарымыз қазаққа опалы болмады. Қайта қазаққа опасыз істерді істеп отырмыз. "Кемпір араласқан ертек оңбайды" дегендейін, орыс пен монғол араласқан жұмыстың оңбайтындығын сонау ертеде дұрыс ойлаған едік. Бірақ жағдай бізді алдады. Ең болмаса Монғолия тектес ел болып кетеміз деп ойлаған едік. Дәл осындай ел болып шыға алмаймыз. Енді дем алып тынығуды ойлау керек. Халықаралық жағдай бізге тағы басқа мұрша бере ме, жоқ па? Соны күтелік. Дәлелхан келгенде қуанып едім. Саяси қайраткер болар деп ойлаған едім. Одан үміт жоқ. Мен Дәлелханнан, ішкі жақтан үмітті үзіп қойдым. Әріпбай полковник әскер алып барып партизандарды құтыртып, Қобық елін шапқызып, бәрін Ресейге өткізіп берді. Жайыр, Дөрбелжін, Шәуешек елдерін шапқызып, бар малды Ресейге өткізіп беріп, аштан өлгелі жатқан орысты етпен бақты. Жеменей елін айдап барып, бір атқа бір мүшек қара ұн сатып берді. Қаби полковник Қаба елін Қазақстанға айдап өткізіп, бір атқа бір мүшек қара ұн сатып беріп, малды сыпырып алды. Әлихан полковник Сарсүмбе елін айдатып келіп, ұрынған жағдайымыз осы болды, - деді.

Оспанекеуіміз бұл адамдардың сырын түсіндік деген жағдайларды ортаға қойдық. (130) Қазіргі күрес созылып, қазақтардың өз арасын жіктеп алдық. Жау біздің ішімізге кіріп алып, қамқоршы болып еді. Осы досымыз енді жау болып, ішімізден өзімізді өзімізге салады. Бұл орыс пен монғолдың әдісі еді. Бұлар тәуелсіздік алып береміз деген атты атап жүріп, ішке енді. Немістер жеңілді. Орыстар жеңді. Шаян-бақаны мініп, көлден өтіп алды.

Ақмолла мен Қапас өз алдына рұқсатсыз Құтыби, Манас елдерін барып шапты. Одан соң қытай құржаларын шапқан бұлар кеткен соң, қытай құржалары өзінде бірнеше жылдан бері еңбекші болып отырған қазақ шаруалардан 305 адамды өлтіріп тастап, бір қанша адамды олжалап кетті.

Тоқтыбай, Қарифа, Мапян, Рахымдар Баркөл елін шауып, қынадай қырып, қазақтың дүниесін алып келді. Біз халыққа қарсы емеспіз. Бандит өкіметке қарсы едік. Ертең біз өкімет болсақ, біздің бұқарамыз кім болады? Мен:

- Біз басқаша ойлап көрелік, - дедім.

Оспан:

- Әзірше тұра тұрыңыздар. Қазір Қалқабай мырзаның қамағында отырмыз, - деді.

Уақытқа бір бесатар, мың оқ бердім.

- Дәлелханды ештеп шегіндіріп алып кетейін. Сіздер партизан соғысын жүргізбеңіздер. Уаң Силиң ескі Шың Сысайдың құйрығы болғандықтан бізбен соғысуды талап етсе, онда ондық күшіміз бар. Арадағы қатынасты үзіп алмаңыздар, - дедім.

Мен Қуанбайға барсам, Буыршыннан қалың арбамен астық келеді екен. Жаудың негізгі армиясы атақты Көз Ян полкі екен. Оларды төрт жақтан қоршап алып, аяусыз соғыс жүргіздім. Олардың тау жағында Дәлелхан жатыр. Ой жағынан біз келдік. Олармен тіресіп соғысып, Көз Янды қолға түсірдім. Полковник екен. "Атпа" десем де қоста қалған әскерлер оны атып тастапты. Қорын бір-ақ түсіріп алдық. (132)

Монғол Борбыжап әскерлері Көз Янды құтқаруға келді. Олармен бір төбеге таласып барып, ақыры біз алдық. Ол жалт беріп құржаның тамына кіріп кетті. Жаныма таңдап он адам алып, арық ішімен еңбектеп отырып, тамның жанына таяп барып едім. Қалқажанға оқ тиіп кетті. Оны қайтарып жібердік. Және бір Қыстаубай бала оққа ұшып кетті. Оны да қайтарып жіберіп, терең жыраның ішіне кіріп алып жақындадым. 71 атар автомат бар еді. Қақпаны атып едім. Қақпаның тас-талқаны шықты. Есік ашылып кетті. Ат пен адам көрінеу қалып еді. Автоматты құйғалы тұр едім. Тамның артынан шығып алып қашты. 10 адам, 15 ат өлігі қалыпты. Күн батып кетті. Әскерлермен Қуанбай мешітіне жиналды. Тексерсек екі адам жаралы екен. Басқалар дін аман. Арба, өгіз, түйе, астық сыймады. Астықты тастың арасына апарып тығып қойдық. Арбаны өртеп жібердік. Жанымханға хат беріп: "Астықтарды халыққа алғызып бөліп бер", - дедік.

Дәлелханды қоршаған Көз Ян, Борбыжап қиратылған соң-ақ орыс пен Манат қашып кетіп, оларды аман-есен жаудан айырып алдық. Оларды құтқарып қалғандығым үшін Монғолия да, Дәлелхан да маған сеніп кетті. Дәлелхан:

- Ертең Қарашілікке келіңіздер. Сіздердің бізді құтқарып қалғандықтарыңыз үшін той жасаймыз. Ұланбатырға, Богдановқа, Мәжікке, Оспанға телеграмма жолдадым. Олардан құттықтау келеді, - деді.

Жаралы адамдарды елден түскен олжамен қайтарып жібердік. Ертеңінде Қарашілікте жиналып, көп өгіз сойып, той қылдық. Оспаннан, генерал Мәжіктен құттықтау телеграмма келді.

"Нұрғожай батырдың 150 адамдық күшпен жеті жүз адамдық Көз Ян полковникті жойғандығы, сатқын Борбыжаптың 300 адамдық күшін талқандап тастағандығы, он мыңдаған қытай

келе жатқан Смағұл молланы атып кетті. Және астық-азық іздеп шыққан Ақылбай баласы Сұлтания ішінде 11 адамды атып кетті.

Алағақты басып Сайырдан асып, Көз Ян өлген жерге келдік. Қаратасқа келіп, Ақтеке адырларын басып, Тұлтының аяғындағы Сарқамысқа келіп қондық. Артымыздан Манат, Борбыжап, ақ орыс әскерлері қуып келіп, Қарағаш маңында тоқтап қалды. Таңертең біздің әскерлер жүріп кетті. Мен 40 адаммен артында қалып едім. Тастембай айналып еді.

- Жүре беріңдер, азырақ кешігіп жүремін, - дедім.

Жанымда Кенен, Нәби, Көкей, Жылқышыбай, Сансызбай бар еді. Біздің хабарымызды естіген соң үкімет адамдары да алдымыздан шықты. (134)

- Тастембайға ат айдап қайтамын, - дедім де Борбыжап пен Уарысқа Қатранды жібердім. Біз қару-жарағымызбен сақшының ішіне келіп түстік. Атты бағуға әкетті. Мылтықтарды бір үйге жинадық. Ер-тоқымды бір үйге жинадық.

- Ісіміз асығыс. Бізді шақырғанда үш сағат деген еді. Жауап алып қайтсақ - дедім.

Қала ішіндегі қазақ бастықтарынан Әлен Уаң, Шәмси, Мұқаш, Қажнәби, Кау Жұ Ян мекемесінде екен. Бізді сол жерге апарды. Ол жерге хат жазып жүрген Жанымхан келмеді.

Мен ол адамдарға мынаны айттым:

- Нанжиң үкіметі Шыңжаңға У Жушиді жіберген екен. Маған У Жуши Алтай өкілі деп таңба беріп, сіздерге сөйлесуге бұйырған еді. Әскеріміз жүріп кетті. Қағаз жіберген Жанымхан қажы келсе екен, - деп талап еттім.

Кау Жоян тұрып:

- Бұл болса – мемлекет ісі. Үш сағат ішінде қандай жауаптасуға болады. Болмаса үш күн қалыңыздар, - деді.

Оған да мақұл болдым. Нәби, Жылқышыбай, Кенен, Көкейді мен жатқан үйге жатқызды. Әскерлерді алып кетті. Екі күн жаттық. Жолдастарымды кезек-кезек апарып, сұрақ қылады. Түн ортасында Көкейді алып кетіп, екі сағаттан соң әкеліп тастады. Оларға мен ренжідім.

- Сендерді кім шақырып жатыр, - деп сұрадым. Олар маған ренжіп:

- Торға жаңылып түсіппіз. Сендер қаланы іштен бұзғалы отырсыздар. Нұрғожай өтірік айтып отыр деп тергеу жүргізіп жатыр. Ұрмаса да ұрғаннан артық, Шәмси тергеу жүргізіп жатыр, - десті.

Таңертең есік қағып Шәмси кірді. Ол сәлем берді. Мен алмадым.

- Менің шешем бір қой қалжа жеген. Сен Базарқұл болсаң, менің Шақабай жолдастарымды не үшін тергеуге аласың? Мені шақырған кәрі ит Жанымхан қайда? Мен екеуіңнің бірінді атамын. Мені өлтірсең, қазақтың бір қатыны буаз. Оспан да құрып қалмайды, - дедім.

Шәмси кетіп қалды. Бір сағаттан соң (135) Жанымхан келді.

- Сіз бізді шақыртып алып, сұраққа тартқызып қойғаныңыз не? Не үшін шақырдың? Екі күннен бері неге келмедің? Мұндай болғанда сіздер Сан Мың Жұйды қабылдамаған екенсіздер. Кәменосқа ұқсап тұрсыздар, - дедім.

Жанымхан ойланып тұрып:

- Шәмсиға кәменос деген сөзінді айттың ба? – деді.

- Айттым, - деп едім.

- Бұл адамдарда әлі де Шың Сысайдың әсері бар болып отыр. Ертең сағат онда бір адам шақырады. Сол адамға барлық пікіріңді қорғанбай айт, - деді.

Сағат онда Кәрманбай ертіп, Кау Жоянға апарды. Сөзімді дұрыс аударма алмады. Осыған байланысты ренжіп едім.

- Кім аудару керек? - деді.

- Мұқаш аударса, - дедім.

Дереу телефон соғып Мұқашты алғызды.

- У Жуши бізге әмір беріп, қан төкпей, келісім арқылы іс істеуді тапсырған еді. Он аймақ өлке Үрімжіде болмақ. Кау Жоян өзі келсін. Алтай уәлиі міндетін Оспан өткізіп алсын дейді деген еді. Біз үш сағат сөйлеспек едік. Қазір үш күн болды.⁸³ Тез жауап бермесендер, менің семьяма қиын күндер туылады. Оспанды бақылап отырған Қалқа әскерлері бар, - дедім.

Осыдан кейін Кау Жоян:

- Біз өз ішімізде келісе алмай жатырмыз. Уан Силиң біздің пікірімізді қабылдамады. Оның қолында әскери күш болғандықтан, біз сіздерге жауап бере алмай отырмыз. Мен У Жушидің пікірін қабылдаймын. Ақылдасып көрелік, - деді.

- Оспанмен тіл алысу шарты бола ма, жоқ па? – дейді. – Уақыт өтіп кетті. Біз қазір бір жұма жатып қалдық. Артқы жақты білу үшін Кененді жіберелік, - дедім.

Олар мақұл көрді. Кененді жібердік. Кенен төрт күнде барып, қайтып келді.

- Жұрт жатыр, адам жоқ. Мал-жан жоқ, - деп келді.

Енді екі күннен кейін Сүлеймен мен Сарыбай қашып келді.

⁸³ Сүгірбаев Нұрғожайдың осы кезде бағынып кеткенін алға тартады: "1945 жылы 6 айда Жанымханның руластығын көлденең тартып, шырғалауы арқылы төңкеріске опасыздық жасап, Коминданға бағынып кеткен. 8 айда Жанымхандармен бірге "заман өзгерісінде" пайдаланатындар қатарында айырпланмен Үрімжіге келтірілген. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 123-бет.

Нұрғожай бағынып кетті деп Қалға әскерлері мен Молқы әскерлері (136) Сүлеймен ауылдарын, Сарыбай ауылдарын түк қоймай малдарын талап алып, ауылдарын шауып кеткендіктен, төрт кісімен Кәбіл, Қажыбай қашып шыққан екен.

Ол екеуі Қандығатай жолымен Жаң Жұң бұлақ басына келіп түскенде, Қытай әскерлеріне кезігіп қалғандықтан, қытайлар ол екеуін атып кетіпті. Ауылдан 17 адамды қолға алып, оның ішінен менің бауырым Шаймардан және Ермекұлы Шаймардан, Келесұлы Әбілмәжін қатарлы төрт адамды Монғолияға әкетпек екен. "Оспан малдарын шауып алыңдар. Адамдарына тиіспеңдер" деп алып қалыпты. Егер біздің ауыл шабылмай тұрған болса, онда Әлен Уаң бастық бір қанша ел бастықтарын алып, Оспанға баратын едім. Жоспар бұзылып кетті. Осындай қайғылы уақиғалар болып жатқанда мені Кау Жоян шақырып:

- Не ойлап тұрсың? Қандай жоспарың бар? - деді.

- Бауырларым өліпті. Малым шабылып кетіпті. Өкілдік алып келген істерді уағында шеше алмадыңыздар, - дедім.

- Сіздердің барлық залалдарыңызды өкімет өз үстіне алады. Оларды біз төлейміз, - деп көңіл аулады.

- У Жуши маған берген қағазында Алтайға барып, осыны жеткізе білсең, қайтып Алтайдан айырпланмен Үрімжіге алғызамын деген еді. Енді менің қарарым Үрімжіге кету, - дегенімде, қуанғанынан ұшып түрегелді.

- Уаң Силиң екеуміздің арамыздағы қайшылықтан сіздің жұмысты қалай шешуді білмей отыр едім. Мен Үрімжіге телеграмма берейін, жауабын ертең алыңыз, - деді. Ертеңінде Үрімжіден хабар келді.

1945 жылы 8 мамыр күні аэродромға жетіп барсам, Әлен Уаң баласымен, Жанымхан баласы Хамитпен келді.⁸⁴ Менің жанымда Нәби бар еді. Сүлеймен өзінің Бұқар деген баласын ертіп келді. Сарбай зәңгі қосылып сегіз адам айырпланға отырып, бір сағат 55 минутта аман-есен Үрімжі қаласына жетіп бардық.⁸⁵ (137)

Бұлғын Шіңгіл Ақ Үй Соғыс Комитетінің бұйрығына сай 1944 жылы қыркүйекте шеру тартып, Буыршын, Алтай, Бурылтоғай

⁸⁴ Дәлелхан Жанымханұлы да әкесі, ағасы Хамит және Әлен Уаңның У Жушидің шақыруы бойынша Сарсүмбеден Үрімжіге ұшақпен кеткенін айтады. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 54-бет.

⁸⁵ Патыхан Нұрғожайдың Үрімжіге баруына басқаша сипат беріп былай дейді: "... Сарсүмбедегі Коминдаң жақ Нұрғожайға еріп кеткен Кенен, Райымжан, Шөлтек секілді адамдарды партизандар арасына "жансыз" етіп жібереді. Олардың берген мәліметі бойынша Коминдаң мансаптылары бір жағынан қорғаныс жұмыстарын онан ары күшейтеді. Енді бір жағынан "Алтай қолдан кетер болса, қапы қалмаудың қамын жасап, Әлен Уаң, Жанымхан Тілеубердіұлы [Сүгірбаев кітабында Жанымханның әкесін барлық жерде Тілеуберді деп көрсеткен. Дұрысы Тілеубайұлы – Ә. Қ.], Нұрғожай, Сүлеймен Бектұрұлы, Сарыбай сияқтыларды айырпланмен, Шәмши, Дәлелхан Әленұлын автомобилмен Үрімжіге жолға салады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 94-95.

елдерін жинап айдап, Шіңгіл ауданына әкеліп орналастырған едік. Жеменей, Қаба аудандарының халықтарын Шығыс Қазақстанға айдап өткен болатынбыз. Онымен Шіңгіл, Көктоғай, Бұрылтоғай, Алтай, Сарсүмбе, Буыршын, Жеменейдегі Қытай өкіметтері мен Қытай армияларын ашықтырып барып қырып тастауды жоспарлаған едік. Алтайға келетін екі үлкен жол, оның бірі Шонжы арқылы Сартоғай жолы, енді бірі Тарбағатай арқылы келетін Қобық жолы болып, бұл жолдарды әскери күшпен кесіп тастаған едік.

Әсіресе күшті жол Бәйтік жолын Кәмел батыр, Қуанышбай әскерлері күзеткен. Онан соң Үрімжіден төтелеп келетін Үшбұлақ құм жолын мен күзетіп едім. Көктоғай мен Шіңгіл арасындағы қарауыл, Көктоғай мен Қаратүңке арасындағы қарауыл, Сарсүмбе мен Көктоғай арасында қарауылдар жіберіліп, Қытай күштерін бір-бірінен хабарсыз тастаған едік. Көктоғай, Қаратүңке-Сартоғай Келең аузы, Дабысын, Қарамайлыдан Шонжыға дейін бес жүз километрлік Қытай қорғаныстарының барлығын кесіп-кесіп тастап отырдық. Үрімжі Бұрылтоғай арасында Үшбұлақ Отын Қозы жолдарына да мықты күзетшілер қойылды.

Біздің әскерімізде қор болмайды. Бүкіл дүниеде мұндай қарапайым әскерге ие болған басқа бір де бір мемлекет болмаған екен. Азығымыз бір ағаш арпа талқан ғана болатын. Қойдың бір құйрығын ерітіп, сол талқанға араластырып, тұлыпқа салып алып, айлап-жылдап соғысып келдік. Ат, ер-тоқым әскердің өзінен. Киімі әскердің өзінен. Мылтықты жаудан тартып алып отырдық. Алтай тауының сұрапыл суықтары, қаһарлы қатты борандары, торғайдай болып түсетін қарлары, бұршақ болып жауып тұратын жауындары, дүрілдеп сілкініп (138) тұратын таулары, бүкіл тауларды қаптаған мың жастан екі мың жасқа келген қарағайлары сияқты өзіндік ерекшеліктері бар. Тіпті Қайсадан бұрын туған қарт қарағай самырсындары талай ғасырдан бергі көрген-білгендерін бізге жеткізіп отырғандай сезілетін. Жер бауырының шалғайлықтары, ол жазықтарда жүгіріп бара жатып, ұшып өліп жататын иттер де табиғаттың Алтайдағы қатал мінезін бізге түсіндіріп тұратын.

1944 жылдың қысы, міне осы қыстың өзі болды. Дабысын, Сартоғай, Қаратүңке, Көктоғай қатарлы төрт орында және Монғолия шекарасы Жарынтыдағы 60 мыңнан артық жатқан Шың Сысай әскерінің азыққа жиған қой, өгіз, мінетін аттарын түгелдей тартып алып, олардың қолын тазалап жібердік. Жолдармен машиналар жүре алмады. Әрі біздің қарауыл, әрі жауған қалың қар оған бөгет болды.

ҚЫТАЙ АРМИЯСЫНА АУЫР СОҚҚЫ

Жұт ағайынды болғандықтан, сол жылы жеті жұт бір-ақ келген еді. Қытайлар қолда бар азықтарын жеп болды. Қытай қашуға айналды. Алтайдағы соншама Қытай армияларының жейтін түгі қалмады. Ондай қалың күшке айырпланмен де азық тасу қиын болды.⁸⁶ Ал айырланды да атып түсіріп тоқтатпадық.

Дәл осындай ауыр жағдайда тұрғанда екі метрге дейін қар жауған Көктоғай қаласын қоршап алып, зеңбірек астына алғалы тұрдық. Жау жер астынан шығып алып, жаяулы, атты болып Сартоғайға қарай қашты. Ол қырылып отырып Қаратүңкеге келді. Ол жерден түре соғысып, Сартоғайға алып келдік. Сартоғайда төрт күн шайқас болып, жау армиясы Дабысынға қарай қашты. Соғыстың алдын ашып қойдық.

Қытайлар Дабысынға келгенде ол жалтаң жер болып, Қытай шыдап соғыса алмады. Дабысында 12.000 әскери күш болып, ол күнде ол жерді қытайлар "Зұң бұ" деп атайтын. Осы Зұң бұдан айдап шықтық.

Екінші жақтан Бұлғындағы 7.000 жау әскерлері Жарынтыны иелеп алып, (139) көп уақыттан бері бізге ауыр зиян келтіріп тұрды. Олардың да азық-түлігі таусылды. Екі күндік шайқастан соң қашып, Дабысынға келді. Дабысынды тас-талқан қылғаннан кейін, бұл армия Шонжыға шегінуге мәжбүр болды. Сол жылы У Жуши келіп, ауыр жағдайда тұрған Шыңжаңды жөнге саламын деп "жоғарғы Көктоғай, Шінгіл, Бурылтоғайдағы 60.000 армия шегініңдер. Алтайды Оспан өзі билесін. Алтай уәлиі Кау Жоян қайтып келсін" деген еді.

Соншама қалың күш азықсыз қалып, У Жушидің нұсқауын қабылдаған болатын. Біз солай болса да бұл армияны оқпен ұзатып салуды дұрыс көрдік. Алпыс мың армиядан Шонжыға не бары 7.000-ға таяу армия өтіп, 53.000-нан астамын қырдық.

Қытай бандиттері бізді, Шығыс Түркістан мұсылмандарын үш жүз жыл өлтірген болса, біз не бары 17-ақ күн сұрапыл соғыс жүргізіп, осыншалық санға ие Шың Сысай бандит армияларын қырып тастадық.

Біз елді айдап, жауды қоршағанда, осыншалық зор нәтижеге қол жеткіздік. Біздің шығын да аз болмады. Талай ерлеріміз құрбан болды. Монғолия бізді алдап малды жұтатып, 18.000 адамды аштан өлтіріп, 1.300.000-нан астам мал ақ сүйек болып қалды. Көшпелі ел қазақ үшін ауыр зиян болды.

⁸⁶ Сол кезде қалада болған Дәлелхан Жанымханұлы қаланың қиын жағдайда тұрғанын мына сөздермен суреттейді: "Мен ертесі генерал Уаңға барып амандаса отырып, жағдайды кеңестік, генерал: "Жағдай өте қиын, келешек үмітсіз, - деді. Басқа артық бір нәрсе демеді. Мен де сұрамадым. Екі күннің ішінде дайындалып, қаланы босатуға кірісті." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 54-бет.

1945 жылы 5 тамызда "Екі жақ бітім жасадық. Жендет Шын Сысай кетті. Демократиялық жаңа өкімет құрамыз. Жолымыз Сан Мың Жүй. Алтайдағы Қытай армиялары шегініп, Алтай құқығын Оспан өзі өткізіп алсын" дегендіктен, мен өзімнің күрес жолымды уақытша қайырып қойдым. Өйткені көшпелі ел қазақтардың малы жұтап, адамдары аштан өліп, жер-жерде қазақтар үшін болатын зиян өте ауырлай бастады. Оның үстіне бізге Шығыс Түркістан құрып беретін орыс пен монғол жасырын (140) тәсіл қолданып, қойдың басын көрсетіп, иттің етін сата бастады. Оспанды да ештеп-ештеп жоғалтуды, Оспаншыларды да ештеп атып тастауды ойластырып, өзіміз сенген Дәлелханды қолдарына қондырып, басқаша жұмыс істей бастағандықтан, біздің бір бөлім адамдарымыз жіктеле бастады.⁸⁷ Осы жағдайды көре отырып, мен ең алдымен тыныштық бітім дегенге мақұл болдым. У Жушимен болып жатқан әңгімені біртіндеп Оспанға білдіріп отырдым.

Сол себепті мен өлкелік өкіметке тағы бітім жолын іздеп барған едім. 1945 жылы 7 тамызда "Шын Силиң шақырып жатыр" деді. Машина келген екен. Сол машинаға отырып Генеральный соғыс мекемесіне барсам, сап-сарала бір адам отыр екен. Жанында аудармашы болып Бұрхан Шахиди отырыпты. Аман-сәлем болмады.

- Шінгіл – Көктоғай – Бәйтік жеріне барған 60.000 армиядан Шонжыға 7.000 адам әрең келді. Қытайды осынша қыратын бізде не әкеннің құны қалған еді? Онша қытайды кімнің күшіне сүйеніп өлтірдіңдер? Қандай бітім жасағын келіп жүр? Сенің бітім дегенін жалған іс. Біздің ішкі сырымызды білгің келіп жүр, - деді.

- Мен Алтайға бітім іздеп барғанда, ондағы Уаң Силиң де осы идеяда болып, елден маған хабар әкеле жатқан бауырым Кәбілді жолдасымен қала сыртында атқызып тастаған еді, - деп жауап қайырдым.

Бұрхан аударды.

Мен сөзімді жалғастырып:

⁸⁷ Сәмитұлы бұл жағдайға байланысты былай дейді: "Кеңес Одағы және Қытай сынды екі үлкен мемлекет өз мүдделері жолында бірлесіп алды да, Шығыс Түркістан деген республика өз жайында қалды. Енді оның қуыршақ бастықтары екі қожайынның ортасында қалып, екеуіне кезек жалпақтап, айтқандарын бұлжытпай орындамасқа шарасы болмады. Сөйтіп олар осы жолғы келісім арқылы Шығыс Түркістан республикасын жоғалтып, оны Қытай үкіметінің қол астына бағындырып беріп бір-ақ тынды. Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000, 143-бет. Осындай жағдайды Дәлелхан Жанымханұлы да баяндауда: "... Көтерілісшілермен 1945 жылы 10 айда келіссөз басталды. Соғыс әрекеттері тоқтатылды. Орталық Қытай өкіметінің уәкілі генерал Жаң мен Шығыс Түркістан уәкілдері арасындағы келіссөз жоғарыда айтылғандай 1945 жылы 10 айда басталған болса да Шығыс Түркістан деген атауға келіспей, ақыры Үрімжіде тұрған Совет консулының араға кіріп, жарастыруымен, Шығыс Түркістан Халық Республикасы деген аттың ресми күшін жойып, "Халық Уәкілдері" деген атпен келіссөз жүргізуді шешкен. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 59-бет.

- Біздің қазақтың мынадай мақалы бар: "Қонағым артыңа қарап сөйле!" дейді. Сіз де артыңызға қарап сөйлеңіз. Ең әуелі 1940 жылғы бітім қайда? 1940 жылы Монғолиямен бірлесіп алып, Бұлғын жалпағында 4.500 үйді, 11.000 қатын-баланы қырып тастағаныңызды білемін. 1738 жылдан қазірге дейін Шығыс Түркістан мұсылмандарынан қазіргі тірісінен көбірегін, яғни 6 миллион мұсылманды өлтіріп отырсың. Ал арғы тарихтан алып айтқанда, сонау Ғұн түрік тарихынан бері бүкіл Түркістанды қыз беріп, бірін-біріне салып қырып (141) келесің. Қазіргі Бейжин, сол кездегі Ханбалық түріктің сұлу патшасының астанасы еді. Олардың ұрпағы қайда? Естемидің Тардұш дейтін ұлы Күшардан бір миллион адамымен қашып барып пана іздеген еді. Соның ұрпағы қайда? Сенің жерің ұзын қорғанның іші еді. Бұл жерге осыншалық күшпен бізді жаулап алатын сенің не әкеңнің құны бар? Егер екі жағымыз ата құн даулайтын болсақ, онда менің ата-бабамның құны сенде. Сенің ата-бабаңның менде құны жоқ. Бұл тұрған жерің – тарихтағы Түркістан жері. Орта Азия, Түркістан елдерін баса билеу, оны өлтіріп құрту құқығын сен кімнен алдың? Түркістан қазақтарын сатып алып па едің? Не үшін сен бізге ұлттық билік құқығын бермейсің? Адам өлтіруді кім бастап келеді? Сенің үш жүз жылдық езгіңе біз 17 күн ғана қарсылық істедік. Осыны көп көріп отырсың ба? Осы Жұңғарияда дәуіріміздің I ғасырында 630.000 қазақ бар едік. Сол кезде Қытай ішкі өлкеде 150.000 адам едің. Қазір сен қанша? Біз қанша болып отырмыз? - дедім.

Бұрхан аударды. Жеткізе аударды. Бұл генерал басыла берді. Ары-бері жүріп келіп күлді де:

- Бітім жасау дегеніміз орынды пікір екен. Жанымхан, Әлен сіздермен бірге келді ме, - деді.

- Бітім болса деген пікірді Әлен, Жанымханнан бұрын, У Жушиге мен айтқан едім, - дедім. Бұл іс осымен тоқтап қалды. (142)

ҚОСЫМША АЙТАТЫНДАРЫМ

1. Біз «Шығыс Түркістан Бұлғын Шіңгіл Ақ Үй Соғыс Комитетінің» бұйрығы бойынша 1944 жылы қыркүйекте Буыршын Алтай елдерін айдап, Шіңгіл ауданына апарғанбыз. Кейін елді қорғау үшін Манат әскерлері Өндірқара қарауылын ұстауға жіберілген болатын. Ол адам өзі Жәнтекей, оның ішінде Есентай руынан шыққан еді. Бүкіл Жәнтекей елінің Шіңгілге барып, малдан айрылып жұтағанын көріп, Ақ Үй Соғыс Комитетіне де, Оспанға да өкпелеп, Сарсүмбеге бағынып кеткен еді. Кейін оның орнына Әсербай қарауылы жіберілген еді.

2. 1943 жылдың ақырында Оспандар көшіп, шекараға барып

орналасып, Соғыс Комитеті құрылғаннан кейін Үрімжіден Құрман, әкесі Құсайын, Шәри, Қалман үш адамды өкіл етіп қызмет беріп жіберді. Бұлар Дөңгідегі Лу Зы Қойға барған соң Қалманды алып қалып, қалған екеуін Қалел тәйжі аулына жіберді. Шәри Келестің үйіне келді. Олар келіп:

- Монғол жерінде тұрмаңыздар. Түбінде монғол, орыс билігінде болғандықтан опасыздық істейді. Күнәларын сұралмайды. Өзіміздің жерге көшіңіздер, - деп Үрімжі өкіметі қағаз жазыпты. Қалел тобы Қарақастар кетпекші болды. Сондықтан ел ішіндегі алалық кеселінен үкімет құруымыз біраз шегінді.

Оспанның Жәнібек орнына бармағандығы, Ырысхан орнына бармағандығы және бір жесір дауы болып, Оспанға тағы бір наразылық көтеріліп тұрған еді. Мен Шәри мен Құсайынды қонақ қылдым. Шәри Шың Сысай мен орыстың айрылған хабарын алып келді. Құсайынды Шіңгіл ауданына шән, Меркіт Қабиды аударушы деп белгілеген екен. Біз бағынбайтындығымызды айттық.

Олар бізге мынаны айтты:

- Құмылда ішкі өлкеге апаратын бір миллион 400 мың ат дайын болып жатыр. Осы атты айдап әкеліңдер.

Осы атты айдап әкелуге Монғолиядан жол беруін талап етіп едік. Олар мақұл (143) болып жол берді. Оспан:

- Алдымен үкімет құрып алайық. Сондықтан қыс бойы тыныш жат, - деп бұйрық берген болса да мен таңдап жиырма адам алдым да қазақтың малын қытайдан айырып қалайын, қытай мінген ол аттарды өзіміздің әскер мінсін деп жүріп кеттім.

Зейнел батыр да артымнан төрт адаммен келді. Бұлғыннан шығып, Көкадырға бардық. Одан Намжыққа барып, Бәйтiк пен Кiшi Қаптық арасындағы Торанғылы Қобымен Көксеркеге шықтық. Ол жер Қуанышбай батырдың мекені еді. Одан шығып алып, Шабылған бастауға бардық. Онда бір түн тынығып алып, ертеңінде Бозбастауға барсақ, онда жүз сиыр баққан үш үй қазақ қонып жатыр екен. Қатын-баласын бір үйге жинап алып, бір құнажын сиырды сойып жедік. Сегіз адамды сол жерге қарауылға тастадық. 18 адам Ақбұт Талдықта жатқан жылқыға бардық. Үш үйдің бірі Молқы екен. Соның біреуін ертіп алдық. Қар қалың жауыпты. Ол жерден жылқы жөткеліп кетіпті.

Кенерелеп жүріп Пиязы Сасықбастауға келдік. Онда Абдолда аулы деген 20 үй Керей Ителі бар екен. Бұл бастау суы сор болып, бірнеше атымыздың іші ауырып қалды. Ол жерге тілсіз етіп қарауыл тастап кеттік. Ланшор, Құмшорда 2.000 жылқы жатыпты. Бастығы бар, Мұғал деген мал докторы бар екен. Таң ата ауылды қоршап алдық.

- Мұғалда мылтық бар үйде екен. Мұғалды шақыр, - дедік. Ол үйден:

- Мені кім шақырады? - деп дауыстап еді. Біз тұрып:

- Қожан шақырады, - дедік. Кәбіл мен Боранбай тас арасында аңдып отырған еді. Келе жатып найзаны көріп қойып, қайта қашқан Мұғалды Кәбіл мен Боранбай ұстап алды. Мұғалды, Зәки дейтін Найманды қолға алып, 40 жылқышыны ақысын беріп, жеріне қайтардық. Зәкиді Зейнел таниды екен. Тегінде алтайлық екен. Зәки Қонтан жағасында:

- 1.000 ат бар. Елу ат жайлауда, - деді.

Ол аттарды айдап келдік. Қонтанға қарай жүргенде, Қабдолда Хайбардың 500 жылқысы жатыр екен. Одан көк ала атты Зейнел ұстап алды. Зәки бастық 15 адамға 15 ат және қосар беріп қайтарып жіберіп, 3.000 атты айдап елге қайттық. (144)

Секел Еренқанды қытай ұстап кетіпті. Онан із-түс жоқ екен. Біз Шолақ дөңнен асып, оларға келдік. Қуанышбайға келсек, ол жерде Хайбар тәйжінің үйі бар екен. Қабдолланың Сара дейтін әйелі бар екен. Машан дейтін баласы аң аулап кетіпті. Олар Алтай ахуалын білмейді екен. Бір кесек киіз берді.

Одан жүріп, таң ата Бозбастауға келдік. Сиырдың еті асылып жатыр екен. Етті жеп алып, көмір жолымен жүріп отырып, кеш бата Әліп шабылған бастауға келдік. Азырақ ұйықтап алып, таң атқанша жүрдік. Көксеркеден асырып, Айдарқұмға келдік. Одан жүріп отырып үлкен Қаптықтағы Ұланбәйшінге келіп түстік. Онда дем алып, бие сойып жедік.

Ертеңінде Ұланбәйшіннің тар сайында жылқыны санап өткізсек, 2.600 жылқы болыпты. Ламжықтан төрт құлан атып, етін тығып кеткен едік, соған келдік. Жер қалың ши болып, шөп жетіліп түсіп кетіп еді. Сол жерге келіп, сауға бөлдік. 100 атты Ақ Үйге, 100 атты Мәжік генералға, 30 атты Оспанға, 15 атты Қалелдің үйіне, 15 атты Келес пен Шәриге, 15 атты Жанболсын аулына, 15 атты Кәріп, Әбдірасұл, Манаттарға бөліп қойдық. 100 атты жүлдеге мен алдым. 100 атты Қуанышбайға, 50 атты Зейнел алды. Қалған атты 24 адамға 50 аттан тең бөлдік. Таңдап бестен ат алдық. Бәйтiк Қаптық арасында жоғалып, 300 ат қалды. Атқа таңба басып болып, қос атпен үйге жүріп кеттім. Көкадырдағы қала қарауылына жолығып, белгіні беріп жүріп кеттім.

Біз келсек Шың Сысайдан Монғолияға телеграмма келіпті. "Сіздің адамдарыңыз бізден 3.000 ат алып кетіпті. Сол аттарды Құсайын мен Шәриге қайтарып беріңіздер" деп жазған екен. Атты бөлік бойынша бердім. Оспан мен Қалелдікі алмай қойыпты. Ақ Үй азаматтары бізді таншон істеп қойыпты. Оспан Жәнібек пен Ырысхандікіне барып, Құран оқыдым. Мен бар елді шақырып, әкемнің қырқын бердім. Бұл пәкіттің [мәтіннің] орны жоғарыда қалған еді. (145)

Әлихан бір кезде Оспанға жазған хатында "Сақ болыңыз,

орыстар бізге шынайы Шығыс Түркістан мемлекетін құрып бергісі келіп отырған жоқ. Жын ойнатып отыр. Сіздің жасаған тоқтамыңыз бойынша, мен де іс көремін. Жарнама мен тоқтамды мықты ұстаңыз. Коминтерн тарап кетті. Алтайдағы қазақтардың қолындағы малынан айрылсақ, Алтайдың шаруашылық күші кетсе, онда құрудан басқа жол қалмайды" деген екен.⁸⁸

Орыс пен монғол істі енді қайдан бастайды? Алтайды әбден тоздырды. Алтай елін Қазақстанға айдатып барды. Монғолияға айдатып барды. Шінгілге айдатып барды. Бір қалта сүйек ұнын (жиырма бес килограм) бір атқа берді. Халық малдан айрылды. Адамдардан айрылды. Осы кезде орыстар Құлжа мен Тарбағатайдың шаруашылығын құрту үшін шекарадан жасырын сауда ашты. Бір мылтық елу оғымен маңдай алды бір ат болды. Бұл мен шайды шығарып, кім мал қуып апарса, ол кімнің малы деп сұрамады. Ұрыдан арзан сатып алып әкете берді. Ақырында Қалибек, Хамза тобы да орыстың ұрлық қылығына шыдай алмады. Алтайды әбден тоздырды.

Ысқақбек, Дәлелхан, Ахметжанды жасырын қолдарына қондырып алды да оларды "социализмшіл, данышпан, алдағыны көре алады. Алысты болжайды. Коммунизм адамзаттың еркінен тыс келіп қалған қоғамдық түзім екенін Ахметжан, Ысқақбек, Дәлелхан болжайды" деп, оқымаған үш надан адамды мақтап, алдап қолдарына қондырып алып, іштен бізді жіктеді. Оспанның, Қалибектің басына саяси қастандық істеуге ұрынды.

- Алтай жұтап, халыққа обал болды. Енді қозғалысты Құлжадан басталық, - деп соқты. Онда да көңілге үлкен арамзалық салды. Құлжадағы Тараншының, Қызайдың надандығынан, ақымақтығынан онда Лөкшек алдын да, артын да ойламайтын адамдарды мықтап пайдаланды. (146)

ОСПАННЫҢ АЛТАЙҒА УӘЛИ БОЛЫП КЕЛУІ

Ресей 1944 жылы 7 қараша күні Құлжа Нылқы шекарасынан Қазақстанның Әнуар полковник армиясының 2.000 адамын жасырын өткізді. Осыдан кейін Ресей үкіметі бандит Шың Сысайдың орнына келген У Жушиге:

- Бізден 2.000 адам қашып өтті. Олар соғыстан қажыған әрі қашқан отан сатқындары, қылмысты элементтер еді. Осы адамдарды ұстап беріңіздер, - деп талап етті. Бұл не деген ептілік!

Құлжа қорғанысы дейтін қозғалыс міне осында. Шығыс Түркістан

⁸⁸ Әлихан төре 1946 мамырда Ләтіп арқылы Оспанға жіберген хатында былай деген: "Бітім жасадық [бұл жерде Үрімжімен жасалған келісім айтылып отыр – Ә. Қ.] деп Шығыс Түркістанды қызылдар иелеп алмақшы. Біз мақсатымызға жете алмадық, күрес әлі аяқталған жоқ. Іленің тағдырын мен қолда ұстаймын. Алтайда сен мықты тұр." Зәкенұлы Т. Шығыс Түркістанның құлауы // Атамұра. 27 Наурыз 1988, 16-бет.

Бұлғын, Шінгіл Ақ Үй Соғыс Комитетінің 1943 жылы 6 қаңтардағы Түркістан Соғыс Комитеті қарауындағы Соғыс Комитеті Алтай Соғыс Комитеті, Тарбағатай Соғыс Комитеті, Іле Соғыс Комитеті болып ұйымдастырылған үш соғыс комитетінің бірі болатын. Ұзақ уақыттан бері Оспан Іле жайында Әлиханды танып, онымен байланыс жасап тұрды. Тарбағатай жайында Қалибек қозғалысын ғана өзек етіп келгенбіз. Ол кезде Коминтерн тірі еді. Ол тарамаған құқықты орган еді. Екінші дүние соғысының салдарынан Коминтерн тарап кеткендіктен, орыстардың бұл уақиғаны өз қажетіне орайластырып, "бұлар аз ұлт, оның дүниелік рөлі жоқ, осыны сатсам, шығыстан үлкен олжаға қарық боламын" деп ойлады.⁸⁹

"Пәлен жерде бақыр бар, іздеп барсаң тас та жоқ" Орыстар олжаға салмақшы болған ұлттар әрі көп, әрі тарихи орны, әрі оның Коминтерн мазмұнын түсінетін ақылды адамдары болғандықтан, "Лаумаузыны" бір теуіп лақтырып жіберді.

Коминтерннің тарап кетуін пайдаланған орыстар да, монғолдар да 1942 жылы жарнама мен қаулыны лақтырып тастады. 1932 жылғы Шығыс Түркістан деп жариялаған жарнамасын сырт айналып келіп, бандит Шың Сысайды тәрбиелеп,⁹⁰ нәтижені Шын Дубанға аударған еді. Шын Дубан орыстың тәсілін түсінгеннен кейін (147) одан қол үзіп кетті. Мұндай жағдайда орыс пен монғол 1942 жылы тағы да Коминтерн тонын жамылып, "Шығыс Түркістан тәуелсіз ел" деп жарнама шығарып, Оспанды келіп тапқан еді. Біз, Оспан тобы да бұл кездегі халықаралық жағдайды пайдалануды ойлап, осы жарнаманы мақұлдап, ең болмаса сыртқы Монғолия сияқты ел болып кетеміз деп үміт артқан едік.

Орыстар немістердің жеңілу орайын пайдаланып, бақаны мініп көлден өтіп алды. Жалт беріп 1932 жылғы Қожаниязға берген жарнаманы қалай құртқан болса, 1942 жылғы 20 қарашадағы жарнаманы да солай құртатындығы дәл осы кезде жарыққа шыға келді.

⁸⁹ Нұрғожай батырдың бұл ойын сол кезде жасалған Ялта келісімі растауда. Кеңес Одағы, АҚШ және Ұлыбритания жетекшілері 1945 жылы ақпан айында Ялтада құпия келісімге қол жеткізіп, онда Сталиннің сыртқы Монғолияның тәуелсіз болуы жөніндегі ұсынысына қолдау білдірілді. Осы орайда Қытайдың Чан Қайши үкіметіне қысым жасалды. 9 шілде күні Чан Қайши Кеңес Одағының Қытайдың Шыңжаңдағы егемендігіне кепілдік беруі және Шыңжаң көтерілісін жаншуға қолдау көрсетуі шартымен аталған талапты мақұлдады. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 164-166. Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000, 132-133-бет. Ялта келісімінің шарттары үшін қараңыз: Wang D. Under the Soviet shadow the Yining incident ethnic conflicts and international rivalry in Xinjiang 1944-1949, 423-424-bet.

⁹⁰ Шың Сысайдың Кеңес Одағымен байланыстары 1938 жылы шарықтау шегіне жетті. Сол жылы тамыз айында жасырын түрде Мәскеуге барған оны Сталин үш рет қабылдады. Сонымен қатар оған ешкімге жасалмаған ерекшелік жасалып КОКП (Большевик) мүшелігіне қабылданды. 1859118 мүшелік нөмір берілген Шың Сысай тікелей КСРО Политбюросына қарады. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 131.

Іле аймағының елі тарихта қозғалыс жасамаған, қозғалысты істей алмайтын момын ел еді. Қазақстан армиясы Ілені азат етіп, Іледе Шығыс Түркістан уақытша үкіметін құрып берді. Іле армиясы Қалибек армиясымен бірлесіп, Тарбағатайды босатып алып, 1944 жылы 16 қыркүйекте Алтайдың Буыршын қаласына жетіп келді. Ондағы армия бастығы Ресейден келген екі орыс генералы Байнов, Мажаров еді.

1944 жылы 17 қыркүйекте Іле армиясы Алтай қаласына келіп кірді. Үш аймақты Құлжаның сарты азат еткен қылып қойды. Бірақ басшылары, тіпті он адамдық группа бастықтарына дейін Қазақстан әскерлері еді.

Олардан Алтай қаласына Бекторов полковник келіп жатып алды. Артынан генерал Мәжік келді. Халықарадан 370 адам бар болатын.

Оспанды Алтайдың уәлиі, орынбасарларына Әріпбай полковник, Дәлелхан тәйжі болып, Ақ Үй адамдары басқа мекемелердің бастығы болып орналаса кетті. Сол кезде Оспан қала ішіне келмеді. Әлиханның уақытша Шығыс Түркістан орталық үкіметіне басшы болуы да Оспанның ықпалы еді. Оспан бұл адамды таңдап алған болатын. (148)

1942 жылғы жарнама, 1943 жылғы тоқтам бойынша Шығыс Түркістан Бұлғын Ақ Үй Соғыс Комитеті тұңғыш рет құрылған кезде Шығыс Түркістанның ең жоғарғы қолбасшысы Оспан делініп белгіленген.

Ал 1945 жылы қыркүйектің ішінде Алтай азат болып, үкімет құрылғанда, Оспан Алтайдың уәлиі болып қалды. Кешегі үлкен қаташ, бүгін кішкене қаташ болып қалды. Бірақ Оспан бұл сайламға разы болмады. Қала ішіне келіп, міндет тапсырып алмады. Дәл осы кезде Қазақстан Қаба ауданынан өтіп, Сарсүмбеге келген еді. Доскенов Сарсүмбеге келгеннен кейін 20 адам ертіп, Қу Үйдегі Оспан аулына барып сәлем беріп, ол жерде бірнеше күн жатып, Оспанды қалаға келуге көндірді.⁹¹ Доскенов:

- Сол кездегі жарнама, тоқтам барлығы өз күшіне ие. Бүкіл Шыңжаң азат болғаннан, Шығыс Түркістан Халық Республикасы құрылғаннан кейін, сол кездегі жарнама, тоқтам бойынша сол орынға барасыз. Қазір Іледе құрылған үкімет уақытша өкімет болып отыр. Және өзіңіздің келісіміңіз бойынша уақытша үкіметтің бастығына Әлиханды белгіледік, - деді. Осындай қиюластырған

⁹¹ Сүгірбаев Доскеновті бір көнсе саған көнеді деп Оспанға әдейі жіберген еді. 1990 жылдардың аяғында Алматыда қайтыс болған Доскеновті Оспан бөлек бір үйде бірер күн күткізіп әзер қабылдаған. Әбілқасымұлы С. "Оспан батыр". Оспан батыр. Алматы 2007, 12-13-бет.

тәтті сөздер арқылы Оспан қала ішіне көшіп келген еді.⁹² Және Іледен Әлихан төренің де «Әзірше Алтайды ұстап тұрғаныңыз жөн болар» деп айтқан ақылына мақұл болды.⁹³

ОСПАННЫҢ ҮШ АЙМАҚШЫЛАРДАН БЕЗУІ

Оспанның негізгі мақсаты Шығыс Түркістан төңкерісінен қол үзу емес. Оспанның ең соңғы мақсаты Шығыс Түркістан Халық Республикасын құрып алу еді. Бұл мақсатты жеке болсам да құрам деп ойлады. Кейін бір жаққа сүйенгеніміз жөн деп, орыс-монғол пікірлерін де мақұл көрді. Жарнама, тоқтамдарға разы болып барып, ол екі елден көшіп келген Соғыс Комитетінің барлық пікірін мақұлдаған еді.

Бүкіл осы жағдайлар, Шың Сысай орыстар мен монғолдардың басына күн туғанда жалт беріп Ресейден (149) қол үзгенде, орыстардың Шың Сысайдан өш алу үшін істеген бір шарасы ма екен? Оспан:

- Онда оған да көзім жетсін, - деді.

Әлихан полковник, Дәлелхандар жеті жүз адаммен Сарсүмбе қаласын аламыз деп барғанда, олар қоршауда қалып, "өлдік" деп телеграмма келгенде, Оспан дереу маған бұйрық берді. Мен баруды қаламадым.

- Олар бір жау алып көрсін. Батырлықтарын, саясатшылдықтарын сынасын. Өздерін данышпандар орнына қойып отырған адамдар болғандықтан мен бармаймын. Өз атын ерттеп міне алмайтын, мылтық ата білмейтін адамдар өзін сынасын. Біз сонау 1940 жылдан бері соғысқа қатынасқанда, бір тұлып талқанды бір жыл азық етіп, бір тонды үш жыл киіп соғысқан едік. Әлихан мен Дәлелхан жүз түйеге ақ нан артып кетті. Айналасын үйден шығып көрмеген мырзалармен көмкерген. Осындай мырзалық жүріс пен тарихта жау алған батыр болған емес, - дедім.

Оспаннан қайта-қайта бұйрық келді.

- Ерлік істе. Олар бізді надан деп шетке қақса да, біз адалдық істелік. Әлихан, Қалқабай, Дәлелхан дамбалдың сыртынан не қылар дейсің. Бар! - деген еді.

Сондықтан мен өз әскерімді алып барып, қытайдың атақты батыры Көз Ян полковникті полкімен жойып, Борбыжап әскерін қуып қалаға апарып тығып, оларды құтқарып келген едім.

⁹² Сүгірбаев бұл уақиғаны растап былай дейді: "...1945 жылы 11 айдың орта шенінде Шаңшияу Доскенов арнайы Оспанға барып, оны Сарсүмбеге келіп бастықтық міндетін тапсырып алуға үй ішімен көшіріп әкеледі. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 114-бет.

⁹³ Оспан батыр 1945 жылы 10 қазанда 300 атты әскермен Сарсүмбе қаласына келді. Мекеме бастықтары және ақсақалдар, жалпы халық құттықтап, қызу қарсы алды. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 57-бет.

Оспан уақиғаның ең соңғы сырына көз жеткізген соң ғана осы істі істеген болатын.

Біз уақиғаның соңы осындай боларын сезіп, Оспанға ерте айтқанда, «Асықпаңдар. Қытаймен қырылысып отырғанда жақсы іс табамыз деп істі бүлдіріп алмалық. Орыс, монғолдан жарнама, тоқтам негізі бойынша көңіл қалғанша бірлеселік. Қазір көзіміз жетпейді. Жамандық істегісі келсе, алдымен осылардың өздері істеп көрсін. Айрылысқан болса, онда бір-бірімізге өкпесіз болармыз» дегені бойынша ең ақырғы шот соғылатын болғанда, Оспан жалт беріп көшіп шығып кетті.

Көптен бері күзетіп келген пікіріміз шынға айналды. Орыс пен монғолдар қойдың басын көрсетіп, иттің етін сатты. Үш ғасырдан бері орыстар осындай алдау тәсілдері арқылы Қырым, Кавказ, Түркістанның түбіне жеткен еді. Бұл жолы орыстар өзінің тарихтан бергі фашистік тәсілдерін Коминтерн тонына ораса да жасырып қала алмады.

Шығыс Түркістан тәуелсіз ел болады деген жарнаманы бүгін кім бұзған болып отыр?

Ш. Интернационалдың жарнамасы мен тоқтамдарын бұзып отырған соғыс қылмыстыларын қай жақтан іздейміз? Бүкіл дүниеде ұлттық тәуелсіздік бар деген шын сөз бе? Әлде жоқ сөз бе? (151)

Біздің Түркістанның бөлініп ел болмайтын себебіміз неден? Ел ішінде «Оспан барлық қаулы-қарарды тастап, Сан Мың Жүйға шығып кетті. Оспан және оның тобы сатылып кетті» деп жүргендер бар.

Біздің адал еңбегімізді жеп сатылып кеткендер, жарнаманы, тоқтамдарды күшінен қалдырып, опасыздық істегендер кім болар екен? Оқырмандардың ақыл-таразысына салып, өлшеп көруін сұраймын.

Кейбір ағайындарымыз болса:

- Қозғалыстың басы дұрыс еді. Аяғы қате болды, - деседі.

Расында да қозғалыстың басы дұрыс әрі ғылыми еді. Оның аяғын кім бұзып отыр? Оспанмен бастан ақыр бірге болдым. Ең алғашқы тоғыз комиссардың бірі едім. Оның сегізі өлді. Жалғыз мен қалдым. Менің саяси талқыларға араласпаған, соғысқа қатынаспаған күнім болған емес. Жаудың 60.000-нан астам армиясын жойдық. Соңғы кезде ішімізден алалық туды. Қайтадан өзімізге қауіп төнді. Бұл кезде қайту керек? Не өлу керек, не орыс пен монғолдың түрмесінде шіріп жату керек еді. Жоқ, әлде болса күн көру керек еді. Үш жыл үш тұлып талқанмен соғыстым. Осындай қажырлы қайрат бізді жауды тез жоятын қайратқа иелендірген. Жаудың көктегі айырпандарын да атып түсірдік. Кешегі дос бүгін бізге жау болды.

Біз орыстарға "Кең қазба, тоқтам болсын" дедік. "Жасырын сауда

- Алтай өкілі сен емессің, - деді.

- У Жуши мені Оспанға жіберген. "Біздің әскер (153) шегінсін, кәдірлер де шегінсін. Алтай уәлиі Оспан сен бол" деп айтқаннан кейін, Оспан мені демократиялық өлкелік үкіметті құрысып келуге жіберген, - деп мен айттым.

Екі жақ талас болғандықтан Жаң Жежұң жиын ашып, Алтай өкілі кім болу керек деген сұрақты ортаға қойды. Лан Қаншау:

- Екі жағына да күмәнмен қараймыз. Оспаннан барып қағаз әкелетіндерің бар ма? - деп сұрады.

- Мен барамын, - деп қол көтердім.

Отырған 1.500 өкіл мақұл болды. Маған Молқы Жүніс дегенді қосып, қос атпен Құмнан шығарып салды. Мен екі күн, екі түн жүріп, Құмдағы Қапас аулына жетіп бардым. Ауылға бармай, Ыбырәкімге кезіктім. Ыбырәкім арқылы Қапасты шақырып алдым. Барлық мән-жайды Қапас ұғынып алып, қос атпен Оспанға кетті. Төрт күн дегенде "демократиялық өлкелік үкімет сайлауына қатынасатын құқықты өкіліміз Нұрғожай, Сүлеймен, Сарбай" деген таңба ұрған қағазды әкеліп берді.

1946 жылы 2 қаңтар күні, яғни II шаған мейрамында өкілдік қағазды алып жетіп келдім. Түнімен Оспанның қағазы қытай тіліне аударылды. 1946 жылы 4 қаңтар күні таңертең үлкен жиын ашылып, Оспанның қағазы барлық өкілдерге оқып берілді. Сол күні Үрімжі қаласында 12.000 адамдық ереуіл жүрді. Бізге Алтай өкілі деп өлкелік киім кигізді. Белгі тақты. Барлық өкілдерді Чүйдалуға апарып, қонақасы берді.

Ахметжан Іленің, Әбілқайыр Тарбағатайдың, біз Нұрғожай, Сүлеймен, Сарбай Алтай өкілі болып орын алдық.

Сол күннен бастап Алтай ерекше танылды. Оспан қолындағы шетелдердің 350 адамы 1946 жылы 13 қаңтар күні сағат 9-да еліне қайтып кетті.

Бұл жолы демократиялық өлкелік үкімет құрылды. Демократиялық үкімет мүшелігіне, оның бірі Оспан болып, 25 адам сайланды. (154)

Қосымша Оспанға Алтайдың уәлиі болып таңба жіберілді. Үш аймақ иесі Оспан батырдың 1-нөмірден 8-нөмірге дейін сегіз бөлік мың қарулы армиясы болады. Оны мемлекет қамдайды (қамтамасыз етеді) деп жазылды. Солтүстіктегі Оспанға қарасты үш аймақтың орынбасар уәлилерін өлкелік өкімет жіберіп береді. Оңтүстік Шыңжаң аймақтарына орынбасарларды үш аймақтан Оспан жіберіп береді деп жазылды. Басқа тармақтарға тоқталмадым. Қағазға қол қойылып, жиын тарады.

1946 жылы ақпан айының орта шенінде барлық ахуалды Оспанға жеткізу үшін мен жүріп кеттім. Жанымда Доғдыр дейтін Қарақас

Осыдан кейін байланбай еркіммен жүрдім. Базарға кіре бергенде Дәлелхан Жанымханұлы кезікті. Дәлелхан қырдағы аулына бара жатыр екен. Қысқаша амандастық. Әкесінің ахуалдарын қысқа қысқа айтып қойдым. Сұрамаса да үкімет ахуалын қысқа болса да баяндап бердім.

АЛТАЙДА АБАҚТЫҒА ҚАМАЛУЫМ

Мені алып келіп сақшыға түсірді. Ол жерде азықтандық. Дәлелхан қайтып кетті. Сақшыда отырғанымда Мұқаметов дейтін сұрақ бөлім бастығы келді. Келді де мылтық сұрады. Екі мылтықты беріп қойдым. Киімдерімді дамбал бауына дейін алды. Мені алып жүрді де әкеліп абақтыға кіргізді.⁹⁶ Мен тұрып:

- Сен неге абақтыға кіргіздің? Мен жоғарғының өкілі едім, - деп едім.

- Сен өкіл емессің, қашқынсың, - деп соқты. Содан 12 нөмірлі түрмеге қамап қойды. Жолдасымды айырып, бір түрмеге қамап қойды. Үш күн жаттым. Үш күннен кейін темір пеш әкеліп орнатты. (156) Дәретке құман әкеліп берді. Кешінде бір кісілік тамақ келді.

Оспан:

- Абақтыға кіргізбе! - депті. Дәлелхан:

- Болмаса үш ай жатсын. Орыс консуліне аз да болса көз қылалық, - деп келісіпті.

Сол үйде 27 күн жаттым. Бір кісілік тамақ келіп тұрды. 27-сі күні кеште бір бала келді. Ол бала әскерден қашқан Құл Молқы Нұршыбаридеген бала екен.

- Базарқұл Құсманның қолынан қашып, Оспанға барып едім. Өзі көшіп жатыр екен. Абақтылап қой деп айдатып жіберді, - деді.

Сөйтіп ол баладан Оспанның қырға көшкенін түсіндім.

⁹⁶ Бұл уақиғаны Сүгірбаев басқаша баяндайды: "Жанымхан бұл келгендерді [Өзіне Оспанның хатын әкелген Мұқаметжан Мүрсәлімұлы, Кенен, Ердіқанды айтып отыр – Ә. Қара] өз шаңырағында 3-4 күн қондырып (бұл коминдаңдық қожайындарына мәлімдеп, олардан нұсқау алғанша жасаған аялы еді) қайтарды. Сонымен бірге Қапаспен бетбе-бет сөйлесіп, жағдайды толығырақ ұғысып, жан-жақты пікір ауыстырып қайту үшін Нұрғожайды Кенендерге қосып жібереді. Бірақ Нұрғожайдың бұл жерге келгенін басқалар сезіп қалады. Коминдаңмен астасып отырғандығы әшкереленіп қалатын болған соң Қапастар "Ел ішіне жансыздап келіп жүрген жерінен ұстап алдық," деп Салық пен Уақыттың (бұл екеуі сол кезде Көктоғай ауданының бастығы және бастықтың орынбасары еді) жіберген адамы Сейпілдер арқылы аймақтық өкіметке тапсырып береді. Нұрғожай: "Айрылысып кеткеніме көп уақыт болды. Қатын-баламның жай-күйін біліп қайтуға ғана келген едім. Ешқандай бөтен ниетім болған емес" деп шынын айтпайды. Аймақтық сақшы мекемесі оны да тексеріп көрмек болып қамап қояды. Оспанның оған арашашы болуға батылы бармайды. Әйткенменен Оспан – Жанымхан (шынына келгенде Оспан – Комидан кертартпашылдары) ортасындағы алғашқы жалғасу қысқаша осылай басталады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 123-124-бет.

Демократиялық өкімет Іледе Әлиханның ұсталғанын сездіріп⁹⁷, "Оспан сақ болсын" деп мені жіберген еді. Әлихан хабарын ұғып, Оспанның көшіп шығып кеткеніне қатты қуандым.⁹⁸ Менің келген

⁹⁷ Кеңес Одағы өзінің саясаттарына қайшы келген Әлихан төрені 1946 жылы мамыр айында орнынан жасырын түрде алып тастайды. Бір-ақ түнде жоқ болып кеткен Әлихан төренің қайда кеткенін ешкім білмей қалмады. Үкімет адамдары болса оның Құлжаның Арасан деген жерінде демалып жатқанын айтады. Үкімет бұдан басқа мәлімет бермей, уақыт өткізіп халыққа оны ұмытқызып жіберуге тырысады. Негізінде оны кеңестік қызметкерлер Ташкенге алып қашқан еді. Әлихан төре кейін Ташкенде бір тілшіге басынан өткендерді былай деп әңгімелеген: "Бір күні кешке тамақ ішіп болып, үйімде демалып отыр едім. Күн батып бара жатқан кез болатын. Бір полковник жетіп келді де: "Өте тығыз жұмыс шығып қалды. Үкімет кеңсесіне тез жүре қойыңыз" – деді. Кителімді кидім де сыртқа шықтым. Машина алдында бір полковник, сол жақ орындықта бір полковник отыр екен. Мен артқы орындыққа келіп отырдым. Оң жағымнан жаңағы полковник келіп жайғасты. Мен күнде осылай жүретінмін. Машина қозғалды да үкімет үйіне қарай жүрді. Үш қақпаның үлкен жолына келгенде, қара жолға шыққаннан кейін оң жақта үкімет үйі болушы еді. Сол араға барғанда машина оңға бұрылмады. Солға қарай бұрылды. Бұл жол Кеңес Одағынан бір-ақ шығады. "Жігіттер, үкімет үйі былай қалды ғой" деп едім, әлгілердің біреуі: "Қария, бұйрық осы, енді түзу отырыңыз", - деді. Сөйтті де қалтамда кішкене нағаным болушы еді, соны суырып алды. Содан Жаркенттен бір-ақ шығарды. Жаркентте ұшақ тосып тұр екен. Соған отырғызды да Өзбекстанның бір жеріне әкеліп түсірді. Сонымен осы арадағы бір мешітті тапсырып, тыным қылды." Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000, 144-145-бет. Ресейлік архив деректері де, КСРО Ішкі Істер Министрлігі мен Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің 1946 жылы 17 маусым күні Әлихан Төре Сабирхожаевті Кеңес Одағына кері шақырғанын атап өтеді. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 169.

⁹⁸ Дәлелхан Жанымханұлы, Оспан батырдың 1947 жылы наурыз айының орта шенінде Сарсүмбе қаласынан Көктоғайдағы аулына көшкенін айтады. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 63-64-бет. Сүгірбаев Оспанның көшкенін былай деп көрсетеді: "...1946 жылы 4 айда Оспан "денсаулығым жақсы емес, жайлауға шығып дем аламын" деген сылтаумен Сарсүмбеден көшіп, Көктоғай ауданының Күрті деген жеріне барып алады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 126-бет. Арада үш ай өткеннен кейін Дәлелхан Сүгірбаев қасына Әбілмәжін ғұн, Көкенай тәйжі, Тәстекбай, Нәби қажы үкірдай және Көксеген биді ертіп, Оспанды қайта Сарсүмбеге келуге көндіру үшін Көктоғайдағы аулына барады. Үш күн талқылау болып өтініш жасалса да Оспан райынан қайтпайды. Бармайтын себебін былай деп айтып береді: "1. Әлихан төре келгенде мені тоспастан, Алтай аймағын Шығыс Түркістан Республикасының бір аймағы деп пікірлеспестен қоса салған. 2. Сабағат салмастан, мекеме бастықтарын өздері меңгеріп, басқарып Қазақстандықтарды орналастырған. 3. Шығыс Түркістан Республикасының президенті Әлихан төрені кім орнынан алды? Менің хабарым болмады. 4. Естуімше, Шығыс Түркістан деген атты жойып Қытаймен 11 тармақты келісімге қол қойды. Одан да хабарым болмады. 5. Көктоғайда демалысқа келіп жатсам елімді шауып, малын бұлап, Көктоғай халқын айдап көшіріп әкетті. Осының бәрін істеп отырған Совет Одағы және оның құрған қуыршақ өкіметі. Мен ешкімге қол жаулық бола алмаймын. Мен бұрыннан коммунизмге қарсы едім. Және бұл күресімді соңғы демім біткенше алып барамын. Мен Қытайға қарсы емеспін. Алдымен сендер Қытайды тауып, бірлесіп отырсындар. Мен де бірлесіп отырмын. Ол коммунист емес. Мен де кім коммунизмге қарсы тұрса, соған қосыламын. Маған шен керек емес. Қысқасын айтқанда, қалаға қайтып бармаймын, - деді." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 64-65-бет. Бұдан соң Оспанды қайта Сарсүмбеге келуі үшін генерал Ысқақбек, генерал Сүгірбаев және Алтайдағы Совет консулы да әрекет жасайды. Бұл туралы Дәлелхан Жанымханұлы былай дейді: "Оспанның демалысқа шыққан кезінде үш аймақтың әскери қолбасшысы генерал-лейтенант Ысқақбек, Алтайдағы қолбасшы генерал-майор Дәлелхан Сүгірбаев және Алтайдағы Совет консулы Оспан батырдың Сартоғайдағы аулына барады. Оспан үш күнге дейін бұларды үйіне жолатпайды. Төртінші күні дегенде жолығуға рұқсат етеді. Совет консулы сөз бастап:

- Арада кейбір түсініспестіктер бар. Оның үшін ағат кеткен істерді кешіріңіз. Жаңа келісімге келейік. Жалпы Алтай халқына, әсіресе Айтуған табына ерекше жәрдемде боламын, бұған

себебім де осы болатын. Орыстар мен монғолдар Оспанды алып кетіп қалмасын деп асығыс жіберген еді.

Оспанның да Әлиханның алғашқы хал-ахуалын біліп, аман-есен тез шығып кеткені жақсы болды. Жүрегім орнықты. Міндетім орындалды. Бір күннен кейін есікашылды. Тастембай мен Шертиман келді. Сәлем берді.

- Сізге амандасайын деп келдім, - деді. Мен тұрып:

- Әкең Оспан мен Дәлелхан менің еңбегімнің пайдасын өздері алды да, маған тиетін енші осы деп абақтыға салып қойды ғой, - дедім.

Шертиман Тастембайға қарап күлді де:

- Біздің батыр қалай сөйлейді? - деді.

- Батырыңыз ашуланып жатыр, - деді. Шертиман:

- Батырды қырға көшіріп әкетіп барамын, - деді.

Алты күннен кейін басыма дорба кигізіп, екі әскермен Пазылбек алып жүрді. Сұрақ үйге барсақ, Мұқаметов, Тастембай, Ахметбай, Ахмет Зәки молланың үлкен ұлы отыр екен. Тамақ іштік. Дастарқан жиналған соң Мұқаметов сұрақ қылды.

- Нұрғожай неге келдің? Сенде осы Алтайға келетін бет бар ма? деді.

- Менің егіп кеткен жемісімді сен жейсің. (157) Сен Іледе тайни болып, 67 адамды өлтірткен едің. Сен неге келіп жүрсің?

- Мен өкіметтің сақшы бастығымын. Сен Отан сатқынысың. Ондай сөз сөйлеуге құқығың жоқ, - деді.

- Мен Отан сатқыны емеспін. Мен Алтай халқының тәуелсіздігі жолында өткендегі Шығыс Түркістан тоқтамына қол қойған, азаттық туының астында ант берген адаммын, - дедім.

- Мынадай жалған үгіт қағаз неге таратасың? - деп шкафтан суырып алды да бір топ қағазды үстел үстіне лақтырып жіберді.

- Бұл қағазды мен жазған емеспін. Және таратқан емеспін. Ол Біріккен Ұлттар Ұйымының 1945 жылы маусым айында бүкіл дүниежүзіндегі үлкенді-кішілі соғыстар тоқтатылсын деген қарары. Оған Шыңжаң демократиялық үкіметінің орынбасары Ахметжан Қасыми қол қойған. Қажет болса сондай адамдардан сұрап ұғысыңыз, - дедім.

Мұқаметбай сөз таба алмай ұрып қалып еді. Мен де ұруға ұмтылдым. Тастембай мынаны айтты:

сөз беремін, - деп портфеліндегі бір алтын медальді шығарып, батырға ұсынады. Батыр қолына алып:

- Мен моншақ тағатын қатын емеспін. Сен тағып ал, - деп жанында отырған зайыбы Баянға береді. Сонымен сөз кесіліп, үшеуі қонақ үйге шығып кетеді. Арада Қанатбай бастық және бірнешеуі батырға келіп:

- Бұларды жібермейік немесе атып өлтірейік немесе ұстап Үрімжіге әкетейік, - дейді. Батыр олардың ешбіреуін қабыл көрмейді:

- Елшіні ұстауға да, өлтіруге де болмайды - дегендіктен, үшеуі сол күні келген жеңіл машинамен Сарсұмбеге қайтып кетеді. Сонда, 62-бет.

- Өзің Ресейге кеткенде кімге айтып кетіп едің? - дедім.

Дәлелхан Тастембайға қарап:

- Батырың баяғы қайратынан әлі қайтпаған екен, - деді.

Үшеүміз сырластық. Барлық жағдайды бастан ақыр айтып өттім. Дәлелхан осы жағдайлардан хабарсыз екендігін айтты.

- Ертең той жасап сізді қайтарамыз. Барлық адамдармен қол алысып амандасасыз, - деді.

Ертеңінде абақтыдан шығып, Тастембайдың үйіне келдім. Көп адамдар отырыпты. Әбдірасұл мен Келес батыр отыр екен. Көпірде 30 адаммен келе жатқан Дәлелханмен тағы да амандастым. Аралға барып, мал сойып той қылды. Менің шығуыма ең бірінші себеп – бүкіл Жәнтекей жиылып, 1.500 адам мөр басып қағаз жазып, Дәлелханға тапсырыпты.

- Нұрғожайды босатыңыз. Болмаса қару-жарақ күшімен тартып аламыз, - деген екен. Сондықтан орыстар да мені түрмеден босатуға мәжбүр болыпты.⁹⁹

1946 жылы 3 шілдеде аман-есен үйіме жетіп бардым. Ауылым Бала Ертістің екі апшасында отыр екен. Дәл отырған жұрты Шұлғау дарасының аузындағы Бала Ертіске құйған жеріндегі жазық екен. Барлық туыстарым арасан басында, жол үстінде тосып отыр екен. Оларға амандасып, үйге бардым. Екі күннен кейін той жасадым. Оспан ауылы Ала Айғырда екен. Тойға Оспанды да шақырдым.

Менің малымды Қалқа шауып кеткен болатын. Бүкіл туысқандар 60 жылқы (Оспандікі екі ат), 200-ден астам қой, төрт түйе әкеліп берді. Бүкіл халыққа рахмет айттым.

ҮШ АЙМАҚШЫЛДАР ТУРАЛЫ ОСПАНМЕН ПІКІРЛЕСУ

Бір жұмадан кейін Оспан шақырған еді. Сонда бардым. Оспан ақсарбас айтып, мал сойып той жасады. Барлық мәселені бастан ақыр Оспанға баяндап өттім. (160) Оспан:

- Орыс үкіметі мен монғол үкіметі бізді келістіріп бір алдады. Оның алдайтынын сонау 1942 жылдың өзінде-ақ түсінген едім. Ол кезде орыстар мен монғолдар герман-жапон соғысының ауыр күндерін басынан өткізіп жатыр еді. «Осындай қиын жағдайда бізге бір мүмкіндік туа ма?» деп ойлаған едік. Олардың мақсаты ауыр кезеңде шикізат тауып алу және Шың Сысайдан өш алу еді. Сол үшін жын ойнатты. Шығыс Түркістан тәуелсіз ел болады деп бізді түсіріп кетті. Оның үстіне

⁹⁹ Сүгірбаев Нұрғожайды абақтыдан босатқанның Оспан екенін алға тартады. "Көшерінде [Оспанның Сарсүмбеден Көктоғайға көшуі айтылып отыр – Ә. Қ.] қоярда қоймай жүріп, Нұрғожайды түрмеден босаттырып әкетеді. Дәлелхан Сүгірбаев оның мұнысына бірлікті, ынтымақты көздеп, амалсыз жол береді" Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 126-бет.

Шыңжаңда орыс пен монғолға бергі елу жылда жауаптасып келген Алтай қазағы еді. Сондықтан осы қазақты ептеп құртуды ойлаған екен. Елді айдау саясаты Алтай халқын мол дәулеттен айырып қойды. Дәл осы жерден бізді тақырға отырғызып кетті. Ал екінші жақтан кенді қазірге дейін тегін әкетіп жатыр. Мұнайды тегін алу үшін Ахметжан, Ысқақбек, Дәлелханды қолдарына ұстап алды. Олар да қанша жасайды дейсің, орыс екең орыс екені рас болса, - деді.¹⁰⁰

- Мен сіздерге жарнама мен тоқтамды қолға ұстап отырып, қалған жерде қалайық деген едім. Бүгін сол қалған жерге келіп тірелдік, - дедім. Оспан:

- Орыстан да, монғол үкіметінен де, Дәлелханнан да, үш аймақ

¹⁰⁰ Расында да Үш Аймақ төңкерісі табысқа жете бергенде, Дәлелхан Сүгірбаев, Ахметжан Қасыми, Әбдікерім Аббасов, Ысқақбек Мононов және Шыңжаң Демократиялық Төңкеріс Партиясы Үрімжі Аймақтық Комитетінің өкілі Лу Жи сынды оның жетекшілері бір айырплан апатында қаза табады. Ол уақиға туралы Сүгірбаев былай деп мәлімет береді: "Шыңжаң бейбіт жолмен азат болар қарсаңында Жұнго [Қытай] Халық Республикасының дүниеге келуін өлемге жариялау тұрғысынан ашылмақ болған 1-кезекті мемлекеттік саяси мәслихат кеңесінің бірінші мәжілісіне қатынасу үшін Үш Аймақ төңкерісінің Ахметжан бастаған басшыларымен бірге Дәлелхан Сүгірбаев "Жұнго Халық саяси мәслихат кеңесіне дайындық комитетінің" меңгерушісі Мау Зыдұнның ұсынысы бойынша Бейжинге бара жатып, 1949 жылы 8 айдың 27 күні бұрынғы Совет Одағының Байқал өңірі әуе кеңістігінде айырплан шырғалаңымен бақытқа қарсы 43 жасында қаза болды. Шырғалаңның мән-жайы былай болған.

Дәлелхан Сүгірбаевтар 8 айдың 22 күні Құлжадан автомобильмен аттанып Алматыға барады. Одан соң Совет Одағы Үкіметі жақ дайындаған арнаулы айырпланға отырып, Иркутски қаласына барғаннан кейін әуе райы өзгерісімен үш күн аял болып қалады. Бейжинде ашылатын мәжілістің уақыты таяп қалғандығы себепті әуе райының нашар болғанына қарамай 4- күні өкілдер: алдағы бекет Ұланбатыр аэродромының әуе райы ашық болса, бүгін аттансақ деген пікірді айтады. Ақырында олар Иркутскиден көтеріледі. Байқал көлі өңірінің әуе кеңістігіне ілінгенде жаңбырлы тұманға жолығады. Оның үстіне тағы бір қырсыққа жолығады – айырпланның компасы жұмыс істеуден қалады. Бағдарды айыру мүмкіндігінен айрылған айырплан алды-артындағы аэродромдарға "қатерге жолықтық" деп хабар береді. Екі жақтан дереу бірнеше шарлаушы айырпландар шығып, оларды іздейді. Амал не? Соқыр тұманда біріне бірі жолыға алмайды. Жолаушы айырплан тұманды жарып шығу үшін барынша әуелеп ұшып, екі сағаттан аса уақыт әрекеттенсе де еңбек зая кетеді. Оның үстіне Ұланбатырға жететіндей ғана құйылған жанар зат әбден таусылады. Айырплан Байқалдың батыс оңтүстік жағындағы таудың бір заңғар шоқысына соғылады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 227-228-бет. Үш аймақ жетекшілерінің қазасы не себептен екені белгісіз жұртшылықтан үш ай бойына жасырылды. Бұл турасында Жақсылық былай дейді: "Сол жылы күзде, яғни қараша айында Сейпиден Әези Құлжа қаласына келді. Ел жиылып аэродромға шығып қарсы алды. Және онан бірінші сұралған сұрақ: "Біздің көсемдеріміз қайда?" – деген сауал болды. Оған Сәйпиден: "Кешкі сағат бесте ОҚАҚ клубына келіндер, - деді. ОҚАҚ дегеніміз – сол кездегі Құлжадағы ұйғыр, қазақ, қырғыз клубы еді. Кешке қарай ел сонда жиналды. Клубқа жиналған қалың елдің алдында Сәйпиден көз жасын ағызып жылап тұрып: "Біздің көсемдеріміз – сүйікті адамдарымыз Пекинге кетіп бара жатқан жолында 28 тамыз күні ұшақ апатынан қазаға ұшырады" – деп қаралы сөз сөйледі. Олар жөніндегі тұңғыш хабар халық жұртшылығына үш айға жақын уақытта осылай естірілді. Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Алматы, 2000, 157-158-бет. Шетелдік ғалымдар осы апаттың табиғи ма, қастандық әрекеті ме екендігінің таласты екенін айтады. Forbes A. Warlords and muslims in Chinese Central Asia. London – New York, 1986, 221-222-бет. Баймирза Хайит Кеңес Одағының жақтасы Дәлелхан Сүгірбаевпен жолдастарының Қытай Коммунистік үкіметін тануда турасында көңілсіздік сыңай байқатқандықтарын, өйткені олардың өздерінің өз алдына бір үкімет құру ойларының болғанын айтады. Міне сондықтан олар 1949 жылы 15 тамызда Алматыға шақырылған. Хайит Б. Tүrkistan Rusya ile Çin arasinda. Ыстамбұл, 1975, 330-бет.

атты үкіметтен де қол үздім. Аса сенімді ақыл беретін Әлиханнан айырылды. Бұл бізді Іле үкіметінен айрылуға әкеп соқпай қоймайды. Сартқашанда табанының қышыры жоқ халық еді. Әкбар қозғалыс бастаса, оны сарттар қызғанып, сыртынан атып тастапты. Керей жиналып Дәлелханмен тату болыңыздар деп жатыр. Бірақ Дәлелханның не істегелі отырғанын бұл Керей жете түсіне алмай отыр. Орыстар да Құлжада жасырын жиын ашып, Оспан мен Қалибекті сыртынан атып тастау туралы қаулы алды. Оның ішінде Дәлелхан бар екен. (161) Мұны мен сенген Дәлелхан емес, бөгде ағайын хабар беріп отыр. Осындай адаммен қайтіп ағайынның тату болуы керек? Мен де орыстарға "Әлиханды қайтарып алып кел. Татулықты сонан басталық. Кен қазатын болсаң, тоқтам жасалық. Жердің жаратылыс байлығының иесі бізбіз. Шаруашылық қимылды біз өзіміз жүргіземіз.¹⁰¹ Қолымызда әскери өкімет болады" – дедім.

– Осының бәрін өзің жақсы білесің, - деді.

Мен тұрып:

- Сіз қайтадан Сарсүмбеге кіріп алсаңыз, ештеп Дәлелханды тұғырға қондыралық. Бүкіл халық бізді жақтайды. Тіпті орыстардың консулын айдап шығалық. Консул алып беру жөнінде біздің орыспен жасаған тоқтамдарымыз жоқ қой, - дедім. Оспан:

- Дәлелханға күшіміз жетеді. Консулды айдауға болмайды. Оның келуі жөнінде мемлекеттік тоқтамдар бар екен. Енді бітім жасаймыз деп отырғанда, қытай мен орыс арасында қайшылық туып, іс тағы да бұзылады. Халық күйзеліп кетеді. Халықаралық жағдайды күзетіп тұралық. Саясатшылардың дүниедегі ең біріншісі болып орыстар біздің пайдамызды басқаларға айырбастап отыр. Болашақта сол досы, орыстың сазайын тартқызатын болады. Сен жайында орыс консулы "Нұрғожайдың бітім іздегені, тыныштық іздегені қате іс емес. Оның айтпай кеткені қате. Қашып кеткені қате. Ол үшін бір жылдық түрме жазасын берсе болады" депті. Ең ақырда бүкіл Жәңтекей ұран салған соң, олардың да шарасы қалмады, - деді.

11 тармақты бітімнің біреуінде үш аймақтың орынбасар

¹⁰¹ Сүгірбаев та Оспанның Кеңес Одағының өздерімен келісім – шартсыз кен қазуына үзілді – кесілді қарсы шыққанын атап өтуде: "1936 жылы Шың Сысай өкіметінің ұсынысы бойынша Совет Одағының кен барлаушылары жұмыс жүргізген 1937 жылы 7 айда Шың Сысай Москваға барғанда Сталинмен тікелей қол қойысқан келісім бойынша, 1941 жылы 5 айдан бастап Совет Одағы үкіметі машина – жабдық, инженер – техник, қаржы шығарып ашқан, кейін Шың Сысай Нанжин үкіметінің қойнына кіріп, Совет Одағынан бет бұрғандықтан Шың Сысай өкіметінің әр алуан қысымына ұшыраған, сонымен бірге дүниежүзілік екінші соғыс шиеленісіп, Совет үкіметі адам күшін, заттық күшін неміс басқыншыларына қарсы алдыңғы майданға жұмылдыруға тура келген соң, 1943 жылы 7 айда уақыттық тастап кеткен Көктоғай кеніне 1946 жылы 6 айдың басында Совет Одағының кен ашушылары қайта оралып орналасады. Бұдан хабар алған Оспан көсемсіп абырой таба қалу мақсатымен өзінің жемтіктерестеріне, сойыл соғуларын, басқа да кейбір жұрт беделділерін шақырып жиын ашып:

- Жер менікі тұрса, орыстар бұл жерге менің рұқсатымсыз неге келеді? Оларды қуалап жіберу керек! – деп тұлған тұтады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 129-130-бет.

уәлилерін демократиялық өлкелік үкімет белгілейді. Оңтүстіктегі жеті аймақтың уәли орынбасарлары үшін үш аймақ адам жібереді делінген.¹⁰² Алтайдың орынбасар уәлиі міндетіне Ноғайбайұлы Түркістан жанында бір жолдасымен келе жатса, Дөрбелжін (162) қаласында орыстар ұрғызып өлтіріпті. Шәмсидің ұлы Нұсратты ғана өлтірмей алып қалған. Осының барлығына Дәлелханның тікелей қатынасы бар. Жалғыз мылтықпен жүргенде де жаратқан Құдай сақтаған. Ұзақтан бері бағы жанбаған қазақтарды осындай аламестер құртып келе жатыр. Қазақстан мен Монғолиядағы қазақтарға да орыс, монғол бандиттері білгенін істетіп келеді.

"Ит ала болса, бөрі азығы" деп Абылай сонау ертеде айтқан еді. Сол қазақ қазірге дейін бөрі азығы болып келе жатырмыз. Біз қазақтар өзімізге қашып келген өзбек, ұйғыр, татар, сібе, солаң қатарлы адамдарды сіңіріп алып едік. Сол адамдардың барлығы бүгін орысқа жағымпазданып отыр. Әсілінде Тары Би айтқандай, ондайларды келсе ішке араластырмай, жолатпау керек екен. Құлжадағы тараншы, татар, өзбек, ұйғыр, сібе, солаң арамызда қандай іс істеп отыр? Басқа күн туғанда Абылай "Алаш туған болмас, ағаш құман болмас" деп өте тура айтқан екен.

ОСПАННЫҢ АЛТАЙДАН КЕТУІ

1946 жылы 3 маусымда Қу Үйде Оспан мен Дәлелханды татуластыру шарасы ойластырылды. Дәлелханды жиырма адаммен әкеліп, Оспанның аяғына жығатын он екі Абақ Керей билерінің кеңесі болып өтті. Бұл уақытта мен түрмеде болғандықтан кеңестің мазмұнынан азырақ, Оспанның өзі айтқан сөздерінен ғана мәлімет бере кетейін. Сол кезде Қу Үй жиналысында басқа да болған кеңестерден сөз қозғамадым. (163)

Мен бірнеше уақыт Оспан үйінде әңгімеде болдым. Сонау 1930 жылдан бері болып жатқан ахуалдарды бір рет зерттеп қорытындыладық. Әсіресе 1932 жылғы сәуір айында Шығыс Түркістан тәуелсіз ел деп жариялаған кездегі халықаралық жағдайдың туу себептерін еске алдық.

¹⁰² 1946 жылы 6 мамырда орталық өкімет уәкілі Жаң Жежұң, халық уәкілдері Рахымжан, Әбілхайыр төре (ұйғыр), Ахметжан Қасыми қол қойған тоқтамның тармақтары: 1. Сайлау құқығын тану; 2. Дін еркіндігі құқығын тану; 3. Жалпы қатынас істері қытайша және ұйғырша болып жазылады; 4. Бастауыш және орта мектептер ұлттың ана тілінде болуы; 5. Ұлттық мәдениет және көркем өнерді еркін дамыту; 6. Баспасөз, жиналыс өткізу еркіндігі болуы; 7. Баж істерін тәртіпке салу; 8. Халықтың ел ішінде және шетелде сауда істеу еркіндігін тану; 9. Өлкелік өкіметті қайта құру. Өкімет мүшесі 25 болып, Орталық өкімет оның 10 мүшесін тікелей сайлай алады. Қалған 15 мүшесін аймақтағы халық сайлайды; 10. Ұлттық армия құруға жол беріледі; 11. Екі жақ қолға түскен тұтқындарды тоқтамға қол қойғаннан кейін 10 күн ішінде еліне қайтарады. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 59-60-бет. Түпкі нұсқасы Тайван Тарих Институтының архивінде сақтаулы осы келісімнің толық мәтіні үшін қараңыз: Benson L. The Ili rebellion the moslem challenge to chinese authority in Xinjiang 1944-1949, 185-187-бет.

Сол жылдары Ресей әлі күшейе қоймаған. Қытай Гүңчанданы¹⁰³ қашып, орыс шекарасына келген еді. Коминдаң Америкаға сүйеніп, батыс терістік бес өлкені "сен биле мұсылмансың" деп Ма Пұпанды белгіледі. Ма Пұпан Коминдаң Нанжин өкіметінің 36 дивизиясы деп Мажүниұнды Шыңжаңға өткізгенде, осы күштен Шыңжаңды сақтап қалу үшін орыстар Шығыс Түркістан тәуелсіз ел деп жариялап, Қожаниязды тапқан еді. Бұл арада Жың Шурын қашқан соң Шың Сысайды қолына қондырып алып, Қожаниязды құлатып жоғалтып жіберді де Коминдаңға Шың Сысайды қарсы қойды. Сөйтіп бір көпірден орыстар ептеп өтіп, өз шаруашылығын оңдап алды. Шың Сысайды Шыңжаңдағы таптық күреске салып айналдырып қойды да шикізаттарды тауыса алмай жұтып жатты. Шың Сысай Ресейліктерге "Шыңжаңның шикізатын, кен байлықтарын неге алып жатырсыздар?" дей алмады. Өйткені орыстар Шың Сысайды бір түрлі қиын жағдайда қалдырып, қарсақ жортпас қара адырға салып жіберген еді.

Сонау 1921 жылдың өзінде Коминтерн Шыңжаңда Шығыс Түркістан елі болу үшін олардан бір "социал демократтар атты партия құру керек" деп қаулы алған болса да, оны орыстар іске асырмай қойды. 1942 жылғы 20 қарашада жарияланған Шығыс Түркістан жарнамасының күйі мен жайы осы. Міне бүгін біз соның ең соңғы нәтижесін көріп отырмыз.

Ал десе аясына алады Алтай,
Көргенде көңілге күй салады Алтай.
Сұлудай торғын киіп бұлт жамылып,
Арқаға әлденеше қарады Алтай. (164)

Арқадан тәуелсіздік келеді деп Арқаға үш рет қарады. Қайыр қазақтарға тәуелсіздік алып беретін қайраткерді тарих бізге орыстан да, монғолдан да, қытайдан да туғызып бере алмайды. Біздің қорытындымыз енді осы. Ондай болса, қытайдың Сан Мың Жұйын да көрелік.

Оның пайда-зияны айрылған соң барып, оның да қорытындысын шығаралық. Сан Мың Жұйдың партиясының күйі де халықарада үстем болып отырған жоқ. Ұлттық ақыны (құқықты) танымын депті ғой, дей келіп өз пікірімізді қорытындылап, "Біз орыс өкіметінен де, монғол өкіметінен де, уақытша Іле өкіметінен де, тіпті Дәлелханнан да іргемізді аштық. Бізге енді сіздермен байланыс жасау қажет. Сондықтан телеграмма аппаратын адамымен жіберіп берсеңіздер" деп Сарбас Нүсіпбайға үш жолдасын беріп, Үшбұлақ жолымен барып, Жан Же Жұңнан хабар әкелуге жіберді. Екі ауыл көшіп Жебетіге келдік. Осы жұртта Оспан шешесінің асын берді. Нүсіпбай барып, Жан Же Жұңнан хабар ала алмай, дәл сол кеткен жұрттын

¹⁰³ Қытай Компартиясы

мылтығын, аттарын қоса алдық. Үйден бір әскер қорқып шыға алмады. (166)

Біз малды алып шыққаннан кейін Зарлықан қарауылды тастап, бізге қарай жүргенде, артқы жағынан атқан оқ оның атына тиді. Және менің атыма да оқ тиді. Адам аман болып, Қожыртыны өрлеп, малды айдап жолға шығып едік. Артымыздан 12 адам қуып келді. Олармен атысып, төртеуін өлтірдік. Қалғаны қашты. Жиыны 9 мырыш, 300 ат, 40 түйені алып, Оранбұлаққа қайтып келдік те тоқтамастан Өндірқараға түсіп кеттік. Жолдастардың мылтық түсіргендерін өзіне бердім. Екі түйе, бес аттан олжа бердім. Қалған малдарды Қалқа менің малымды талап алып кеткендіктен өзім алдым.

1946 жылы қыркүйекте Дәлелхан Алтайдың азат болған тойына Оспанды шақыртып Тастембайды жіберіпті. Өткен жылы сол базардан Оспан көшіп шыққанда өзінің орнына Уатқанды қойып кеткен болатын. Осы жолы да Оспан өзі бармай, «Менің орныма Уатқан қатынассын» деп, Тастембайды қайтарып жіберді.

Оспан аулының жанындағы Ақ Үй Соғыс Комитеті кетіп қалғандықтан тағы да іс жүргізетін бір комиссариат құрдық. Екі үй кеңсе тігілді. Қапас мүпті, Әбдірахман би, Қасен зәңгі, Ақмолла, Сұмғазы сол кеңседе отырып іс жүргізетін болды. Оспанды қорғайтын бір гарнизон әскери күш, 200 адам шығарылып, оның бастығына Жылқыайдар белгіленді.

Үрімжіден келген радиосист қытайға бір үй тігіліп берілді. Үрімжімен қолма-қол сөйлесіп отырдық. Үрімжі – Шонжы Алтай сауда жолын аштық. Оспанға өкімет таңбасын Әлен Уаң әкелмекші еді. Әлен ауырып қалып, таңбаны Сарбай, Сүлеймен, Жанымханұлы Хамит алып келді. Осылармен бірге 500 түйе бұл, шай келді. Ел мен ел арасында сауда болып жатты. Жаңа құрылған іс басқару комиссариаты той жасады.

Сонымен қыс болды. Қар жауды. Оспан өкімет таңбасын тапсырып алып, Өндірқараға (167) көшіп келді. Алдыңғы келген қытай қашып кетіп, оның орнына Жүніс Дүнген келіп орналасты. Оспанға аударушылық қызметіне Құрманбай Тиянақұлы, Татай Қасымұлы орналасты. Оспан аулы Өндірқараға қонғаннан кейін комиссариат мекемесінде Бурылтоғай, Көктоғай, Шіңгіл ауданындағы бізге қарасты болып жіктеліп отырған халықтардың тұрмыс күйлерін, қорғаныс күйлерін зерттедік.

Ел ішінде екі беткей болып отырған Уатқан, Ләтіп, Нәзір тәйжі, Қалман қазы қатарлы адамдарды қайту керек деген мәселе туралы кеңестік. Кейбіреулер:

- Қолға алып кісендеп қамап тастау керек, - деді. Енді біреулер:
- Ұзақ жылдар өзімізбен бірге қар жастанып, мұз төсеніп төңкеріс істеді. Сонымен бірге олар өзімізбен бір туған, ет бауыр туыс. Жау жағадан алғанда, бөрі болып олар етекпен ала қоймас.

қойдық. Сонымен Оспан Ақыт үйіне келіп түсіп, түстік тамақ жеді. Оспан отырып:

- Қалман мен шақырсам келмеді. Әкесінің орнын бұлдады ғой. Мен өзім сәлем берейін деп келдім, - деп қойды.

Оспан бұл жолы қатты кәр төгіп келген еді. Біз ол кісінің бір жолғы ашуын тілеп алдық. Оспан жүрерде:

- Қалманның мені сыйламағаны, әкесі Ақытты сыйламағаны шығар, қайыр. Қашып кеткен екен. Қазез мешіт имамы сен бол, - деп Қазезді аулына ертіп қайтты.

Біз жиын ашардан бұрын Өмірұзақ залың Манатпен өкпелесіп, 20 адамымен қашып, Оспандікіне келіп жатқан еді. Артынан Манат өзі келіп, Оспанға қосылған еді. Сөйтіп үш аудан арасындағы қайшылықтар сырласу арқылы реттелді. (169)

Жаз шыға Дәлелхан соғыс бастайды екен деген сыбыстар ел ішін аралай бастады. Манатты 200 әскер беріп, Дәлелханмен екі ортаға қарауылға жіберді. Қапас батыр Бурылтоғай елімен Сарсүмбе ауданының екі арасына қарауылға жіберілді. Көп өтпей «Бес жүз әскермен Бәделхан шығыпты» деген хабар дүңкілдеп тұрды.

- Біз үш аудан елі соғыстан қорықпаймыз. Он жыл соғысып, соғыс дегеніміз әбден әдеттегі істерге айналып алған. Өлтіріп тұрсақ, өліп тұрсақ, ол біз үшін "қазылық пен шәйіттік" - деп қоятын едік.

Бұл жердегі ең жаман іс мынау болды. Екі жағымыз да қазақ едік. Бауырдың бауырды өлтіруі біздің санамыздан өтпеді. Оның ішінде менің санамнан тіпті өтпеді. Мен жатсам-тұрсам да "Енді не істеу керек? Жау десе жарғақ құлағым жерге тимейді. Жауды құртып, жеңіп болғанша тамақ ішпейтін әдетім бар еді. Мына жау деп отырғанымыз қазақ еді. Қазақ ішінде өзімізбен бірге туған Абақ Керейдің ұл-қызы еді. Япырай орыс пен монғолдың өзімізді өзімізге салып кеткені неткен сұмдық еді!

Неткен жәдігерлік!

Неткен аянышты тірлік!

Неткен бақытсыздық!

Неткен надандық!

Неткен қараңғылық!

Он жыл соғысып, қазақ үшін қан кешілгенде, енді бауырдың оғынан өлеміз бе деген ойлардың бірі кіріп, бірі шығып, тынышымды кетіріп жатты.

Дәл осы кезде 30 адамнан Бәделқан алдын тосып, жер шалып кел деп маған бұйрық келді. Мен бұйрық бойынша жетіп келсем, екі аудан ортасында Меркіт Ыбырайхан үкірдай елі бар екен. Және Есіргеп Тыштай ауылдары бар екен. Сол жылы Мұсахан өлген еді. Алдымен Мұсахан үйіне барып сәлем беріп, сол үйге Құран оқыдық. (170)

Мүрсәлім қыстан құр шыққан қарагер атын Қапасқа берді.

атыс бермеуге мүмкіндік болмай қалды. Дәлелхан жақ болсаңдар рұқсат. Құлдай көшіндер. Оспан жақ боламын десеңдер, өрлей көшіндер, - дедім.

- Барлығы Оспанға барамыз, - деп уәде беріп өрлеп кетті.

Мен әскерімді алып, түнделетіп жүріп, Деннің керішіне бардым. Сол жерге барғанда ел арасы сұйықтап үзіле бастады. Әскерді кейін тастап 30 адаммен жер шалып ілгеріледім. Өрлей көшкен Қыстаубай Сабыр қажының қыстауына барып түстік. Аздан соң бір Қыстаубай молла құлдап кетіп бара жатып:

- Жау өрлеп келе жатыр - деп, жетектеген түйесі бар, қайта қашып келді.

Сол керіштің Алтай жағында жүретін тағы бір жол бар еді. Соны қарауылдап, жаудың алдын алып тұра қалдық. Жер шалып келе жатқан екі әскер көрінді. Оларға мылтықтың құндағын жоғары көтеріп едік.

- Өз адамдарымыз, - деп жетіп келді. Олар жанымызға келгенде ұстап алып қосқа жібердік. Байжұма деген збот бастығы екен. Жиыны 13 адам бірінің артынан бірі келіп, барлығы қолға түсті. Оларды артқы шепке қоя бердік. Ол адамдардан келе жатқан әскердің ахуалын сұрадық.

- Абайсызда басамыз деп Құм жақтан келе жатыр, - деді.

Біз де Құмға шықтық. Біз оларды бұрын көрдік. Әбден жақындап қалғанда бізді көрді де:

- Ойбай құйыршық мұнда екен, - деп жалт берді.

Сол қойнауада өзенге жақын тұрған бір ескі қорған бар екен. Сол қорғанның ор жағына біз барып, бұрын қарауыл орнын алып қойдық. Біз аз адам болғандықтан бір үлкен қорғанның ығына сыйып кеттік. Олар қалың әскер болғандықтан кішігірім жерге сыймайды. Қарауыл бізде болғандықтан елу атар пулеметті төгіп-төгіп жіберіп едік. Бүкіл бір үлкен қойнау жарым сағат ішінде адам мен ат өлігіне (172) үйіліп қалды. Қырылғаннан қалғаны қайта қашты. 80 адам өлген екен. 80 адамды тірідей қолға түсіріп алдық. Бізден бір адам, Ителі Дәлелхан Қасенұлы жаралы болды.

Біздің артымыздан Оспанға бағынып келген Борбыжап әскерлері жәрдемге келді. Түні бойы шпион сатқын қызай Түсіпқан әскерін өзенге де, жыраға да, тоғамға да қамап алып, аяусыз қырдық. Бастықтары орыс екен. Таң ата қашты. Жау қашқан соң біз шегініп, Дүреге келіп, бас-аяғымызды жинап, адамдарды түгендедік. Елден келген хабарда:

- Ақдалаға қарай көштік. Шауқарға барамыз, - депті.

Қолға түскен 80 адамды атын, азығын беріп, жеріне қайтарып жібердік. Қазақ бен қазақтың соғысқаны, соншама қазақ жастарының қырылғаны менің идеяма сыймады. Мен Оспанға барып:

- Бәйтікке шығып кетелік, - деп едім. Оған көнбеді. Сұпты Күртіге

сиыршылар да қолына мылтық алып, кезіккен жаумен атысып, малды қорғай алатын дәрежеге жеткен еді.

Әрбір рулар өз алдына қарауыл ұстай алатын болды. Жаудың ұзақ уақыт атқылап, күрес отында түрткілеп жүріп нығайтуы бізді талай-талай соғыс қабілеттеріне ие етті. Өралтай аталған үш аудан халқында бөлінушілік болмады. Осындай ұлы бірлік күш бізді өз кезінде көптеген нәтижелерге қолымызды жеткізді.

Оспан оқымаған адам еді. Бірақ шын батыр еді. Оның тоғыз орынбасары да оқымаған немесе сауатты ғана адамдар едік. Бізді заман мылтықпен ер жеткізді. (174)

Бізді бандит Шың Сысай өлтірмекші болды. Біз оның қолында әсте арам өлмекші емес едік. Олар бізді қуалады. Біз қашып жүріп, ең ақырында бандит Шың Сысайды қуалап жүріп соққыладық. Шың Сысайды сақтап қалу үшін орыс өкіметі де, монғол өкіметі де барлық күшін жұмсады. Орыстар да Көктоғай Шіңгілге әскер кіргізді. Монғолдар да Көктоғай Шіңгіл жеріне талай рет әскер кіргізді. Шіңгіл Көктоғай халықтарын орыс пен монғол әскерлері аяусыз қырған. Олардың барлығын жылмен, айы-күнімен өз мәнінде жазып қалдырдық.

Шың Сысай Ресейден жалт бергенде, біз де сол кездегі жағдай қажетіне сай, қайтадан орыспен, монғолмен дос болып, олардан қару-жарақ алдық. Шың Сысай бандит Шыңжаңнан кеткен соң, орыс пен монғол бізге де қойдың басын көрсетіп, иттің етін сата бастаған кезде тағы да сол заманның қажетіне сай тыныштық іздеп, У Жушиді келіп таптық.

Біздің еркімізден тыс дамитын құдірет қозғалысының ауқым жағдайына бой ұсындық. Ондағы көздегеніміз қазақ пайдасы еді. Қазаққа социал-демократиялық басшылық еді. Ел болып кетудің қамы еді. Бірақ жаратқан Құдай бізге өте бір қажетті нәзік жағдайды туғызып бере алмады. Не лаж!..

КҮРЕСІМІЗДЕГІ ҚАҒАРМАН БАТЫРЛАР

Соғысты ұзақ жылдар жүргіздік. Әрбір адам өзінің әскери ат-көлігін, азығын өзі дайындады. Мылтықты жау қолынан тартып алдық. Жауға қарсы елді бастаған талай сансыз батырлар шықты. Оның көп бөлімі, тіпті 99 пайызы жау қолынан қаза болды. Шәйіт болды. Олардың жаны жәннатта болсын. Қалған ел-жұртына, ағайын-туғандарына, қатын-балаларына қайырын берсін. Олар мыналар еді:

Есімхан, Ырысхан, Оспан, Сүлеймен, Кәмел, Қапас, Зейнел, Шамғұн, Үмітбай, Ақтеке, Ноғайбай, Зәтелбай, Мұса мерген, Ыдырыш, Жұпар молла, Ырыстан, Ақтайлақ, Сұлубай, Сүлеймен Бектұр, Қаһарман, Зал, Қопай, Қуанышбай, Шәйітқазы, Самырқан,

жемісі еді. Қалибек және Құлжа төңкерісшілері Тарбағатай, Шиқу соғыс тораптарына тез жету үшін бандит Шың Сысай армиясының жолын бір-ақ кесіп тастағандықтан, Іле мен Шәуешек тез алынған еді. Осы екі аймақтың тез жеңіске жетуіне Қалибек төңкерісі және ондағы жүздеген батырлар ерекше еңбек сіңірді.

Ш Соғыс Комитеті деп аталған Іле Соғыс Комитетіне Әкбар, Пәтих, Қани (Тараншы), барлықтарының еңбектері сінді. Оның ішінде Қазақстаннан Әнуар полковник армиясы партизан болып өтті. Генерал Мажаров, генерал Палинов сол жерге тікелей басшылық етті. Бірақ оны соңғы кезде үйінен шықпаған, атқа мініп жүре алмайтын, мылтық ата білмейтін саяси ұрылар иелеп кетті. Шетел шпиондары иелеп кетті. Біздің қолымызда халықаралық радио станциясы¹⁰⁴ болғандықтан, үш аймақта болып жатқан уақиғалар естіліп тұратын. Осылайша сол кезде Оспан арқылы, Ақ Үй азаматтары арқылы естіп тұратын әңгімелерді аз болса да елестетіп қойдым.

Соңғы тарих зерттеушілердің қозғалыстың негізгі бағыты және мән-мағынасынан адасып кетпеуін үміт етемін. (177)

ДӘЛЕЛХАН СҮГІРБАЕВ ЖАЙЫНДАҒЫ ПІКІРІМ

Дәлелхан тәйжі асылы Монғолияның адамы. Генерал Бәкіш 1921 жылы аулын шауып, ағасы Дәрбітханды атып кеткенде, шешесін ертіп, Алтайдағы Жақып аулына қашып келген болатын. Дәлелхан тәйжіні 1942 жылы 10 қыркүйекте¹⁰⁵ орыс консулы Баймурзин Ресейге алып кеткен.

1944 жылы шілдеде¹⁰⁶ Бұлғын Ақ Үй Соғыс Комитетіне келіп қызметке араласып, Алтай Соғыс Комитетінің орынбасары болған еді. Дәлелхан бұрыннан он екі Абақтың бірінде ел билеген шаңырақтың адамы еді. Әкесі Сүгірбай Шеруші елінің тәйжісі болатын.

¹⁰⁴ Бұл радиостанциясын маршал Х.Чойбалсан Л.Берия арқылы алғызған-ды. Монғол деректерінде аталып өтілуінше, Чойбалсан 1944 жылы қаңтар айында Оспан батыр мәселесімен Мәскеуге барғанда, Сталин 22 қаңтар күні кешкісін оның құрметіне қонақасы берді. Оған В.И.Молотов, Г.Маленков, Л.Берия, А.Микоян, елші И.А.Иванов қатысты. Осы кеште Чойбалсан Бериямен кездесіп, байланыс аппараты (радиостанция) қажет екенін айтты. Рахметұлы С. "Оспан батыр және маршал Чойбалсан". Оспан батыр. Алматы, 2007, 84-бет.

¹⁰⁵ Сүгірбаев Генерал Дәлелханның Кеңес Одағына өткен уақыты туралы түрліше жылдар береді. 1942 жылы қазан айында (41-бет), 1941 жылы күзде (50-бет) және 1941 жылы қазан айында (222-бет), 1941 жылы (224-бет) өткенін жазады.

¹⁰⁶ Сүгірбаев, Дәлелханның Кеңес Одағынан Алтайға оралу уақытын 1944 жылы үшінші айдың басы екенін атап өтеді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 50, 222-бет. Дәлелхан Жанымханұлы Кеңес Одағының оны 1944 жылдың аяғында Оспанмен бірге іс алып жүруі жөнінде тапсырмамен жібергенін айтады. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 55-бет. Ал Баян Өлгейлік саяси қайраткер Жәнісхан Дүзелбайұлы болса Сүгірбаевтың Кеңес Одағынан Алтайға оралған кезінде көргенін айтады: "1943 жылы күз аяғында Ақкөл жақпен Баян Өлгейге келді. Сол кезде аймақ бастығы мен едім. "Біреп ай мол айлық бер" деп Чойбалсаннан жеделхат келді. Одан Оспанға жеткіз деген бұйрық келді. Атпен Бұлғынның Үлкен Жырғылтысындағы Оспанның қолына ертіп барып табыс еттім." Рахметұлы Ш. Оспан батыр. Баян Өлгей, 1995, 57-58-бет.

Біз төңкерісшілер Дәлелханға үлкен сенім байлаған едік. Әуелі саяси қайраткер бола ма деп үміттенген едік. Бірақ оның Ресейді айналып келгендігіне қарап оған күмәніміз де бар болатын. Шаңырақты құрғанда оның айтқанына сеніп те жүрдік. Біз ол туралы күмәнімізді:

- Ол қайтсе де коммунист болып келді, - деуші едік.

Өзімізбен бірге өскен адам болғандықтан, Дәлелхан Оспанмен болған сырласуларымыздың ішінде бола келген еді. Ол:

- Мен елдің бәріне Коминдан ұрлап әкетті, Үрімжіден қашып шықтым деген едім.¹⁰⁷ Мен шынында Алтайдың өзінен Ресейге өтіп барған едім.¹⁰⁸ Ресей мені жасырын зорлық қылғандай алып кетті. Мені Ресейге апарып, түрмеге салып қойды. "Шың Сысай бізді алдады. Бізбен жауласты. Біз қару-жарақ береміз. Шың Сысайды құлатып, Шығыс Түркістанда сыртқы Монғолия секілді бір ел болып кетіндер" деді. Мен оларға мынаны айттым. "Бұл қызмет менің идеямнан өтпейді. Мен Керей жөнінен айтқанда, аз ауылдың адамы едім. Менің туыстарым негізінен Монғолияда отыр. Алтай дегенде, Керей дегенде ең көп ел Жәнтекей мен Жәдік елі болады. Онан қалса Қарақас, Молқы бар. Қозғалыс бастауға ұлтжанды ру адамдары болса, оның ішінде әсіресе Жәнтекей елінен адам болса" дедім. Осы пікірім үшін екі айдай түрмеде жаттым. Түрме жазасы жаныма батқандықтан, төңкеріс істеуге мақұл болдым. (178) Совет үкіметі, Монғолия үкіметі "Шынайы көмек қыламыз. Жаң Жеші көп өтпей жеңіледі. Қытайлардың ішкі соғыстары өте көп. Олар осындай әлсіз болып тұрған кезінде қозғалыс бастап, Шығыс Түркістанда Монғолия тектес ел болып кетіндер" деп үгіттеді. "Ішкі сыртқы саясаттарыңды Монғолия сияқты өздерің біліндер" деп пікір айтылып еді. Ақыр мен де мақұл болдым. 1942 жылы 20 қарашада, яғни мен барғаннан кейін 71 күннен кейін "Шығыс Түркістан тәуелсіз ел" деп жариялаған интернационалдың жарнамасын алып келіп, мені бірнеше күн оқытты. Сонымен қатар 1943 жылы 2 қаңтардан бастап Шығыс Түркістан азат болғанша

¹⁰⁷ Бұл сөзді Сүгірбаев та растайды. Ол бұл турасында былай дейді: "Дәлелханның екі жылдан аса уақыт із-түссіз жоғалып кетуі адамдар арасында Шың Сысай оны да қолға алған болса керек деген ұғым тудырған еді. Сондықтан Дәлелхан да алғаш келген кезде:

- Мен Шың Сысайдың түрмесінен шықтым. Ол – шектен асқан жендет, жиренішті зорекер, саяси алаяқ, ол Шыңжаңдағы әр ұлт халқының мойнына мініп алған қанаушы, ол бүкіл Шыңжаң халқының ортақ жауы. Оған қарсы өліспей-беріспей, батыл ниетте қарулы күрес жасағанда ғана, оның озбыр үкіметін жойғанда ғана, еркін, бейбіт, бақытты тұрмысқа кенелетін боламыз, - үгіт жүргізді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 51-52-бет.

¹⁰⁸ Патыхан да кітабында әкесінің Сарсүмбе – Жеменей арқылы шекарадан өткенін айтады. Сонда 41, 50-бет. Дәлелхан Жанымханұлының келтіруінше, Дәлелхан Сүгірбаевты 1942 жылы Сарсүмбедегі Совет консулы ұрлап әкеткен. Оны жүк машинасының арасына қолаяғын байлап жатқызып, Жеменей шекарасынан өткізіп алып кеткен. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 55-бет.

жүргізілетін шикізат, товар, мал саудасының тармақтарын орыстар өздері түзіп әкеліп оқып берді. Бұл тармақтарды мен табандай екі ай оқыдым. Бұдан басқа Шығыс Түркістанды ел етіп құрудың бір қанша саяси дәрістерін оқытты. Сонымен Оспан жайындағы болып жатқан қозғалыстардың ахуалын айтып тұрды. Халықаралық жағдайды әрдайым айтып, одан дәріс беріп отырды.¹⁰⁹ Алтайдағы қозғалыстарды ұғып жатсам да оған тәуелсіз ел болуды жүзеге асыра алмайды деп қарап келдім. Өйткені оның халықаралық жақта белгілі иесі жоқ. Орыстар 1932 жылы Шығыс Түркістан жарнамасын жариялап, Қожаниязды қолдаған болса да, соңғы кезде алдап кеткен еді. Сонымен бірге Алтайдағы көп ел Жәңтекей онда Көкен – Тұпан билігінен басқа орындар билік айтса, Жәңтекейлер тоқтамайды. Сондықтан менің мұндай қиын жерде жұмыс істеуім қиынға түседі деп ойлап келдім. Қазір де мен ойымнан арылып көргенім жоқ. Ең ақырда жарнама, жазба тоқтамдар мен Оспан жетістіктерінің біраз ілгерілеп жатқандығын көріп, істесем істейін деп келіп отырмын. Ендігі істерді сіздерге сүйеніп істеп көрелік, - деуші еді.

Бірақ кейіннен Дәлелхан алғашқы мінез-құлқынан барған сайын алшақтап, Оспанды надан деп қарап¹¹⁰, баса билік жүргізетін әдетке көше бастады. Міне тағдыр Оспан мен Дәлелхан арасына бұл мінез-құлықты әдейі алып келді. "Ілгері басқанның иті оттайды. Кейін басқанның келіні ұрлық істейді." (179) Дәлелханның келіні ұрлық істей бастады. Бір кезде Дәлелхан бір сөзінде:

- Әсілінде Ресейге баратын ниетім жоқ еді. Жәңтекейдің белгілі орындарындағы белгілі адамдарының сол кезде Ресеймен байланыс жасап, қазақ консулы Баймурзиннің Алтайда ұйымдастырып жүрген адамдарының күштеп араласуы арқылы кетуге мәжбүр болдым, - деп те қойды.

Баймурзин Дәлелханнан кейін Бұқатты, Қалелді айналдырған.

¹⁰⁹ Сүгірбаев әкесінің Қазақстандағы күндері туралы былай деп жазады: "Дәлелхан Сүгірбаев Совет Одағына барғаннан кейін Алматыда екі жыл болып, ондағы "Шығыс Дашосында" [Шығыс Университеті] білім асырады. Төңкерістік назария [теория] үйренеді. Әскери тәлім-тәрбие алады және бірнеше рет келелі кеңестерде болады. Төңкерістік бо – ұғандарды, өнеркәсіп, кен кәсіпорындарын, колхоз, совхоздарды экскурциялайды. Сөйтіп, төңкерістік идеямен, әскери өнермен қаруланады. 1943 жылы 9 айда ол Совет Одағы өкіметіне өзінің отанына қайтып төңкеріс жасамақшы екенін, олардың бұл жөнінде интернационалдық көмекте болып, жан-жақтылы қолдауын үміт ететінін білдірді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 51-бет.

¹¹⁰ Оспанға осындай көзқарасты Патыхан да байқатады. Ол еңбегінде Оспан үшін "білім жақтан алғанда, әліпті таяқ деп білмейтін нөл сауат" деп сипаттама береді. Сонда, 106-107-бет. Ал онымен көп уақыт бірге жұмыс істеген Дәлелхан Жанымханұлы болса Оспан батырды басқаша суреттейді: "Оспан батыр қарапайым бір адам емес. Тума қабілеті күшті, зерек еді... Бұрын өкімет істеріне қатынаспаған, іс-тәжірибесі болмаған болса да, аймақтық-өкімшілік мекемесін басқарып, менгеруде артықша іскерлігі бар еді. Бір нәрсені алдын ала түсініп, кең ойлайтын және қайратты, бар іске батыл кірісетін анық батыр еді." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 59-бет.

түсіндік. Сондықтан уақытша жан бағу қажет болды. У Жуши Үрімжіде демократиялық жаңа өкімет құрғанда, осы өлкелік үкіметтің қарауында сегізінші полк құрылған. Осы 8-полк бастығы Закария полковник еді. Осының І. Ландойын бастығы мен болып белгілендім. Полк Пукан ауданына орналасты. Мен сол жерге барып, әскерлерге ат ойынын, сынай мергендік үйреттім.

1947 жылы Қалибек тобы Сауаннан бұзылып көшетін болғанда, демократиялық-өлкелік өкіметтен жәрдем сұрады. Сонда мен ланыммен барып, оларды шекарадан аман-есен өткізіп алып келдім.

Үрімжіден екі күн жүріп, Құтыби ауданына бардым. Закария сол жерде екен. Жанымханның Дәлелханы бар екен. Біздің әскерлерге сол жерден құралды толықтап берді. Қалибектерді аман-есен өткізіп алып, Шындықозыға қонған соң, біз сол жерде бір ай жаттық. Онан соң Жаншетінге келдік. Онан шығып, полктың негізгі орны болған Пукан ауданына келіп түстік. 1947 жылдың ақырына дейін бұл орыннан қозғалмадық. 1948 жылы Оспан тобын орыс өкіметі мен монғол өкіметінің қуатты армиясының күшімен Ресейдің генералы Бектуров 1947 жылы маусымда қуалап отырып, Бәйтiк тауына әкеп тастады. Бұл жолы орыстар үш аудан халқынан 80 мың қойды тартып алды. 1948 жылы көктемде сыртқы Монғолияның генералы Серiн армиясының күшімен Оспаншылдарды қуалап, Шонжы ауданына әкеліп тастады.

АМЕРИКАН КОНСУЛЫМЕН БАЙЛАНЫСТАР

1948 жылы Шонжының Ақшиінде Оспан аулына амандасуға Үрімжіден Әлен Уаң, Закария мен Нұрғожай, Хамит Жанымханұлы қатарлы адамдармен келдік. Оспан үйінде жиындар ашылды. Оспанмен Жан Же Жұң арасында әңгімелер болып жүрді. Оспан қашып Үрімжі тауына шықса да Сан Мың Жұйдан үлкен үміт күтпеді. Америка консулы Мәккирнан¹¹² мен Оспан көп рет әңгіме өткізді.¹¹³ Оспан Америка өкіметін дүниежүзіндегі ең алдыңғы

¹¹² Нұрғожай батыр Мәкінан деп атаған Дағлыс Маккирнан (Douglas Mackiernan) (1913-1950) 1947-1949 жылдарында Үрімжі қаласында АҚШ консулының орынбасары қызметін атқарған. Оның аты еңбектерде "Мекернан, Мәкнан, Макернен, Мәккернан, Мәкінан" деп түрліше аталуда. Дұрысы Мәккирнан болуы керек. Біз сондықтан осы есімді қолдандық.

¹¹³ Бұл туралы Дәлелхан Жанымханұлы былай дейді: "Сонымен үрдіс көшіп Шонжы қаласына жақын келгенде, Оспан батыр хабар алып отыр екен. 30 кісімен әкемді қарсы алды. Ертесі бір көшіп Шонжыдан өте шығып қондық. Ақшамға таяу Оспан батыр жалғыз өзі әкемнің үйіне келді. Шай ішіп отырғанда Америка консулының орынбасары Мекернан [Мәккирнан] Сентайдағы орыс әскерлерімен бірге біздің ауылға келді. Батырмен бірге барып Мекернанмен амандастым. Үрімжідегі Америка консулханасында бас консул Факстон бұл кісіні маған таныстырған болатын. Және: "Келешекте сіздермен бірге болады" деген. Мекернан орысша біледі. Жанында Бисақ деген америкалық жігіт бар. Ол монғолша және қытайша білетін доктор еді. Бұлар тегінде Алтайдан бірге келген орыс әскерінің бастығы

Иосиф Самойловпен тілдес еді." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 84-85-бет. Сүгірбаев да мұны растайды: "...қасында өзінің Ханзу [Қытай] тілі аудармашысы бар Манат қосып берген Мәжит дейтін жігітпен бірге Мәкинән таң шеті сөгілмей жолға шығып, Бәйтiктегі Оспанның аулына барады. Мәккирнан ол арада төрт күн тұрады. Оспанмен күндіз-түні құпия әңгімеде болады. Оспанға хансушаны қазақ тіліне Құрманбай Тиянақұлы аударып беріп отырады. Екі күннен кейін Мәккирнан Жұнғо – Монғолия жақтың жер түзілісін суретке алады және картаға түсіреді. Осылайша Оспан американдық достарына да елеулі еңбек көрсетіп, олардың сенім-құрметін иеленеді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 161-162-бет. Американдық деректерінде Мәккирнанның Оспан батырмен алғашқы кездесуі 1947 жылы маусым айының орта шенінде болады. Оның машинасын айдап, Бәйтiк Боғдадағы Оспанға апарған айдаушысы Эрвин Контесченидің айтуынша, олардың арасындағы әңгімеде басты тақырып Көктоғайда орыстардың кен қазуы болған. Оспан батыр Мәккирнанға сол Көктоғайдағы қандай да бір кенге орыстардың өлердей қызығып алып тасып жатқанына мән бере алмағанын, сол тастардың не екенін шеше алмағанын айтады. Сонымен ол тас-кен тасыған бір жүк машинасына шабуылдап, қолға түсірген тастардан консулға береді. Мәккирнан сол тастарды Үрімжіге қайтқаннан кейін арнайы аппараттармен зерттесе, онда радиациялық белгілер табады. Бұл жағдай АҚШ-тың Үрімжіде қызмет атқарған бұрынғы консулы Едмунд Клаптың 1943 жылы орыстар Алтай тауларында уран кендерін қазып тасығаны жөніндегі орталыққа білдірген күдіктерін растады. Мәккирнан Оспанмен болған әңгімелесуді Вашингтонға толық білдірумен қатар, сол тастардан да сондағы Ядролық Энергия Комиссиясына да жөнелтеді. Орталық Барлау Агенттігі мен АҚШ Сыртқы Істер Министрлігінің деректеріне және куәгерлердің сөздеріне негізделіп Мәккирнанның Үрімжідегі іс-қимылдары жан-жақты баяндалған "Тибетке қарай" атты кітапта аталғанындай, бұл жағдай Сталиннің Кеңес Одағының алғашқы ядролық қаруын жасап жатқандығы жөніндегі мәліметтерді қуаттайды да, Мәккирнан бұл турасында көбірек мәлімет қолға түсіру үшін барлау жұмыстарын бастатады. Laird T. Into Tibet The CIA's first atomic spy and his secret expedition to Lhasa, Newyork, 2002, 30-35-бет. АҚШ ІІ Дүниежүзілік соғыстың ақырында, атап айтқанда 1945 жылы 6 тамызда Жапонияға ядролық бомба тастап, үлкен үстемдікке жеткен еді. Енді оның сыртқы саясаты қолында ядролық қаруы бар дара мемлекет ретіндегі үстемдігін мейлінше ұзақ уақыт сақтап қалуға бағытталды. Бұл үшін АҚШ саясат белгілеушілері осындай қаруды басқа ешбір елдің жасап шығармауы үшін бүкіл күш-қуатты жұмсауға шешім қабылдады. Олар тым болмағанда осы монополияларын мүмкіндігінше ұзартуды ойлады. Бұған қарсы Сталин де 1946 жылы 25 қаңтарда қандай да ауыр құнға түссе де, осы қаруды жасап шығаруды бұйрық берді. Көп кешікпей Кеңестік қызметкерлер АҚШ-тың ядролық жоспарларын ұрлап қолға түсіріп, қару жасауға кірісті. Бірақ сол қару жасаудағы ендігі үлкен қиыншылық ол үшін қажетті көлемде уранның Кеңестік территорияларда табылмауы болды. Мәселен Кеңес Одағының ядролық қару проектінің директоры Игор Курчатов 1943 жылы шілде айында Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Михаил Первукинге жазған баяндамасында атом қаруы жасау үшін 50-100 метрика тонна уран қажет екенін, бірақ қолда небары 1-2 метрика тонна ғана уран бар екенін айта келіп, 50 метрика тонна уранды қайдан табатындықтарының белгісіз екенін атап өтеді. Holloway D. Stalin and the bomb. New Heaven – London 1994, 100-бет. Сондықтан Сталин өзінің ықпалы астындағы Шығыс Еуропа елдері мен Шыңжаңнан да уран іздете бастайды. Кеңестік алғашқы ядролық қарудың жасалу процесі егжей-тегжейлі баяндалған "Сталин және Бомба" атты кітапта алғашқы атомдық қаруда қолданылған уранның небары 33 пайызы ғана кеңестік кендерден қамтамасыз етілгені келтіріледі. Қалғаны Шығыс Германия, Чехославакия, Бұлғария, Польша сияқты елдер және ықпалы астындағы Шыңжаңнан әкелінген. Сонда, 177-бет. Осындай жағдайда Оспан батырдың орыстардың Алтайда кен қазуына ұлықсат етпеуі Мәскеудің Дәлелхан Сүгірбаевқа қолдау көрсетуіндегі себептердің бірі болғаны анық. Неміс ғалымы Ханс Брекер Бәйтiк Боғда уақиғасының да уранға байланысты болу ықтималына меңзейді. Оның айтуынша, Оспан және үзеңгілестерінің кеңестік саясаттың бақылауынан шығып кетуі "Пейташұн уақиғасы" яғни "Бәйтiк уақиғасы" деп аталады. Оспан батыр Бәйтiк тауын паналап бекініс алғаннан кейін, Сыртқы Монғолия қосындары шабуыл жасады. Осы қосындарға Монғолия әуе күштері де көмектесіп, 1947 жылы 5 мамырда Бәйтiктегі Қытай бекіністерін де бомбалады. Осы уақиғаға Қытай Сыртқы Істер Министрлігі наразылық білдірді. Кеңес Одағы бұл уақиғаны мойындамай кері қақса да, ол халықаралық үлкен уақиғаға айналды. Брекер шекарадағы бекіністерге таластан туындаған "Бәйтiк уақиғасының" сол аймақтағы бай уран кендеріне байланысты болу ықтималына меңзейді. Bräker H. "Çin – Sovyет İlişkilerinde Milliyet

қатарлы қуатты мемлекет ретінде көретін. Тек Америка өкіметіне сүйенсек, түбінде Шығыс Түркістан болып кете алар едік. Орыстар Түркістанның көп бөлігін жаулап алып отыр. Орыстар Тәжікстан, Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан, Қазақстанды жаулап алды. Шығыс Түркістанды Қытаймен ынтымағын күшейтуді ойлап, екі рет алдап, екі рет сатты.

1932 жылы 5 сәуірде Коминтерн Шығыс Түркістан тәуелсіздігін жариялады. Бұл кезде Қытай Күн Сандаңы өте әлсіз болып, Сан Гән Ниша шекарасына қашып келген еді. Олар осал тұрған кезінде орыс бандылары Шығыс Түркістанды бөліп жіберіп, сыртқы Монғолия сияқты өзінің бір базасына айналдырмақшы еді. Қытай Күн Сандаңы күн санап күшейіп, Коминданға (182) тізе бүкпеді. Бұл жағдайды көріп орыстар Мау Зыдұң үшін Шыңжаңды сақтап қалуды ойлады. Сөйтіп болашақта қытайдың өзін әкеліп түсіре салып, Мауды бүкіл дүниежүзінде орыс үшін істейтін адамға айналдырмақшы болды. Сондықтан орыстар Шың Сысайды өзінің партиясына кіргізіп алып, Шыңжаңды уақытша алдамалап ұстап, ондағы бес күшті бір-біріне салып қырдыртып отырды.

Кейін Шың Сысай Ресей, Германиямен болған соғысында қайтсе де жеңіледі деп жалт бергенде, орыстар Коминтернді пайдаланып, 1942 жылы 20 қарашада "Шығыс Түркістан тәуелсіз ел" деп

Hareketleri". Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar. İstanbul, 1988, 203-бет. Шыңжаң тарихы жөніндегі зерттеулерімен танымал Линда Бенсон да Қытайдың осы уақиғаларға байланысты Кеңес Одағын айыптағанын айтады. Benson L. Osman Batur: "The Kazak's Golden Legend". The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority. Edited by Linda Benson – Ingvar Svanberg, Uppsala 1988, 170-бет. Сүгірбаев та "Бәйтік уақиғасына" естеліктерінде кең көлемде тоқталып, ол турасында түрлі көзқарастарды егжей-тегжейлі ортаға салады. Қараңыз: Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 159-163 және 208-217-беттер. Бұл турасында шетелдік ғалымдар егжей-тегжейлі мәлімет береді. Қараңыз: Forbes A. Warlords and muslims in Chinese Central Asia. London – New York, 1986, 206-215-бет; Wang D. Under the Soviet shadow the Yining incident ethnic conflicts and international rivalry in Xinjiang 1944-1949, 271-277-бет; Benson L. The Pi rebellion the moslem challenge to chinese authority in Xinjiang 1944-1949, 122-125-бет. Мәккирнанның Үрімжіде Кеңес Одағының ядролық қару жасауы мәселесінде тағы бір құпия қызметі болған. Ол осы қызметін Оспан батырлар түгіл, қасында оққағар болып жүрген орыс азаматтарына да айтпаған. АҚШ барлау органдары 1948 жылы шілде айында Кеңес Одағының атом қаруын жасайтынына көзі жетеді де, оны ең ерте дегенде 1953 жылы іске асырады деп межелейді. Holloway D. Stalin and the bomb. New Heaven – London 1994, 220-бет. Ендігі мәселе Кеңес Одағының сол қаруды қашан іске асыратынын дәл кезінде білу еді. АҚШ ядролық алғашқы сынақтың да Орталық Азияда бір жерде орындалатынын мөлшерлейді. Бұл жағдайды барлау үшін ең ыңғайлы орын Үрімжі консулдығы деп табылады. Мәккирнанның әркімнен жасырған құпия қызметі міне осы еді. Ол әуедегі радиация деңгейін өлшейтін арнаулы аппараттарды белгілі жерлерге көміп орналастырады. Сөйтіп 1949 жылы 29 тамызда Семейде алғашқы жарылыс жасалғанда, АҚШ-тың Аляска мен Жапонияның тынық мұхитындағы Кеңес Одағы шекарасы әскери ұшақтарының әуе сүзгіш аппараттары 3 қыркүйекте желмен келген радиоактивтік ұшқындарды белгілейді. Сонымен қабат Мәккирнанның аппараттары да радиоактивтік белгілер береді. Сөйтіп АҚШ, тағы басқа тексерулерден кейін Кеңес Одағының атомдық қаруға қол жеткізгеніне көзі жетеді. Бұл туралы 21 қыркүйекте президент Труманға мәлімет берілді. 23 қыркүйекте президент мәлімдеме жариялап "бірнеше апта бұрын Кеңес Одағында атомдық сынақтың жасалғанын" әлемге хабарлайды. Laird T. Into Tibet The CIA's first atomic spy and his secret expedition to Lhasa, Newyork 2002, 82-89-бет.

ұйымды өзіме қосылмадың деп таратып жіберген болатын. Ол кезде ол Коминтерн жәрдемін халықарада үлкен тиянақты күш деп санады. Махмұт Мұхлисидің берген дұрыс пікірін қабыл алмады.

Сол кезде Шінгіл ауданындағы бір бай шаруа Әміре деген кісі айтқан еді. "Көсе қара жүрген жақтан бір айғай кетпей қойған емес дегендейін тарихта сарттар жүрген жақтан бір осалдық кетпей қойған емес еді.

Біздің қазақтар "кемпір араласқан ертек оңбайды" деуші еді. Сарт араласқан соң Шығыс Түркістанның оңбайтынын білген едім.

Өкінішке орай ол қолға мың жылда келген бір мылтық еді. Бұл мылтықты Қожанияз Шың Сысайға беріп қойды. Кәриттің басын Шың Сысай алдымен мұжиды. Әттен, өзінің шашына су салмай тұрып, басын өтпейтін ұстарамен қырар ма еді?" деп тұжырым жасаған еді. (185)

1942 жылғы қозғалыстарда Құлжаның сарттары дәл осы Қожанияз қозғалысының аяғын құштырды.

Мен 1947, 1948, 1949 жылдардың жазында Үрімжі тауындағы Көктал, Толы, Шоя саздарын жайладым. Оспан Шонжы тауындағы Ұлтан Ұзынқыр жайлауын жайлады. Қысында Шонжы ауданының қала маңын қыстады.

Жан Же Жұң мырза Оспанның Үрімжіге таяп келіп отыруын талай рет айтқан еді. Тіпті демократиялық-өлкелік өкімет мүшесі болғандықтан Үрімжінің ішіне кіріп алуын да ұсыныс етті. Оспан ондай пікірлердің сырын түсінген еді. Оның үстіне Жан Же Жұңды дұрыс адам деп қарамады. Бұрхан, Тау Сионы¹¹⁶ дұрыс адам деп қарамады.

1949 жылы жазда Коминдаң мен Күн Сандаң соғысының хабарлары үнемі келіп тұрды. Коминдаң әскери басшылары қаша бастады. Америка консулы да болып жатқан уақиғаны айтып тұрды. Мақинан:

- Мал-жаныңды жергілікті өкіметке бір-ақ өткіз. Америкаға кет, мал сомасын біз береміз, - деп те айтты. Оспан:

- Отанымызда тұрамын. Қашпаймын, жердің арғы бетінде жатқан Америка маған Шығыс Түркістан өкіметін құрып бере алмайды. Американың сөзі де өтірік. Рузвельттің екінші дүние соғысындағы әрекеті бізге белгілі. Екі тауды бір-ақ күйретіп, дүниенің үлкен базарын іздеген. Америка қазір Біріккен Ұлттар Ұйымындағы ең үлкен ел еді. Бүкіл Түркістанды орыстар жұтып отырса да, оған үш жүз жылдан бері көрсеткен көмегі жоқ, - деп (186) маған кесіп айтты.

¹¹⁶ Шыңжаң өлкелік Коминдаң армиясының қолбасшысы.

Нұрғожай батыр

**(Солдан оңға) Қәбен Төлебай ұлы Өзтүрік (Мұстафа Өзтүріктің әкесі),
Нұрғожай батыр, Лұқпан Бедауамат, (түрегеліп тұрған)
Дәбей Ашықкөз**

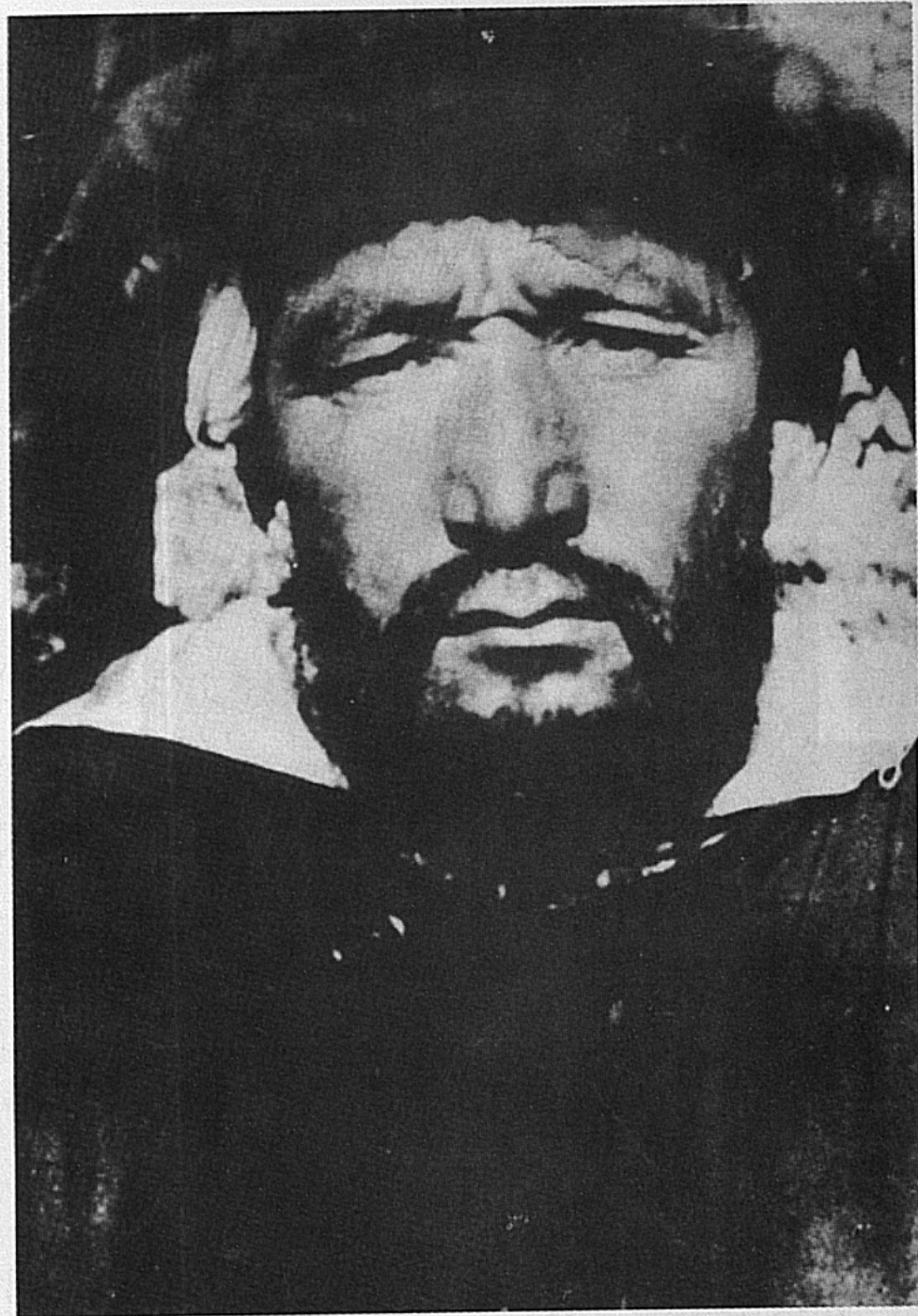
(Солдан оңға бірінші қатардағылар) Нұрдан Гүрген, Байымбай Гуен, Кәби Акжол, Тәуфик, (екінші қатардағылар) Смағұл Жәдік, Ояқыя Көсе, Батай қажы, Нұрғожай батыр, (үшінші қатардағылар) Тоқтоубай Орхан, Әбдіуали Жан, Қақан Шақпақ, Қапан Айқанат, Қожан Сауаш.

(Солдан оңға) Хамза Шөмішбайұлы, Лұқпан Бедауамат, Нұрғожай батыр (арттағылар) Әсен Жан, Дәуіт Ашықкөз, Дәбей Ашықкөз

(Оңнан солға) Нұрғожай батыр, бір қытай офицері (Нұрғожай батырдың тымағын киген сурет тартылған кезде), Оспан Батыр, Дәлелхан Жанымханұлы Жаналтай

Оспан Батыр

Оспан батыр Чойбалсанбен кездескен кезде

Нүрғожай батыр

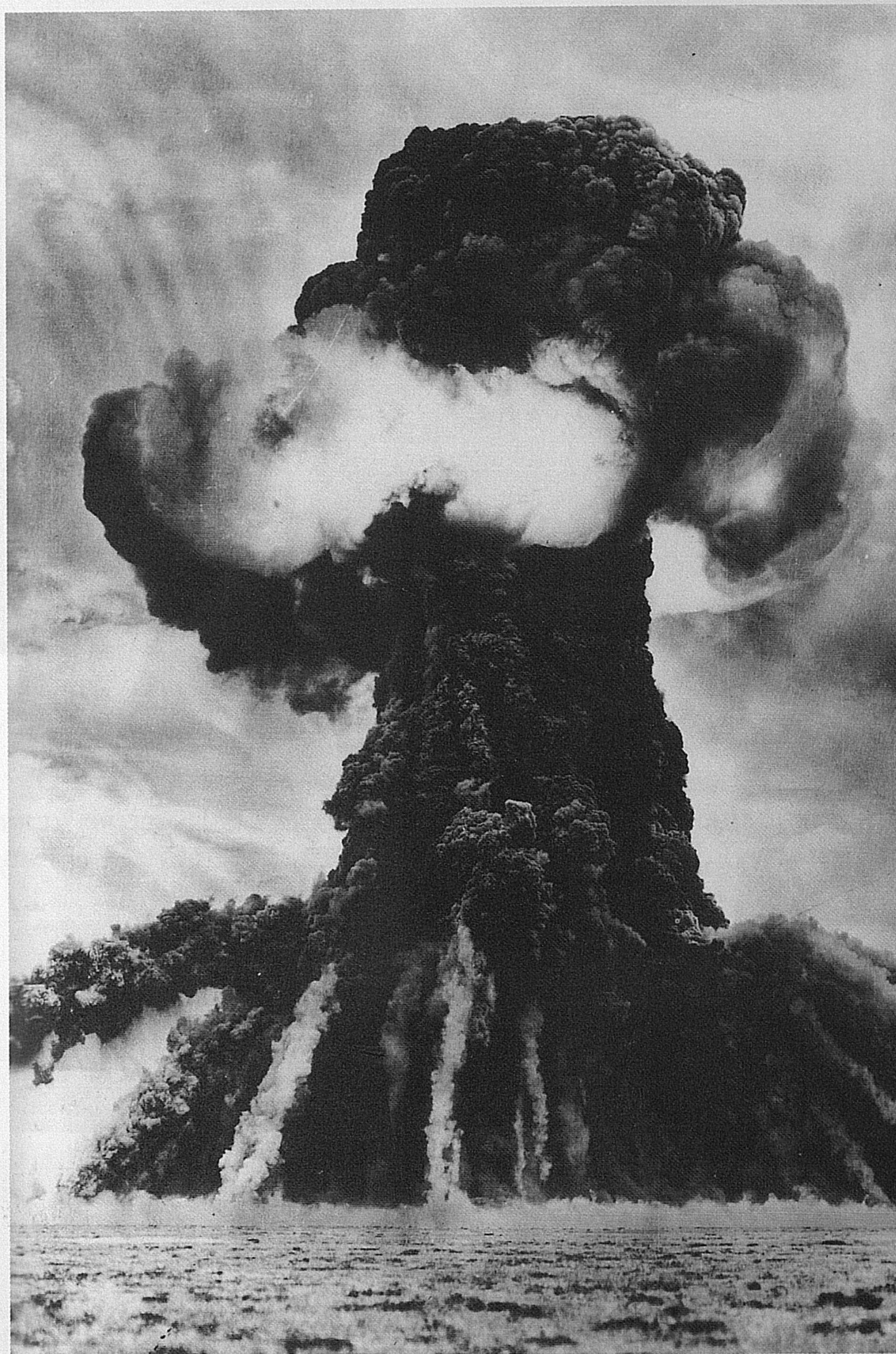
**Нұрғожай батыр және зайыбы Жақсыхан өзінің балаларымен бірге.
(Солдан оңға түрегеліп тұрғандар) Әйүп, Қажыхан, Нұғман, Ғапура,
Макбұза, ең алдағы кішкентай Айгүл.**

**(Солдан оңға) Проф. Гүльчин Чандарлыоғлы, Жақсыхан, Қажыхан
(2005 жыл)**

Оспан батыр атылудың алдында

Семейдегі тұңғыш атомдық жарылыс

Коминдан шегініп бара жатыр. Күн Сандаң ілгерілеп келе жатыр. Осы кезде Емен Дамолла, Айсабек, Жанымхан, Оспан, Қалибек, Хамзалар болып өлкеде жиын ашып талқылау жүргізді.

- Күн Сандаң келеді. Біздің Жан Же Жұңмен жасаған 11 тармақты тоқтамды тани ма? Бізге ұлттық ақы бере ме? Ұлттық көзқарасымыз өмір сүре ала ма, жоқ па дейтін талқылаулар болып жатты.¹¹⁷

Бір ақылды қазақ бұрын "жау кеткен соң қылышыңды боққа шап" дегендей, олар қылыштарын боққа шауып жатты. Қалибек – Хамзалар Көкілікке түсіп көшіп кетті. Оспан мен Ма Жұң Жан бұрынғы мекендерінде тұра берді. Айсабек Нанжиң өкіметіне кетіп қалды.

Тау Сио мен Бұрхан:

- Кететіндерің кетіндер. Қан төкпеңдер. Шекарадан аман-есен шығарып саламыз, - деп үгіт айтып жатты.

Тау Сио Масғұтты өкімет бастығынан алып тастап, Бұрханды әкеп қоя қойды. Үрімжідегі қалың "данышпандардың" бірі, алысты көретін социализмшіл данышпан болып түс көріп жатса, енді бірі тәуекел етемін деп өз алдына қашып кетіп жатты.

Жан Же Жұңның Сан Мың Жұйы және оның демократиялық өлкелік өкіметінің күлі көкке ұшты. Шым-шытырық, қым-қуыт жағдай. Енді біреулер:

- Орыстар батыр болып шықты. Бүкіл дүниежүзін алады, - деп елге суық хабар әкеліп таратып жатты.

- Тіпті коммунизм дегеніміз дүниежүзін алады. Бұл дүниенің шарығы айналып тұратын адамның еркінен тыс болатын заңдылық, - деп түстерін жорып жатты.

Ал енді біреулер:

- Коммунизмге іліндің болды. Ұзағанда он жыл ішінде иттің итаяғы алтыннан болады, - екен десті.

Сөйтіп жатқанда Ланжу қолдан кетті деген хабар дүңк ете түскен күні¹¹⁸, ең алдымен Айсебек батыр Қашқар жолымен қашатын қағазын (187) алып жөнеліп берді. Қалибек – Хамзалар Лобнор жолымен кеткен болып, олар да Қарашарға түсіп кетті. Жанымхан, Оспан, Сүлеймен, мен де осылардың ішінде болып, шыр көбелек айналып көшіп, Баркөлге бардық.

¹¹⁷ Хасан Оралтай бұл жиындарда негізінен екі мәселе талқыланғанын айтады. Біріншіден, Қытай коммунистері суыт түрде жақындап келеді. Олар Шығыс Түркістанға басып кіргенде не істеу керек? Екіншіден, оған қарсылық көрсете аламыз ба? Бұл жөнінде әркім әртүрлі пікір баяндады. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 88-91бет.

¹¹⁸ Ланжу 1949 жылы 26 тамызда қолға түсті.

ОСПАН БАТЫРДЫҢ СОҢҒЫ КҮНДЕРІ

Алдымен 1 қыркүйекте Көкталдан көшіп Ұланбайға келдік. Осы жерде Жанымхан қажы қазына министрлігінің қызметін өткізіп берді. Мен, Мәжит, Әбдірейім үшеуміз Ма Жұң Жаңға бардық. Ма Жұң Жаң:

- Ма Пу Паң Күн Сандаң Ланжудан өтпейді деп еді. Алдымен өзі қашып жоғалыпты. Мен де қашамын, - деді.

- Бізге мылтық беріңіз. Біз қорғаныс істесек, - деп едім.

- Бұрынғы 8- полк есебінде, - деп 35 бесатар берді. Осы мылтықтан Әбдірейімге 14 мырыш бердім. Қалғанын Жанымханға алып келдік. Бұл жерден көшіп, Боғданың теріскейі арқылы Үшбұзаумен жүріп Пуканға келдік. Одан көшіп, Жым Шонжыға келдік. Одан көшіп Жемсарыға келіп, ол жерде еру болмай, үлкен Шонжының өзіне келдік. Шонжының жаңшанжаны Әбдіқадыр Шанжаң келді. Асылбек қаң шанжанының тілмашы еді.

Алдымыздан "Жұнго [Қытай] өкіметі құрылды" деген өкімет қағазы жетіп келді. Жанымхан Оспандар:

- Біз ешқайда бара алмаймыз. Малды кәсіп еткен көшпелі қазақпыз. Баркөлге барып мал семіртеміз, - десті.

Бұл жерден көшіп Нориға бардық. Норидан көшіп, Сарқамысты басып, Лотаң Жанзыны кесіп өтіп, Баркөлдегі Бәйге төбеге келдік. Осы жерде қой күземін алдық.

Осы жерден Үрімжіге баруға Уаң Жыңның 30 мың әскері басып өтіп кетті. Құмылда бірнеше күн тұрған екен. 1949 жылы 20 қарашада Пекиннен, яғни Күн Сандаңнан төрт өкіл келді.¹¹⁹ Оның бірі ұйғыр Әмет, бірі дүнген, бірі қытай болатын. Оларға Оспан Жанымхандар:

- Осы жер малға жайлы екен. Осы жерде (188) қоныстанып отырсақ, - дегенді айтты.

Уәкілдер мақұл болып кетіп қалды. Оспан оларға мынаны айтты.

- Бұрынғы Шыңжаң демократиялық өлкелік өкіметімен жасаған он бір тармақты тоқтам бар еді. Осы тоқтам бойынша ұлттық билік өзімізде болатын болсын, - деп талабын қойды.¹²⁰

¹¹⁹ Үш аймақ үкіметі 1949 жылы қыркүйекте бірқатар шешімдер қабылдап, Қытай Компартиясына ұсыныстар жасады. Олардың бірінде Жанымхан, Оспан, Қадуан, Қалибек, Жолбарыс және Айсебек қатарлы адамдардың тұтқындалып, мал-мүліктерінің тәркілену керектігі айтылды. L.Sheng. Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 181-183.

¹²⁰ Бұл туралы Сүгірбаев былай дейді: "Уаң Жын Халық Азаттық Армиясын бастап Шыңжаң шекарасынан өтіп, Құмылға келе сала, Уақыт сияқты адамды Баркөлдің көл маңындағы "Тоқтар Сайы" деген жерінде отырған Оспанға партияның саясатын түсіндіріп хат жазып сәлемдемемен жібереді. Олар барғаннан кейін хатты таныстырып беріп, халықпен ендігері жауласпай дұрыс жолда жүруін, Алтайға немесе Үрімжіге қайтып барып, үкімет жүктеген міндетті осылай істейтін болса, оның өткендегісінің бәрі қозғалмайтынын айтады. Бірақ Оспан бір ауыз лебіз білдірмеген бойы жолға салады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 194-195-бет.

Өйткені Жаң Же Жұң "Шыңжаң азаматтары өздерінді өздерін басқарып кету үшін оқындар. 15 жылдан кейін, ел болып бөлініп кетесіңдер" деп уәде беріп, тоқтамға қол қойған едік. Осы бір ауыз сөз бізге үлкен медеу болған еді. Өйткені Коминданның соңғы кезінде батыс терістік бес өлкенің бастығы болған, оған қосымша Шыңжаңды билеген Жаң Же Жұң сол орнында қалып, оны Күн Сандаң батыс терістік бес өлкенің бастығы етіп белгілеп еді. Бұл адамның орнында қалуы Оспанға үлкен медеу берді.

Осындай жағдайда Оспанды шалған бір ұшық болды. Шыбарайғыр Қапас батыр өз алдына кетіп бара жатып, Үрімжіден Құмылға кетіп бара жатқан Күн Сандаңның бір соғыс генералын атып тастады.¹²¹ Екінші ұшық Оспан Америка консулы Мәккирнанды көпке дейін қашырып жібермей қолында сақтап отырған болатын.¹²²

Осы екі мәселе жайында Уаң Жың Оспанды Үрімжіге шақырды. Оспан:

¹²¹ Сүгірбаевтың айтуынша, Қапас Тіркешұлы бастатқан бірқатар адамдар Жеті Құдық деген жерде жол тосып, Шының орынбасары, Командир Лу Шауыйды төрт жауынгермен Құмылдан Үрімжіге келе жатқан жолында атып өлтірген. Сонда, 197-бет.

¹²² Тибетке қарай кітабының авторы Томас Лерддің атап өтуінше, Мәккирнан 27 қыркүйекте Баркөлдегі Оспанға барды. Оның қасында Васили, Леонид, Стефан және Орталық Барлау Агентінің қызметкері Франк Бесак (Frank Bessac) болды. Мәккирнан да түрлі мылтықтар, екі пулемет, қол гранаталары және он килодай алтын бар еді. Мәккирнан Оспан қасында бір айдай болып, 30 қазан күні, қасында төрт жол бастаушы қазақпен Тибетке қарай аттанды. 112-120. Сүгірбаев естеліктерінде Оспан Мәккирнанды қасына төрт жігіт беріп 1969 жылы тамыз айында қашырып жібереді, дейді. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 192-бет. Ол төрт қазақ жігіті Зәлебай, Қиса батыр, Қариға және Зиратбай. Оспан батыр Мәккирнанды соларға тапсырып, Гаскөлдегі Құсайын тәйжі ауылына жеткізулерін әмір етті. Солардың бірі болған Зәлебай бірнеше күн жүріп, америкалықтарды аман-есен Құсайын тәйжі ауылына жеткізгендіктерін және сол жерден маусым айында Тибетке қарай жолға салғандықтарын айтады. Gaytullah H. "Altaylarda Kanlı Günler". İstanbul 1977, 96, 99-бет. Лерд жолаушылардың Гаскөлге 29 қараша күні жеткендіктерін атап өтеді. Ол жерде төрт айдай болып қыстың өтуін күткен Мәккирнан мен жолдастары 20 наурызда Тибетке қарай аттанып кетеді. Олар көлік ретінде Гаскөлдегі қазақтардан ет жейтін 15 түйе мен 2 ат сатып алады. Өйткені Тибет жолында жазға дейін мал жейтін өсімдік болмайтын. Laird T. Into Tibet The CIA's first atomic spy and his secret expedition to Lhasa, Newyork 2002, 145-153-бет. Сондықтан Гаскөлдегі қазақтар шөптің ішіне тілімдеп ет салып ат-түйе секілді көліктерді ет жеуге үйреткен. Бесак пен Звансов кейін Лердке егер ет жейтін түйелер болмағанда, Тибетке жетулерінің екіталай екендігін айтқан. Сонда, 161-бет. Хасан Оралтай өмірінде тұңғыш рет түйе мінген америкалықтар көріп таң қалғанын "Гаскөлде түйе мінген америкалықтар" деген сөзбасымен былай деп суреттеуде: "Гаскөлге барған күніміздің ертеңінде 1950 жылдың ақпан айында біздің ауылға қарай түйеге мінген бірнеше бөгде кісінің келе жатқанын көрдік. Олар не қазаққа, не қытайға ұқсамайды. Алдында келе жатқан біреуі, мінген түйесін шөгерген бойда, қарғып түсіп құшағын ашып Қалибек Хакімге қарай ұмтылып барып құшақтады. Ол 1949 жылдың көктемінде Үрімжіде Қалибек Хакіммен кездесіп, үйдің шамын сөндіріп қойып қараңғыда отырып сөйлескен. Кейін Оспан батыр, Жанымхан қажы және Қалибек Хакіммен Көктал – Толы жайлауында жиналыс өткізбек болған. АҚШ-тың Үрімжідегі вице консулы, яғни бас консулдың орынбасары Mr. Douglas Mackiernan еді. Жанындағылар консулдың хатшысы Mr. Frank Bessac және атшы ретіндегі антикоммунист екі орыс. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 126-бет. Жолаушылыр 1950 жылы 29 көкек күні Тибеттің Шеғар Күнлұң деген жерінде тибеттік тонаушылардың шабуылына душар болып, Мәккирнан, Стефан және Леонид қаза тапты. Тек Бесак пен Звансов аман қалып тұтқынға түсті. Кейін оларды Американың үкіметі құтқарып алып кетті. Laird T. Into Tibet The CIA's first atomic spy and his secret expedition to Lhasa, Newyork 2002, 171-177-бет.

- Қой қоздап болған соң барайын, - деп Шаймардан Ермекұлы мен Қанатбай ...ұлын¹²³ жіберді.¹²⁴ Уаң Жың қайта бұйрық жіберіпті.

- Оспан келсін. Менің күш-қуатымды көрсін. Көп болсаң жаныңда мың үй бар шығар. Бір үйге бір айырпланнан жіберемін, - деп күшін көрсетіпті.

Осы сөзге қарата Оспан мынаны айтты:

- Менің ұлттық тәуелсіздік құқығымды танысаң барамын. Егер "Шыңжаңның ұлттық тәуелсіздігін танымаймын. Баса билеймін. Жұтамын" десең, келіп жұтып бақ, - деп жауап берді.¹²⁵

Осы кезде Оспанға қараған елдер Тарылауды, Қобы, Көксерке, Қасаншу, Құлыншары, Сарбұлақ, Жыланды қатарлы ой тауда отырған еді. (189)

1950 жылы сәуірдің аяғында жүздей адаммен қашып Жолбарыс келді. Оның үстіне Коминдаңнан қалған үш мың армия бұзылып, Оспан жанына келді. Осы армияның бастығы Жолбарыс еді. Осы ауыр жағдай үстінде Үрімжіден Закария генерал (ол осы кезде силиң болған еді), Нәзір дейтін Найман (Бұрханның құдасы болатын) өкіл болып келді. Оспанға «Жолбарысты ұстап бер. Онда сіздердің күнәларыңды кешіремін. Егер Жолбарысты ұстап бере алмасаңдар және өздерін келуге көнбесеңдер, онда әскери күшпен жаныштаймын» деген нұсқауды әкеліпті.¹²⁶

¹²³ Қолжазбада Қанатбайдың әкесінің атының орны бос тасталған.

¹²⁴ Дәлелхан Жанымханұлы 1949 жылы 15 желтоқсанда Қанатбай және Шаймардан Ермекұлынан Үрімжідегі Коммунистік Партияның бастығы Уаң Еңмао, Бұрхан Шаһиди, Тау Сио және генерал Фин Дехұй атына арналып бір хат берілгенін айтады. Ол хаттың мазмұны: "Хаттарыңызды алдық. Қыстың қатты суық күндерінде жолға шыға алмадық және Үрімжіге бара алмадық. Солай болса да орнымызға уәкіл етіп екі кісі жібердік. Сіздермен бет көрісіп, жағдайларымызды түсіндірумен бірге берген нұсқауларыңызды алып қайтады." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 88-бет.

¹²⁵ Сүгірбаев да Оспан мен Уаң Жың арасында болған осы байланысты атап өтеді: "1950 жылы екінші айда Шыңжаң Өлкелік Халық Үкіметі Оспанға Уақит Қалелұлын, Құрманбай Тиянақұлын және бұрын Шонжыда тұрған 5- атты әскерлер шысының ақиқатқа қайтқан туанжаңы Ма фамилиялыны т.б. өкіл етіп жібереді. Олар атпен бір жексенбі жүріп, Баркөлдін Бисан деген жерінде отырған Оспанға барады. Олар да Оспанға халықпен, халық үкіметімен жауласып өкініште қалмауды, дұрыс жолға оралуды насихаттайды. Оспан а дегенде өліспей – берісбейтінін айтып сес көрсетеді. Соңына келгенде, Жанымханның ақыл көрсетуімен зымияндыққа басып: "Бағынсақ – бағынайық. Бірнеше талабымыз бар. Өлкелік өкіметтің бастықтарына ауызба – ауыз айтып қайтсын" деген жауапты беріп, Қанатбай мен Шаймардан Ермекұлын өкіл етіп қосып Уақиттарды қайтарады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 195-196-бет.

¹²⁶ Сүгірбаев осындай өкілдер келгенін растап басқаша сипатта былай деп әңгімелейді: "Өлкелік Халық Үкіметі Қанатбайларды шын ықыласпен күтеді. Олардың талаптарын негізгі жақтан қанағаттандыратынын білдіреді. Сонымен қатар партия саясатын толық түсіндіріп, көптеген сәлемдеме беріп жолға салады. Тағы ілгерілей түсінісу мақсатымен бұрынғы өлкелік қауіпсіздікті сақтау қолбасшылығы бастығының орынбасары Зәкария мен қуыршақ Шыңжаң газеті мекемесі бастығының орынбасары Нәзір Омаровты Өлкелік Халық Үкіметі атынан Қанатбайларға қосып жібереді. Бұл тұста Оспан "шарт-жағдай пысып жетті. Мен үшін ең ұтымды орай осы" деген жерге келіп болған, сондай-ақ Жолбарыс та жиырма неше адаммен Құмылдан қашып шығып, Оспанға қосылып алған еді. Сонда, 196-бет. Дәлелхан Жанымханұлы Қанатбайлардың қайтып келуі туралы былай деп жазады: "Үрімжіге кеткен азаматтар да келген еді. Олар Үрімжіде Алтайдан барған кісілермен сөйлесіпті. Және басқа

Осыған қарата Оспан тобы қайта бір ұйым құрды. Бүкіл армияның бастығы Оспан, оның орынбасары Жолбарыс болып белгіленді.¹²⁷ Екі полктің бастығы ретінде мен және Қапас екеуіміз белгілендік. Дәлелхан Жанымханұлы әскери ат, азық, көлік дайындауға сайланды. Алтынбек, Кәбен, Қатай Баркөл елінің әскери бастықтары болып сайланды.¹²⁸

Осылай дайындалып тұрғанда көктемде табиғат мінезі бұзылды. Жұт болды. Оның үстіне әскерлеріміз ашығып, екі мың адам бағынып кетті. Қалған бір мың әскермен Жолбарыс Бағраш тауына (Атөрік тауы) шығып кетті. Біз Сарқамыста отырғанбыз. Үш аймақ атын жамылып орыс армиясы келіп басты. Олармен аяусыз соғысып, көп адамын қырып тастадық. Қалған әскерлері жеңіліп, Нориға шегініп кетті.¹²⁹

Біз көшіп Көксерке Сарбұлаққа бардық. Осы жерде үш мың танкті армия келіп бізді басты. Әр жерден соғыс беріп, Бәйтiкке шығып кеттік. Оспан, Жанымхан ауылдарымен Шiбетiнi өрлеп басына барғанда, алдымыздан монғол армиясы шықты. Олармен соғысып бес адамын өлтіріп, бес мылтық түсіріп алып, күнгеi Ластыға шегіндік.

Мал қатты арық еді. Елді Шонжы, Нори, Баркөлге таратып жібердік. Оспан – Жанымхандар Тақырбастау, Сарбастауға

аймақтардан да қазақ бастықтарының жиналысқа қатынасқанын айтты. Үрімжідегі өкімет орындары жаңадан қайталап, Жолбарысбек, Оспан батыр, Жанымхан қажы және Дәкей қажының Үрімжіге келулері керек. Бір дастарханда отырып сөйлесеміз және келісімге келеміз депті. Сонымен қабат "Халыққа үлестіріп берiндер" деп пұл және шай жіберiптi." Дәлелхан Жанымханұлы осы мәселеге байланысты сөзін жалғастырып былай дейді: "Үрімжіден полковник Зәкария және Нәзір екеуі келді. Қолдарында генерал Фин Дехұйдың жазған хаты бар. Мазмұны: "Үрімжіге келіп келісімге қол қойындар. Болмаса әскери шара қолданамыз" деген. Бұл хат батыр мен қажыға (Жанымханға) арналған екен. Осылайша күш көрсетіп келуге мәжбүр етіп отыр." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 89-90-бет.

127 Оралтай бұл жиналыстың 1950 жылы қаңтар айында болғанын айтады. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 130-бет.

128 Сүгірбаев осы жиналыстың 1950 жылы көкек айында болғанын растайды: "1950 жылы 4 айдың басында Бисанның "Тарсу" деген жерінде Жолбарыс, Сұлтан Шәріп – бәрі бір жиын ашады. Онда қарулы бүлік тудыру жөнінде бекімге келіп тарасады. 196-бет.

129 Сүгірбаев бұл соғыста керісінше үкіметтік армияның жеңіске жеткенін алға тартады: "...1950 жылы 6 айда "Тарсу" деген жердегі бандылар ойнағының төбесінен түсіп, олардың тас-талқанын шығарады. Оспан, Жанымхан, Жолбарыс, Сұлтан Шәріп тағы басқалар жандарын қоярға жер таба алмай, торғайдай тозып Бисан тауының шығыс жақ сілеміндегі жыныс орманға кіріп кетеді. Қапас Тіркешұлы, Кәшапат бастатқан жиырма неше адам Пуканға, ал Қанатбай, Құсайын Ұяң, Құрман бастатқан отыздай адам Шонжыға келіп қару тастап бағынады. Сүгірбаев П. Алтай Арпалыстары. Үрімжі, 1995, 197-бет. Нұрғожай батыр, бірнеше жол төменде, Қапас Тіркешұлы, Кәшапат бастатқан адамдардың бұл жерде емес, кейін Болымжы дейтін жерде бағынып кеткенін айтады. Дәлелхан Жанымханұлы да үш аймақ әскерлерінің жеңіліс тапқанын айтады: "Сөйтiп отырғанда "Дашытуға жау келiптi" деген хабар алдық. Полковник Талғатбек басшылығындағы Үш аймақтың атты әскері екен. Елді басып қалмасын деп дереу әскер жіберiлдi: Нұрғожай батыр, Жәмет батыр, Қапас батыр, Кәшапат батыр, Шыбарайғыр Қапас батыр, Әсен үкiрдай және ағам Хамит. Сонымен бiрге полковник Хаңның басшылығындағы дүнген әскерлері және Иосиф Самойлов қарамағындағы орыс әскерлері жауды қамап алып қатты соққы берген. Соңында олар Шонжыға қарай қашқан." Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 90-бет.

барып орналасты. Бір жұмадан кейін орыстардың жалған Шарқи Түркістан атындағы әскерлері келіп басты. Мал мен ауылды тастап жеңілденіп алып, (190) Қарамайлыны басып Қиғанқұдық, Аштысу, Қырыққұдық, Құйлық құдығына келдік. Ылғи аққұм арасымен аралап жүріп отырдық. Оспан мен Жанымханның қазыналары Құйған Құрықта, Шарқи әскерінің қолында қалды. Бұл жерлерді тастап, Кәр Торанғыны басып Қуаршаға келдік.

Олымжы, Болымжы дейтін жерлердің суын Уаң Жың әскерлері иелеп алыпты. Түнде ұрланып барып су құйып алдық. Түнде екі армия ортасынан ұрланып өтіп, Болымжы суына келдік. Сол суды өрлеп Қуаршаның жонымен жүріп жіңішке суға келдік. Осы жерге келгенде Қапас, Кәшапат, Жамет өздеріне қараған әскерлерімен бұзылды.

- Жанымхан мен Оспанды қытай ұстайды. Жан бағамыз, - деді. Мен оларға:

- Кетпеңдер, - деп үгіт айтып едім. Олар көріністе мақұл болды да түн жастанып кетіп қалыпты. Біз түнімен жүріп, таң ата Жасанқызылға келдік. Сол жерде екі тай сойып демалдық. Сол кезде, дәл сол жұртта 150-дей қатын-балалы адам қалдық.

Түнде көмірлік жолмен жүріп аңдулардан ештеп өтіп кеттік. Сөйтіп Сантақудың жолына келіп түстік. Ағашобаны өрлеп Бисанға шығып кеттік. Түнделетіп жүріп төртке бөлініп Сантақудағы тосқан армиядан ештеп өтіп кеттік. Ағашобадан келіп су ішіп жатқанда, жау артымызда сиыр айдап келе жатқан бір қатынды ұстап, содан біздің өтіп кеткенімізді біліп қойып артымыздан қуып келіпті.

Ағашобадан Шанзының басына өрлейтін сайдың басын тау жағын Оспан алды. Дала жақ қарауылын мен ұстадым. Көш Шанзы сайын өрледі. Башанзыға еңкейгенде бір бастау болып, оған Қытай әскерлері келіп қалды. Біз демалып, азықтанып алдық та пулеметті зіркідетіп тұрдық. Жаудан көп адам қырылды. Жер берік болғандықтан шығын бермедік. Әрі жау ілгерілей алмады. Аман-есен Бисанға шығып кеттік. Одан көшіп, Бұғыбастан өтіп Қарабақсыға келдік. Онда жайлап жатқан біраз ел бар екен. Бұрын Гансуға барып келген Құл Молқы, Базарқұлдың елдері екен. (191) Олардың жанына екі күн еру болдық. Олардың берген хабары мынау болды:

- Сұлтан Шәріп, Жанәбіл, Мұқаділ, Алтынбек, Кәбен, Машан, Қарақас, Қатайларды елдерімен Баркөлдін Көңірек деген жеріне жиған екен. Әр күні үгіт айтыпты.

- Тайыншаның мұрнын жұдырықпен кесіп отырған қазақтар Америкаға қалай көшіп жетпекші болып отырсындар, - депті.¹³⁰

¹³⁰ Хасан Оралтай осыған ұқсас бір сөздің "Ей байқұс қазақ! Түйеге мініп Америкаға қалай кетпекшісің! Түйе мұхиттан өте алмайды", - деп айтылғанын көрсете келіп, кейінгі жылдары Түркияда осы сөзді еске алған және Америкаға барып келген бір қазақтың "Құдайға сенген қазақ түйемен Құмылдан шығып міне Америкаға да барып келді!" дегенін атап өтеді. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 130-бет.

жаралы жатты.¹³³ Түнде Дәлелханның қолын орап алып жүрдім. Біраз жүрген соң екі атқа кезіктім. Оны Дәлелхан екеуіміз мініп алып тағы да жүрдік. Бір атқа Нәзіма¹³⁴ мен менің балам Имам Ахмет мінді. Жаудың бекінісіне жақын келдік. Тосып едік. Сол заманда қатты боран соқты. Бұршақ жауды. Осының панасында тосқан жерден шығып кеттік.

Біраз жүріп, 14 ат тауып алдық. Сіріңке жоқ. Отын жоқ. Тамақ жоқ. Күн суық. Киім жоқ. Оспан қашып кеткен екен. Соның ізін тексердік. Жолмен жүру қиын болғандықтан тауға барып бекіндік. Ертеңінде күн шықты да күнге қыздырындық. Жанымызда Мағауия бар. Ол Гансу жолын біледі. Мен ілгерілеп жүріп жер шалдым. Дарақтыдағы елдің бәрін қытай жинап алып, Баркөлге қарай айдап бара жатыр екен. Қайта келіп осы хабарды жеткіздім. Кешкісін Төсқайыңға түсіп су іштік. Түнде жатып таң ата бір атқа екі адамнан мінгізіп алып жүрдік.

Мен жайдақ атқа мініп алып, алда жүріп дүрбі салып отырдым. Белге шықсам жан көрінбейді. Сондықтан жұртқа бардым. Әскерлер орнында қалған сіріңке, от, пышпақ, нан бар екен. Сейітзаданы бізді жау қамап алған жерге жіберсем, ол барып сүйінші сұрап қайтып келді.

- Мұқаділ, Сүлеймен, Кенен, Хамит, Мәжит барлығы сол елдің ішінде екен, - деді.

Біз қайтып елге келдік. 50 адам өлген екен. Оның жаназасын оқып көмдік. Тоқтаубай шешесі жаралы екен. Барқы Қойшы батырдың шоқысынан шықтық. Онда бір жұма демалдық. Бағынатындар кетіп болды. Гансуге жүруге жол бастайтын адам таба алмай отыр едік. Ол жолды білетін Құлдан Жүкей, Құлдан Жапан, Құлдан Болатқан Жасқанбайұлы, Құлдан Қазез алты адам бұлар келді. (193)

Біз Сүлеймен, Кенен, Нәдима, Ахмет (менің ұлым) Атшыбай Қопан 12 адам, Қарақасонкісі, бірнеше ұйғыр, Алакөз Қабдұл болып тауға бекіндік. Алакөз Қабдұл қайтатын болды. Үш күннен кейін жау келіп басты. Онан қиында құтылдық. Тоғыз сарт қолға түсіп, Ғұбайдолла ғана қашып шықты. Одан жүріп Ақтікен деген жерге бардық. Молқы Жүкей баласы Жапон, Болатқан, Қазез, Атшыбай

¹³³ Бұл уақиғаны Дәлелхан Жанымханұлы былай деп әңгімелейді: "Біраздан соң Нұрғожай батыр:

- Төрт әскер келе жатыр, атайын ба? – деді. Мен:

- Атпа! Көп әскер бар, бізді басып кетеді, - дегенімше болған жоқ, ол "тағы екеуі жақын қалды" дегенде: "Ат!" дедім.

Біреуінің қолынан оқ тиіп төмен қарай сырғып кетті. Енді біреуі, қарсыдағы жартастың түбінде жасырынып отырған әкемді көріп қалып мылтығын оқтап: "Түр" дегенде, әкем орнынан тұрған еді. Әкемді танып қойған әскер "жүр" деп айдап кетті. Жанаалтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 95-96-бет. Қолға түскен Жанымхан қажыны алдымен Құмыл, одан кейін Үрімжіге апарып, екі қолын байлап, мойнына ажырғы салып көшелерді аралатып, халық алдында айыптатады. 1951 жылы 4 көкекте Үрімжіде атылады. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 131-бет.

¹³⁴ Дәлелхан Жанымханұлының зайыбы

Қопан, екі сарт барлығы 18 адам болып өмір тауына шықтық. Бұл жерде тұрмастан Ноғайды өрлеп келіп Бағрашқа бардық. Біз бұл жерлерге келсек, онда мекендеп тұрған Жолбарыстар қашып кеткен екен. Олар тұрған Қызылбұлақты қытайлар иеленіп алыпты.

Қауан қарасындағы суға келдік. Бізді Қазез Қанамбарға алып жүрді. Алдымен кіші жотаға, одан жүріп Шыбардөңге, Алтынқазғанға, бұдан шығып Қарадөңге келдік. Қарадөңнен шығып Уанқуға, онда мал баққан малшылар бар екен. Ланжу көлінің аяғымен жүріп, 23 күн дегенде Қанамбарға жетіп бардық. Ол жерде жер шалып жүрген Сағидолда Қайшыбайұлы жүр екен. Ол адаммен бірге Қайызға келдік, Қазызда тұрмастан Мақайға келдік. Мақайда тұрғын ел бар екен. Салықиден, Қапас (Шақабай), Қабен, Нұрғали Тұңғышбайұлы ауылдары бар екен. Біз осы жерге келместен үш күн бұрын Жолбарыс, Сұлтан Шәріп, Оспан, Жанәбіл қатарлы адамдар да осы елге келген екен.

Біз Дәлелхан, Нәзиман, Хамит, Мәжит, Сейітзада, Ахмет мен жеті адам Қалибектерге келдік.¹³⁵ Құсайын ауылдары да сонда екен. Сүлеймен, Кенен, Оспан жанында қалды. Біз Қалибектерге жеті күн жол жүріп келген едік. Олар Қызылтас деген жерде екен. Олардан ат-көлік, киім-кешекті толықтап алдық. Одан шығып Гаскөлдегі Құсайын ауылына келдік. Бір жаз жайладық, Құсайын жақсы жәрдем беріп қуаттанып қалдық.¹³⁶ Көшіп Тәжінорға барғанымызда Сұлтан Шәріп, Қабендер көшіп келді. Оспан мен Жанәбіл Қанамбардың етегіндегі Қайызға кетіпті. (194)

¹³⁵ Дәлелхан Жанымханұлы Қалибектерге барған алғашқы күнді былай деп әңгімелейді: "Қалибек үйінде жоқ екен. Жолбарысбектің хабарын естіп жолығып қаламын деп Есекбаттыға кетіпті. Ертесі ақшамда келді. "Әкең өлсе де, әкенді көрген өлмесін" дегендей, Үрімжіде хош айтып кеткен Қалибекпен бүгін көрісіп отырмыз. Көңілім босап, көз жасымды тыя алмадым. Қалибек те жылағандай болды. Нұрғожай батыр:

- Бір Жанымханнан айрылсам да, үш Жанымханды алып келдім. [Жанымханның үш ұлы Хамит, Дәлелхан және Мәжитті айтып отыр – Ә. Қ.] Жәнаб-ы Алла қалғандарына ұзақ өмір берсін. Адам өзі мың жасамайды. Ұрпағы мың жасайды, - деп бізді уатты. Төрт күн жатып, кір-қоңымызды жудырып, сергіп қалдық. Қалибек:

- Іргелі ел ғой, Құсайын тәйжінің еліне барғандарыңыз жөн болар, - деді."

Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 100-101-бет. Қалибекұлы Хасан Оралтай осы кездесу туралы былай дейді: "1950 жылдың тамыз айының аяғында біз Гаскөлге жақын Қызылтас деген жерде отырғанда, Жанымхан қажының ұлдары Дәлелхан, Хамит, Мәжит және Нұрғожай батыр, Дәлелханның әйелі Нәзима келді. Әкемді көріп бәрі жылады. Жанымхан қажылар да Абақ Керейдің Жәнтекей ішінде Есентай руынан. Біз қыз алыспайтын жақын рулас, ал екінші жағынан әкем Үрімжіге барғанда көбінесе ол кісінің үйіне түсетін. Әкем Жәкең қажыны өте сыйлайтын." Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 132-бет.

¹³⁶ Дәлелхан Жанымханұлы бұл туралы былай дейді: "...Үш көшіп Гаскөлдегі Құсайын тәйжінің еліне келдік. Әбубәкір деген ақсақалдың үйін әзірлеп қойған екен. Сонда жаттық. Ел сау болсын, қазақ сау болсын. Өз аулымызға келгендей болдық. Әңгімеге жалықпайтын Нұрғожай батыр, Сүлеймен батыр бастан өткен уақиғаларды күндіз-түні айтып жатты. Ел жиналып басымызға алты қанат үй тікті. Қорамызға 500-дей қой қосты. Біреуі ат, біреуі түйе жан-жақтан әкеліп жатты. Үйге төсейтін сырмақ, кілем және шай, шәугім әкеліп, керекті заттармен қамдады. Өз алдымызға бір ауыл болып қалдық. Аллаға сансыз шүкір!" Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 101-бет.

ОСПАННЫҢ ШЕТЕЛГЕ ШЫҒУДАН БАС ТАРТУЫ

Баламды Дәлелхан қолына тастап, қайтып Қайызға келдім. Жанымда Сейітзада бар еді. Қайтуға жолдастаба алмай, Шақабай Қапастың үйінде тұрдым. Мен тұрған жерге 380 үйді бастап қашып Мұқаділ келді. Әйелім Жақсыхан Мұқаділ семьясымен бірге қашып келіпті. Есен-аман сол жерден тауып алдым. Оспанға барып:

- Енді тұрудың қажеті жоқ. Кетелік. Жау басатын болса, жауды жарып шыға алмайсың. Бізге баруы үшін алдында кесіп өтетін үш өткел бар: Мақай өткелі, Тәжінор өткелі, Қажыра өткелі. Осының бәрінің сыртында бір тауды қарауылға алып отырмыз, - дедім.

- Он неше күннен кейін көшеміз, - деп Оспан қалып қойды.¹³⁷ Сол жұманың ішінде оны қытай қолға түсіріп, Жанәбілді өлтірді.¹³⁸ Олардың жанында шамамен 700 үй бар еді.

ШЕТЕЛДЕРГЕ САПАР

Мен әйелімді ертіп Тәжінорға келдім. Сол жұманың ішінде Тәкімен қашып келді. Ырымханның әкесі Сапағай екі адаммен:

- Аң қарап кетсек, ауылымызды жау басып айдап кетіпті, - деп келді.

Біз де дереу көштік. Артымыздан жау келіп, жұртымызды

¹³⁷ Дәлелхан Жанымханұлы Мақайда Оспан батырға амандасып бірге кетуді ұсынады. Оспан батыр "Күш-қуат қалмады. Аз күн болса да демалайық. Жанәбіл батырдың 30-дай адамы, ішінде өзі де бар, жортуылға кетті. Соларды тосып алсақ, жақсы болар ма екен? Олардың ішінде Сұлтан Шәріптің азаматтары да бар. Халықтың оларды тастап кеткісі келмейді" деп ермей қалып қояды. Жаналтай Д. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000, 99-бет. Оспан батыр шетелге көшіп кету жөніндегі бір ұсыныс та Қалибек Хакім тарапынан жасалған. Гаскөлде тұрған ол 1950 жылы қазан айында қолына бір хат, қасына бірнеше жігіт беріп, ұлы Хасанды Қанамбал тауының етегінде Мақай деген жерде тұрған Оспан батырға жіберді. Хасандар бір апта суыт жүріп, Оспанға барып, Қалибек Хакімнің сәлемін және хатын жеткізді. Бірақ Оспан батыр Қалибектің ұсынысын қабылдамады. Бұл туралы Хасан Оралтай былай дейді: "Сонымен Оспан батырды бізбен бірге Гаскөл жаққа көшуге көндіре алмадық. Марқұм әкеме бір хат берді. Алдағы күндерде үлкен ұлы Шердиманды бізге жіберетінін айтты. Соған Шердиманға қарап:

- Биыл елу бір жастамын. Біз қартайдық, яғни Қалибек екеуміз. Жәкең қажы жау қолына түсті. Енді кезек сендерде. Дәлелхан, Хамза сен үшеуің елді құтқарындар... Шердиман ештеңе демеді, жай жымыш күлді. Опың сөзін жалғастырды: "Сендер ештеңе істей алмайсындар. Бірдеме істесек, әлі де біз қарттар істейміз" – деді. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999, 139-141-бет.

¹³⁸ Бұл туралы 1951 жылы 21 ақпан күні радио хабарында былай делінген: "Америка империалистерінің қол жаулығы, Чан Қайшидің шпионы Оспан осыдан үш күн алдын азаттық армиясы тарапынан Хынхай аймағында тірі қолға түсірілді" Алптекин И. Dogu Turkistan Davasi. Istanbul, 1981, 262-бет.

Сөйтіп шекарадан өтіп алғаннан соң Дәлелханды "Түркияға барамыз. Біріккен Ұлттар Ұйымына барамыз." деп Ладаққа өкіл етіп жібердік. Үндістанға үш жолмен қашып келдік. Қалибек – Хамзалар Лобнор жолымен келді. Айсабек Емен Буралар Қашқар Қарғылық Қарақұрым жолымен асып келді. Бұл ұйғырлар да бізді тосып жатыпты. Ладақта жүргенде Дәлелханға Айсабек кезігіп, өзінің Біріккен Ұлттар Ұйымына немесе Түркияға көшіп кету жөнінде арыз жазғандығын айтқан екен. Екі пікір бір жерден шыққан екен.

Қытай екі рет басқан еді. Екінші реткі шайқастар сұрапыл болды. Бізден Тұрды Қари (ұйғыр) шейіт болған еді. Және екі қазақ, бірі әйел болып, жиыны үш адам шейіт болды.¹⁴¹ Соғысып жатқанда біздің Үндістанға қабылданған бұйрығымыз келді де өтіп шығып кеттік. 18 күн көшіп, Ладаққа бардық. Малдың бәрін саттық. Өзіміз айырпланға отырып, Кәшмірге келдік. Сапақәділ деген сарайға келіп орналастық. Түркиядан 40 адам өкіл келді. Олар қабылдайтын болды.

Құсман тәйжі, Хамза Жахяұлы, Беги, Кәріштай, Сауытбай, Халипа Алтай, Қайнолла қатарлы адамдар басшылық істеді. Түркияға 1954 жылы Сұлтан Шәріппен мен келдім. Бір айдан соң Қалибек – Хамза келді. Сонымен сол күннен тартып түрік мемлекетінің бұқарасы болып паспорт алдық. Кәсіп таңдатты.

Бір бөлім адамдар саудамен қолөнер кәсіп алып, Салихлиге орналастық. Бір бөлім адамдар мал, егін кәсіптерін істейтін болып олар да жер алды. Қазір Алтайкөй, Қайсар, Сұлтанкөй дихан болды. Салихли сол кездегі қолөнер кәсіпорны болды. Қазір қол өнерді онан да кеңітіп, Ыстамбұл, Анқара біздің мекеніміз болып туыстарымыздың жәрдемінде құлашымызды кең жайып, ел болып өсіп өркен жайып отырмыз.

1984 жыл. Қаңтар. (196)

Өз өмірімде басымнан өткен уақиғаларды жазып кеттім. Әкем дүниеге неге келді екен? Нені істеп, нені сөйледі екен? деп арман етіп жүргенше, қайратымның барында басымнан өткен уақиғаларды әдейі жазып қойдым.

Кім қаласа ала берер. Қаласа, балаларым, немерелерім, шөберелеріме тарихи мұра болып қала берсін. Өз сөзім өзімдікі. Өскен ел – туған мекен – Алтын Алтай мен қартыңнан саған көп сәлем. Енді бүгін мен құтты Абай айтқандайын:

Дүние деген не деген, қыла жатсам тамаша.

Өзім аулақ өзгеден бір орында оңаша деп

¹⁴¹ Дәлелхан Жанымханұлы бұл шайқастың 1951 жылы 10 айдың 10 күні болғанын айтады. Сонда, 116-бет.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алтай Х. Алтайдан ауған ел. Алматы, 2000.
- Alptekin I. Dogu Turkistan Davasi. Istanbul, 1981.
- Әбілқасымұлы С. Оспан Батыр // Оспан Батыр. Алматы 2007, 7-18-бет.
- Benson L. Osman Batur: The Kazak's Golden Legend // The Kazaks of China Essays on an ethnic minority, Edited by Linda Benson – Ingvar Svanberg, Uppsala 1988.
- Бүркітбай Батыр. Оспан Батыр. Алматы, 2007, 174-177-бет.
- Br ker H. Cin – Sovyet Iiskilerinde Milliyet Hareketleri // Stratejik Acidan Sovyet Muslumanlari ve Diger Azinliklar. Istanbul, 1988.
- Benson L. – Svanberg I. China's last nomads the history and culture of China's Kazaks. New York – London, 1998.
- Benson L. Chinese style, turkic content: a discussion of chinese transliteration of turkic names // Central asian survey. Vol. 7, No: 1, 1998, 85-96-бет.
- Жаналтай Д.. Қилы заман қиын күндер. Алматы, 2000.
- Зәкенұлы Т. Шығыс Түркістанның құлауы // Атамұра. 27 Наурыз 1988.
- Дорж Б. Оспанға қатысты оқиғалар // Оспан Батыр. (Монғол тілінен қазақшаға аударған Ақеділ Тойшанұлы), Алматы, 2007, 54-76-бет.
- Forbes A. Warlords and muslims in chinese central Asia. London – New York, 1986.
- Gayretullah H. Altaylarda Kanli Gunler. Istanbul, 1977.
- Hayit B. Turkistan Rusya ile Cin arasinda. Istanbul, 1975.
- Holloway D. Stalin and the bomb. New Heaven – London 1994.
- Кулмагамбетов М. Восточнотуркестанская операция // Континент. 1984, № 42, 240-244-бет.
- Қайрат Б. Алтай асқан алаш арыстары // Алтын бесік. 2008, № 2, 38-39-бет.
- Laird T. Into Tibet The CIA's first atomic spy and his secret expedition to Lhasa. New York, 2002.
- Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. Ыстамбұл, 1999.
- Оспан батыр. Құраст.: Ж.Шәкенұлы, Д.Кәпұлы, Ө.Нәбиұлы. Алматы: Арда, 2007.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
Отбасы және балалық шағым.....	6
Монғолияда сауда істеген күндерім.....	7
Алғашқы әскери қызметім.....	8
Қозғалыс қарсаңындағы қиын күндер.....	9
Алтайда бізге дейін болған қозғалыстар.....	10
Есімхан қозғалысының басталуы.....	14
Көктоғайдың қытай бастығын өлтіру.....	15
Жауға қарсы соғыс комитетінің құрылуы.....	19
Мұса мергеннің шәйіт болуы.....	24
Күресуге анттасу.....	27
Алтай тауына шығу.....	29
Оспан күш жинауда.....	31
Жауға берілген алғашқы соққы.....	34
Алғашқы жеңіс.....	40
Шың Шысаймен тоқтам.....	43
Елдің қайта қозғалуы.....	47
Сүлеймен батырдың шәйіт болуы.....	49
Оспан қозғалысты бастауда.....	52
Кеңес Одағынан қолдау.....	55
Қалқа жеріне жорық.....	58
Монғолиямен келіссөз.....	60
Жәнібек батырдың туы.....	65
Монғолиялық өкілдер.....	67
Қалың жаудың Оспанға шабуылы.....	69
Бұлғында құрылған ақ үй соғыс комитеті.....	72
Оспан батырдың сегіз комиссары.....	74
Коминтерннің бізге қолдауы.....	75

Чойбалсан мен Оспанның кездесуі.....	80
Монғолияның көмегімен жауға соққы.....	84
Сұлубай батырдың шәйт болуы.....	86
Шінгілге жорық.....	87
Оспанның балаларының	91
жаудан қаза табуы.....	91
Ел айдау саясаты қалай туды.....	94
Керейді көшіру бұйрығы.....	98
Моншықтағы құрылтай	102
Шың Сысайдан кейінгі жағдай	105
Алтайды жайлаған ашаршылық апаты.....	106
Оспанмен оңаша әңгімелесу	109
Генерал Сүгірбаевті жаудан құтқарғаным	113
Үрімжі үкіметімен келіссөз	115
Қытай армиясына ауыр соққы.....	120
Қосымша айтатындарым.....	122
Оспанның Алтайға уәли болып келуі.....	125
Оспанның үш ұймақшылардан безуі.....	128
Үрімжіде Алтай өкілі ретіндегі қызметім	131
Алтайда абақтыға қамалуым.....	134
Үш аймақшылдар туралы Оспанмен пікірлесу	138
Оспанның Алтайдан кетуі.....	141
Басымыздан өткендерге шолу	149
Күресіміздегі қаһарман батырлар.....	150
Дәлелхан Сүгірбаев жайындағы пікірім	152
Әмерикан консулымен байланыстар.....	156
Оспан батырдың соңғы күндері.....	162
Оспанның шетелге шығудан бас тартуы	170
Шетелдерге сапар.....	170
Библиография.....	174

Nurkocay Batur

29 Ekim 1986 çarşamba sabahı darı
bekaya, şehidlerin yurduna götü.

İstanbul — Zeytinburnu'daki evinde

ilk göçün başlangıcında
ki önemli simalardan

Eliskan Batur

Osman Batur, Nurkocay Batur,

Hüseyin Teyci, Alibek Hakim,

← Hoca Ahmet Yesevi →

— АБАУ КУНАНБАЙУОҒУ ←

دعا گاه که کاتب را بتر

گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر

گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر

گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر

گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر

گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر
 گو ما ز اول است گنج پیرا جانتر

1942 жылғы Қоғамалық Олимпиададан кейінгі
 Қоғамалық Олимпиададан кейінгі
 47-48-49-жылдардағы Олимпиадалардағы
 Төле би, Ток, Шоша, Маздары, Жайлау, Оспан, Шығы
 Таулы, Оспан, Қызыл, Жайлау, Қызыл, Оспан,
 Оспан, Қызыл, Қызыл

Жылдардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы

1949 жылғы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы

Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы

Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы
 Олимпиадалардағы Олимпиадалардағы

تاریخچه یوکارینه بوزلا کورایه کوره ماؤز نهولا و لکین شیناگر ساقه پ
 قالمه بولا شاققا قتا یه ما وزن اتمه به تو سده ساله ما قوی بو تلک دونه
 جوزنده وره و لکین سست یتن اداها اینالدر ماقه دایا سوز قتا
 و ستر شکر شایه و زینط پرتیا سا کتیز به ایبه شیناگر و ا قتا
 المانک پرو سده و ندرای به مو تو قتا یه یه سالیه و لکین و ترون
 کتین روسه ک زمان سو عسنا

قایتنه دن ع کله در ده پ سله سدر نای حاله ع تر ندر و هر سه ع شتار
 شاققا پامه الایه 1942 چاک الایه ماقه سسنا سکیس تو ا سکان
 تاؤه لکین دن ع طور یالا و بو یز اتمه تاؤ س، سکو تو ا سکان بولکین
 ا قوی سو عس کرمه تیف قور ماک 1943

1943 چاکه ایع کنده شتار نای کارا به کتینی
 1945 چاکه 6 رانه 1 تمه ره مانیا ع شتار جن شکو تو ا سکانکی 19 ولکینی
 کار تیه ایبه تدر شتار استار و کی قور ا لکین و ستر کزده، و هر سه
 شیناگر 19 چاکه سدر ع عکدا شیناگر که ماؤکا پرتو و لکین و سرتا
 به یز قو، قایبه کتینه ع یز قو، ایقا شتار به یز قو، ولکین قور لکین
 سول ع لکین کور ندر ع شتار نای طور ا سده طر نای لکین ع کتینی
 سه ع ماؤکا قایتا ساتینی

ور ستر ماؤور سا قتا ع کلساق، بو تلک دونه یی دوز حال کدر سه
 ماؤ ارقا بو تلک دونه قاصه و شین ع بو لکین و هر سه بو لکین شتار
 و ستر بو تلک دونه ع کارا ع شتار ای بو لکین ده، بو لکین ده
 ع ارضا دا قند به لکین

ا قیوتنه نه تر اؤور - کتینی ده ع لکین ایقا
 بو یز شتار قند به لکین، و ستر لکین لکین نه ع اؤور
 و ستر لکین و ستر لکین لکین لکین لکین بو یز شتار

دالالە نىڭلەپ كۆلگەن قورقۇنسىمىز بىر مەھسەتتە

بىر كۆزدە دالالە لىكەن بىر سۆز ئىندە

ئىككىنچى رەسىمىدە باراكتىن ئىككى چۆرە دەپ جانىمىزنى بىرلاپ ئىككى رەسىمىز ئىككى بىر ئىككىلى
لەمبەلەشقا سىرتكە زىدە رەسىمىدە بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا

كەينى دالالە - ورسىمىدە مەكتەپتە ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى
كۆپىنچە دەپ ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى
دالالە ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا

دەستىدە دالالە ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى
دەستىدە ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى
ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى ئىككى
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا
بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا ئىككى بىرلا

1983 12 23

1983 1 5 كاتتا چۆرە ئىككى

1. Ғапаровтың Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы сөзгөңі
 мағнасы менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы

2. Ғапаровтың Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы сөзгөңі
 мағнасы менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы

- не тәртіп жасадым деп
- не тәртіп аяқталды деп
- не тәртіп жүзінде
- не тәртіп бақытты
- не тәртіп қадірлі
- не тәртіп қарағанды

3. Ғапаровтың Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы сөзгөңі
 мағнасы менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы
 сөзгөңі менің астамындағы Ғабдулғапар мен Сәуірменің арасындағы

لایستکه ری حاجه تئی زانتار جیبرلده، شونجی ر بایستک ارقمیلی بارادک
 بوق با بیکه تاؤسندا قالغانک کاراؤلی بار، سیزده ر بایستک تاؤسنا
 قاراؤلی جیبرلده رده پئی، مدهن و سبیا شنان، ولس قاراؤلی صفا مدهن بار ایس،
 مال جانهدک قالغانک تاؤسنا بیکه تئی، بیز لریک وئش السام ده ب تالاب قویوم،
 بوزلک بوزن بوق تالاب، هئیب، ئوئشکی جازماندها و سبیا تا ماقبولد اماغان
 تئشکی ئورالوق، چاقسلف سینه جزد ده ب بیز که زده چا بیکه قالغانک
 فوزی ده دی، بونئشکی کؤنزه چاماندها و بیلاماندا فوزی، الله و ان کؤتئشک
 ئیز تاؤدان ایبرلرلوق، تاجی ئیز تاؤعا ارفا صوییه یه مدهن ده ب توار کاندرا، و داندرا
 ایبرلیک قالبه جوزده لیلی و هئیه بولاتئک.

ولس جبرک سئنگ تاؤا بیکه بیکه تئیب لایله لوام الیب جوز بیکه تئشک
 قویسای وکی وار بیکه کاتارک سینه مدهن ادرامه ازلک، تالاب الیم، کورئده هئگی
 و سبیا نئسینه باراب، روقسنا قاعازما تا ئیبا با سئقز بیکه الیم، می کون
 می کؤنزه جوز بیکه بایستک بیکه ادرامه وارن بولاقئشک سئنگ تاؤا بیکه تئشک،
 سنا تئنا بیکه کئیم، قوی بیکه تائی دا قاراؤلی بار ماده بیکه تئسه رگن ده دیک
 ول جهر بیکه هئکن، جاندها می کئس الیب فارین قارا عاییتی جانده قوی جبرک ما
 باریم، قوی جبر تئنگ تهر بیکه سینه قار جاؤو عان هئکن، وئو چا بیکه جاندها
 ئیزک کورئندک، جه رده سئال بیکه قایتمادانه قوی سئقا کئیم، 8 ادرامه دی سول
 سنا قالا تا سئنا بیکه قویسنا راتتاراب با ققز بیکه قوی جبر تئسدهن وئلیک قارا عاییتئک
 ادرامه ای دوئشک و سئنه ه الله وکی باره کئنه، قوی جبر تئنگ سؤو سنا
 چاقئو اب تهره کئنه سئقا تهره لسهن 300 ادرامه 400 توییه باققان استئله رتقر
 هئزک عانا اتتارک چینه بیکه قوی سئقا کئنه بیکه بارا جاتره کئنه، چا سیرین چامانان ئو سئیب
 وئره ده بیکه زار بیکه تئزک جبر ردم، ووق ائبا، سینه زدر بیکه حالوق ده دیم، بیز کاتئسک
 ادرامه دی بار بیکه مالدی ایلا ب سئسئق، مال لایله نئز بیز سئنه قاراؤلی بیکه
 جوز تئنه بیکه استئره کئنه زئلب، قالبه، قوی سئنا بیکه الیم، وئنه وئتر بیکه
 سئسئقون اتتارک قوی سئال لریق، وئیه دن بیز استئره قوی سئنا بیکه الیم،

بند نه زنگه به ره تن جا و ايم جوق ، فزاق چل نو تکر لاسو سته دهه کال قفا
قلوبه همدردم ، باره ستهک سايا سا قفا کاره بر بوليد که لری بو گن
سری ياي ستهک سايا ستهک سبب بو فن که لب ستهک ساله ستهک ابا قفا
قايماچ و تر ستهک اردهم ،

فول توونی کایته کورده گر باره ستهک ، تاما قتی قسقا رتبه تا ستهک ان داره
تو که تن دهه الاتن کای مینو نتق و اقلت باره دهه ، داره ستهک تو که کای باره ستهک
هدهه کار اول مینو نتق تو ستهک سوبه باره ستهک مینو نتق باره قویله
جو ستهک باره ستهک مینو نتق و ستهک ن کارته الهم ، داره باره ستهک باره ستهک دهه
هدهه کار اول مینو نتق نو ستهک الهم ستهک ستهک و لتهه کچن ، تا ستهک باره ستهک
سقا قده دهه ، تا ستهک باره ستهک ، به ستهک و قتی مینو نتق تا کای داینا ساله
قویله ، تا ستهک باره ستهک ستهک ابا قفا قور قبا ، نه بولید
سدهه دهه ، دهه ستهک و لتهه ستهک ؛ فوج نه نه کای قفا الهم
بهر دهه دهه ، سوزا ستهک سوزا ، قله ستهک مویله قویله ، الاتن
بولسا الاتن دهه دهه ، تا ستهک باره ستهک باره ستهک کایله ستهک ستهک
تو ستهک دهه ستهک ستهک کورناله جوق مینو نتق مینو نتق به دهه ، مینو نتق
به دهه ، تاما ق مولا بولید ، کورناله جوق و ستهک ، تو ستهک باره ستهک دهه
کایله بولید ، ستهک تو ستهک که ستهک ستهک ستهک ، ستهک و ستهک
تا ستهک 85 اداو موریا ستهک به ستهک ستهک دهه دهه ، ستهک ستهک دهه دهه
ستهک به ستهک لودان قال قتی ستهک دهه ستهک ستهک قور ستهک ، حال
جو ستهک ، کارا قنار ستهک و لتهه ، و ستهک کارا قنار ستهک که به لتهه و لتهه
قور ستهک اداو موریا ستهک ستهک ستهک ، و ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک
کایله و ستهک دهه ستهک ستهک که ستهک دهه ، کارا قنار ستهک ستهک ستهک
ستهک کورناله و ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک
ستهک کورناله ستهک ستهک که ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک
18 کورناله که ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک ستهک

داره تده قورمان اگه لپ يارد، که سکنده بئر کسله کاما و که لرن، وسپان ابا قنتعا
 که تکره ده پیتی، دال لکانه بولسا سا نو کور جا تسیف ده پیتی، ورین کو نسله ارژدا
 بولسا کوز قیلا لوق ده بکه لیسیتی، سول ویزه 27 کوزن هانتیم، بئر تسیف
 تکاملی که لپ تورد، 7 کوزن که سینه بئر بالا که لرن، ول بالا استدردهن کاسک قاره
 قورق مولق نوز سیکار ده که نه بالا که کن، بازار قول قورسا نیندا قورمانده کاسک
 وسپاننا بار بیدم، فوزن تو تسیف چارته کین، ابا قنتعا قولده بئر ایوه اتیپ
 چیرده ده، ده لپه ول بالادان وسپان نیندا قورما کوشنگه نین تو سینه ک
 ده سور اییا لوق قور، بل ده ایقان نینا و سنا لکانده زدره، وسپان سا ق
 بولسینده، مدنی چیر ارژن 10، ایقان قاباری و خلیب وسپان نینا کوشنگه سینه
 که تکره نین کاتی قور انزج، نه نوا که تکره لپه بیدم ور سارمیک ما نولده ارفو کای نزل
 ایله که تپه قانما لکنده ده بئر ایسلیو چیر، که نه ده
 وسپاننا ایقان نینا القاسقی کاسک لوق الله و عیب لمانه وسپان نینا تسیف که تکره
 چاقسیر بولدی، جوره کج ورنقتر، مدینه کج ورنقتر لوق، بئر کوزن کین که لپه وسپان
 لکشلردی، تاسیته مپا پهرن لک و ریحمانه که لرد، سال و بورد، سز که امانه ارا این
 چه بکه لک ده (ما، مدینه کوزن، لکه و سپان)، دال لکانه صر نینا و کج تسیف بیدر
 تسیف وزده ری لکه در امان تکیه نین هتکس و سوس ده بئر ابا قنتعا سالیب
 تقوییه سول ده کج، سکر ریحمانه کاسک مپا بیدر قاراج کول لدره بئر نینا بئر
 کالده سول بیدر ده د، بئر تکره لک کول نینا بئر ده د، سکر ریحمانه بئر
 قولده تو سکر بکه کج پارامز ده د،
 ک کوزن کین که لپه با سحر دورا کینگز سب 55 هکی استگر پار بیدر
 لپه بوردی، سوزاق ویزه بار ساق، موقاهه توف، تاسیته مپا بیدر، لوقه تپان
 و تکره کین، لوقه زاکیر مملانلا و تکره وک و تکره لوق، تاماق ستن
 و استرکان جینا لکانولا موقاهه توف، سوزاق قیلرک
 سوزاق جان نه تم کوللا؟ سینه و سکر اییا که تکره بیدر بارما، ده د
 ده نینا و تکره که تکره کج لکسور سینه چه چیر سینه

دال لكانه نره نجه بيريك . اتايغا باريسن . نوزه رگنه باريسن . بايلا ۶
 ساتا مايسلاردن . سايسيل باريسلغندا ۱۸ اداۋ جيزدى سول كوني
 سول تون كارا بولغندىكى كىشيلار اوغلىنا كىل قولىق . ول ويره بالا وقتت
 چاقتان نهر جان موللا باره تون و نهر ابر كونه هر كى بولور . ول هر تون ، قاسن
 زاتقى ، زال زاتقى ، سايمان زاتقى ، قاسان زاتقى ، سىر كونه سول سىقار زاتقى
 قارا قاسان چاقتان كىلر . بولك بوزور لىقو عايداعى ول اداۋدارى جينالار . ولار دىلا
 تىر ننده نوز قوجايدىك سارنولمىكە چىرما چىز . قايتادان نوز سول قاسان چاقتان سىر
 چىرما چىز دەستى . سون كى تونە هر سول بولور . بولك دىلا چاقتان
 ول اداۋدارى و سايمانغا قاسان چىرما . و سول نوز قوجايدىك سول كىسەمەن
 چىرما قولىق اداۋدارى . سول بولمىق سقا سىلا ۱۸ اداۋدارى سارنولمىكە
 چىرما چىز . ورتا چوللا كاتان تىلگە ئىر قولىق ، موزا قاسانغا و سىنە ئىر قولىق
 قىرلىق ورتا بولمىق سقا چاقتان چىر قولىق . تولىق قىرلىق كوني دال لكاننەن
 اداۋدارى بايلا بىر كىل چوز دەستى . سايسيل تولىق بايلا تىر چىز و سايمان
 نغىن دال لكانغا بارايدىك نوز كىل چاقتان دەستى .

بايلا سىلا هر كىمەن چوزدىم . بازارغا كىرە بىر تونە دال لكان چاقتان فرىك كىزىلتىر
 دال لكان قىرلىق اوغلىنا بارا چاقتان كىل قىسقا سىلا اما لىق سىق . تىر سىنغ
 اقىن اللە قىسقا قىسقا ايتىپ قولىق . سوزا ماسادا و تىر لىقو اللە قىسقا
 بولسا دا ايتىپ قولىق مەنى اللە كىل سىلا قىسقا تولىق سىلا . ول چىرما
 ازىقتان لىق . دال لكانغا قايتىپ كىل . سىلا قىسقا و تىر چاقتان موزا قاسان تولىق دەستى
 سوزا قولىق باسقى كىل . كىل دەستى سوزا . كىل سىلا سىلا سىلا سىلا سىلا سىلا
 قولىق . كىل دەستى دا سىلا باي سىلا دەستى اللە . اللە چوز دەستى تىر
 با قىسقا كىزىلتىر سىلا تولىق سىلا سىلا تىر با قىسقا كىزىلتىر . سىلا چوز چىز
 و كىل دەستى ۵۰ سىلا و كىل سىلا سىلا ، قايتىپ سىلا سىلا سىلا .
 ۱۲ نوزدىكى تولىق تىر كىزىپ قولىق . چوللا سىلا سىلا سىلا سىلا سىلا
 قاسان چىر قولىق . نى كونه چاقتان سىلا تولىق تىر سىلا سىلا سىلا سىلا
 ورتا تىق .

ایستادگی بر که زده و سینه طرماه و تنه

ساق بولند و دستار بزرگه شناری سلسی تو که سنان و سنان

قوز بولند که کبر و تر با بجز و ا جین و سنان و تر و سنان و طرماه و سنان و سنان

و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

تاریخ و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

کوز بولند که کبر و تر با بجز و ا جین و سنان و تر و سنان و طرماه و سنان

و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

ایستادگی بر که زده و سینه طرماه و تنه سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان و سنان

سۆلەيمەن ئۆمەرلەر، ما رىقابىر اۆمەرلەر سىن تۆك قۇبىھاب مالدارنىڭ تالابىغا
 ئۆمەرلەر ئىشقا سېلىپ تەك ئۆزىڭلارنىڭ كىسەپىڭلارنىڭ، كاجىپىڭ، قاشىپ سىققان
 ۋەكىل، بولەك ئۆز قاندىقتا ھەر كىم ھالەتتە بولاق باسقا كىچىك تۈسكۈنلەر
 قىتايلىق ئىستىراتېگىيە ئىشقا سېلىپ قانداقتان قىتايلىقلار ھەققىدە ئىشقا سېلىپ
 ئۆزىڭلارنىڭ 17 ئادەت قولىغا كەلگەن ۋەنىڭ سىنىڭ مەنىڭ باۋۇرىڭ سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 تەك ئۆزىڭلارنىڭ، ۋەنىڭ مالدارلىق سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە

باۋۇرىڭلارنىڭ ئۆزىڭلارنىڭ، ما كىچىك سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە

1945-يىلى 5-ئايدا ۋەنىڭ ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە
 ۋەنىڭ ۋەكىلى سىڭىزدا، كەلگەن ئىشقا سېلىپ قاتارلىق ۋەكىل سىڭىزدا ھالەتتە

تاسىتە مەيلىدا رات لايەت قايىتا دەرد دەرد دەرد بولسىمۇ پەقەت بارىمىزغا قاتنايدىكى
 چىرىمىز، كىرەكلىرىمىز، چارەكلىرىمىز، ساقتىنىمىز، سىنىمىز، تۇرىمىز، ئىشلىرىمىز، باقىمىزغا
 ئاتىمىز، مەنەقەتلىرىمىز، ئىزىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز
 ئىزىمىز، قىيامىز، قىيامىمىز، دەرد دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، قالايمىكەن
 قانداق بولسا، سىنىمىز، ئالەم، ئىشلىرىمىز، مۇقەددەس، قانداق بولسا، قانداق بولسا، قانداق بولسا
 دەرد، ئىزىمىز، سول چىرىمىز، بولمىمىز، قانداق بولسا، جازىمىز، جازىمىز، قانداق بولسا، دەرد،
 دەرد، قانداق بولسا، مەنەقەتلىرىمىز، ئىزىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز

تەبىئىيەتتىكى مەنەقەتلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز
 دەرد، مەنەقەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز، سىنىمىز، باقىمىز، سىنىمىز، باقىمىز، سىنىمىز، باقىمىز
 جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز
 جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز
 تەبىئىيەتتىكى مەنەقەتلىرىمىز، ئىزىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز

دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز
 جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز
 جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز
 تەبىئىيەتتىكى مەنەقەتلىرىمىز، ئىزىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز
 دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز

جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز
 تەبىئىيەتتىكى مەنەقەتلىرىمىز، ئىزىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، سىنىمىز، باقىمىز
 دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز
 جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز، جىنايەتلىرىمىز، رەتتە قىلىدىغانلىرىمىز
 جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز، دەرد، جاۋابىمىز، قايىتمىمىز

سول قورلغو سول سول نيا سفا ورنبا سارده امدنه بوليه قالرچ

دسرتن ما عجله قدره قوريت

هرته گنده اقله استق مرنه تونوب قايتالو است ارنق كولك سهراسن ده دم
دله لكانه سونقورده باسده قالگوتانقا ستهه ونگوتانجا جانقا و سونا ستهه بولملا
است كولك سوندا سهر سهر ده ده . ما قدر ليو بيه جومرجه تارالانقا بار سب
قدر سهرته گنده بونج اكارعا باردلو . ماشا بولملا سهر سهرته گنده و سترل
اوز سندا استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار
سول سهرته بار سول استك ر سون سون سون سون سون سون سون سون سون سون
قدر سهرته بونج اكارعا باردلو . ماشا بولملا سهر سهرته گنده و سترل
اوز سندا استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار
سول سهرته بار سول استك ر سون سون سون سون سون سون سون سون سون سون

سهرته گنده اقله استق مرنه تونوب قايتالو است ارنق كولك سهراسن ده دم
دله لكانه سونقورده باسده قالگوتانقا ستهه ونگوتانجا جانقا و سونا ستهه بولملا
است كولك سوندا سهر سهر ده ده . ما قدر ليو بيه جومرجه تارالانقا بار سب
قدر سهرته گنده بونج اكارعا باردلو . ماشا بولملا سهر سهرته گنده و سترل
اوز سندا استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار
سول سهرته بار سول استك ر سون سون سون سون سون سون سون سون سون سون

سول قورلغو سول سول نيا سفا ورنبا سارده امدنه بوليه قالرچ
دسرتن ما عجله قدره قوريت
هرته گنده اقله استق مرنه تونوب قايتالو است ارنق كولك سهراسن ده دم
دله لكانه سونقورده باسده قالگوتانقا ستهه ونگوتانجا جانقا و سونا ستهه بولملا
است كولك سوندا سهر سهر ده ده . ما قدر ليو بيه جومرجه تارالانقا بار سب
قدر سهرته گنده بونج اكارعا باردلو . ماشا بولملا سهر سهرته گنده و سترل
اوز سندا استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار
سول سهرته بار سول استك ر سون سون سون سون سون سون سون سون سون سون

سول قورلغو سول سول نيا سفا ورنبا سارده امدنه بوليه قالرچ
دسرتن ما عجله قدره قوريت
هرته گنده اقله استق مرنه تونوب قايتالو است ارنق كولك سهراسن ده دم
دله لكانه سونقورده باسده قالگوتانقا ستهه ونگوتانجا جانقا و سونا ستهه بولملا
است كولك سوندا سهر سهر ده ده . ما قدر ليو بيه جومرجه تارالانقا بار سب
قدر سهرته گنده بونج اكارعا باردلو . ماشا بولملا سهر سهرته گنده و سترل
اوز سندا استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار سول استك ر باره گنه بار
سول سهرته بار سول استك ر سون سون سون سون سون سون سون سون سون سون

Ақтөбедегі құрылыс жұмыстарының қазіргі кезіндегі жағдайы туралы
 қысқаша мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 мынадай екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 атап өтуге тиіс екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының

Құрылыс жұмыстарының өзіндік құнының мынадай екендігі белгілі болады.
 Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 мынадай екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының

Құрылыс жұмыстарының өзіндік құнының мынадай екендігі белгілі болады.
 Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 мынадай екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының

Құрылыс жұмыстарының өзіндік құнының мынадай екендігі белгілі болады.
 Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 мынадай екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының

Құрылыс жұмыстарының өзіндік құнының мынадай екендігі белгілі болады.
 Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 мынадай екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының

Құрылыс жұмыстарының өзіндік құнының мынадай екендігі белгілі болады.
 Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының
 мынадай екендігі белгілі болады. Мынадай мағлұмат берілсе, онда бұл жұмыстардың өзіндік құнының

سید فز جو مسودہ ایاز اب فتح، 1972ء کے بڑے اولیٰ کی طرف سے لکھی گئی ہے۔
 قریب چھ سو سے زائد قصابی قور جلال اللہ کی سب سے بڑی تاریخ، 4 اوردانہ سے لے کر
 تہذیبی طور پر قصابی قور جلال استیغافہ کا ایک سلسلہ، مالدارانہ سے منسلک ہے۔ یہی وہ
 وہ ہے کہ لہذا وہ کوئی نہ کوئی چیز ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 فز جو سید نے اپنے لہذا کے لیے جو کچھ لکھا ہے، وہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔

یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔
 یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔ یہ سب سے بڑی تاریخ ہے۔

1. ... жақын ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...
 11. ...
 12. ...
 13. ...
 14. ...
 15. ...
 16. ...
 17. ...
 18. ...
 19. ...
 20. ...
 21. ...
 22. ...
 23. ...
 24. ...
 25. ...
 26. ...
 27. ...
 28. ...
 29. ...
 30. ...
 31. ...
 32. ...
 33. ...
 34. ...
 35. ...
 36. ...
 37. ...
 38. ...
 39. ...
 40. ...
 41. ...
 42. ...
 43. ...
 44. ...
 45. ...
 46. ...
 47. ...
 48. ...
 49. ...
 50. ...
 51. ...
 52. ...
 53. ...
 54. ...
 55. ...
 56. ...
 57. ...
 58. ...
 59. ...
 60. ...
 61. ...
 62. ...
 63. ...
 64. ...
 65. ...
 66. ...
 67. ...
 68. ...
 69. ...
 70. ...
 71. ...
 72. ...
 73. ...
 74. ...
 75. ...
 76. ...
 77. ...
 78. ...
 79. ...
 80. ...
 81. ...
 82. ...
 83. ...
 84. ...
 85. ...
 86. ...
 87. ...
 88. ...
 89. ...
 90. ...
 91. ...
 92. ...
 93. ...
 94. ...
 95. ...
 96. ...
 97. ...
 98. ...
 99. ...
 100. ...

ونه في ملك ادم من اربابنا هكي ورايهم كه سلب ما ستاروق مرنه ادا ارك استنول
 كاراوتل كه سلب البروق جانبه لا تومنه نيز كوتمه لپ كه نكته هريك سر اجهرده انهن برده لپ
 و سوي كه زده جاؤ استه اركه رنيزك بزده كارلوق حنذ و ته اراوق اسنوره سه قتايله افتو
 ما ستانف و له و صلا قورقادي ادر سمنه و ك و وره له به كه نكته هيك قتايله اسنوره
 نبر سونوقه عا بر سب الپ افتو ما تقي تو كلب هيكه ربه هريك سه كلسه نزه لردم قوللا
 كه تقي تالا انا قتايله ارمي لاري بيزده لپ سر ته نيز و ورا به كه نكته هيكه اداو كلكه
 موكه نيه تنس و رني حاله تالان بولكانه لقانف نه نيزكي كاراوتل 7 ادا اركه كايتمه
 چه ردم چه مارمي قماراوتل اركه قتايله اسنوره نيز و ورا و دان ما قتايله سونوقه قتمه لپ
 داي ادا مرن نبر قوينا و عا حار تاسنور يا تالا به توردوق الكه ما قتايله و نانسولا نبر حار تاسنور
 نيزدي سه قتايله توردوق قار سونوره سمنه لپ قرا تالا هاز اسنوره اركه لپ اركه سمنه حار تاسنور
 به تنس حار تاسنور هيكه هيكه جا قتانف و قتي جا اركه توردوق دوزكي ماله و تره دم بلستوق
 جا قتانف نبر اسنوره لپ كيمتد كيمتد نه كه نارال كره جا نكته هيكه سر ايه تنس توكه تون كه لپ
 تيمتدي نكته سلب ما ستانف ماله مارا لپ سلب هانه جا ققا دوزكي ماله لپ چه لدا سمنه عا اركه
 ده به بزوم دم اتيه كالوق كه نارال نه نكته هيكه سلب لپ 10 نه نكته سمنه حار تاسنور
 سلب قوينا هيكه ده كه نارال بلا سونق كمن الاله لپ اسنوره لپ توبه نبي ما ستانف قوللا لپ
 قاسنوق ا ستنوق جا قتايله سونوقه داي سلب سلب ده سمنه بيانف تاكي نبر
 كه نارال سلب اسنوره لپ حار تاسنور اركه كاره نيز كاراوتل ما چه ربه ده نبر اراوق بلگر لپ
 باره نكته انا سمنه و ققا سلب سلب هيكه لپ و سلب قرا تقي جا و عا لپ مرن لپ جا و اركه سمنه
 ما سمنه جولد كه سلب ما ستانف جا و در كو كتمه عا يفا و نكته به راي جا و كو كتمه عا لپ
 قور عا و سونوقه اتيه جا يا و ما سمنه ك و سلب ما سلب ما سلب سلب سلب سلب و رله لپ
 هيكه نكته كاراوتل اركه لپ سمنه سمنه بيزده نه 15 ادا مرن سلب سلب بولور و لردا كاراوتل لپ
 و سلب تورا لپ اركه كامه ل توبه نكته اتي ادا مرن بيزده نه و نيو ادا مرن لپ سمنه سمنه قوما تاي
 سونوقه اتيه لپ هيكه نكته جا و سونوقه نكته نكته كور سلب سلب سلب سلب كاراوتل لپ
 كه لپ توبه سلب لپ و و سلب هيكه كاراوتل چه ردم و سلب قالا جا و و لپ نبر سمنه لپ
 (اياؤك هيكته روققا و سمنه ده) سلب سلب و لپ كه سمنه لپ ده سلب سلب

۱۰۶
 تۆبەنى كەسپ كارتىنى ئالدى ما كىسىمۇ بىلىموتى سا قىلم اتىم
 قورۇپ بەردەك كاشقا، اسكەرمە جاسەت، قىسنا، توقتبايەك ولارمەن بىرگە ارالان
 سىمىر قورغاندە بولۇپ قاسنىقا نە بولۇپ تىرەك كويۇپقا جاۋاسكەرمەن بىرگە تەلەرەك، تويۇنلا
 بەردەك قىيىن لىقا اياغىنان خاراي بولدى. الدىنەي بارغان اداغىنىلا قوللىنىدىغاندا
 بولغايدىغاندا، ئەگەر تىرەك نە بولسا، كويۇپتىلا تاسىس تا قاننىن شىقاراپ تويۇننى ايس
 قورۇپتىن دەردەك. نىز جارايدى اداغىمۇ ارەك جىناب تا قانغىزدا، لائىتە شىنە كىشىن دە ۱
 بويۇننىق جەردە بولۇپ، نىز قايىتە قوسقا كەلدىك، كەتكە نىسولامەنەك لائىتە بويۇن قاتار
 نىز دەك ارىقغىزدان اسكەردەن ايسا ايسا بولغايدىغان، جاۋردى جايىدە بىر جاغىنانا
 تە سىلىپ كىرەكە نىزە وىشىنا قانداق جاۋردەك قايىتە لىقا جۇرەسىن دەپ. بولجاغىدە بىر
 بىلەدە دەك، قاتالىق بىزدە دەك، بىر بىشىمۇ كاراۋىلداكى جاۋاس اسكەرمەن بولۇپ، جاۋردى
 وىرەپ قاتتى قورۇپ جاغىر. نىز تاماق سىلىپ ايس جىن اسكەردى. لائىتە تويۇننى
 ۱۰ دەپ، كويۇپقا كىم كىرەك دەپ سوزادى. ايتە كويۇپقا 4۰ اداغىمەن كىرەك مەن
 اقسام بولا اكوپقا سىنايتان كىرەكەن جاۋس بائىر ماۋ تىقان ۵۰ اداغىمەن داينىرلىك
 مەن نىز اكرە تىن بولدى، تويۇننىلا جومارەي جاغىنانا بىز كەلدىك، اسىنەي قورغاننىن وىران
 مەن بىر كىم اكوپتى تىرەك نە بولسا تا سىس تا قاننىن شىقاراپ شاپىزا جاۋرالاندىك، 4 اداغ
 شاپىك بولدىك 3۰ اكوپتانا مەن سىنايتانە كوز بائىر شاپىك بولدىك، تويۇنغىنە اسىتىق
 تاماق ايتا مەن بولدىك دەيتىق و قىلىپتىن بىلا جەم لىك سىنىزە كىسىلەپ كەلىپ بىزگە
 كەلدى، با سىقار تاشماي انا بىزدەكە بارا، مەن نوز قور جاۋالما نىزى، سول اداغ
 سول اداغىمۇ كىرەكە تىلگىزدە بىر دەك نە تىلگىزەك ول بارايدى ھاھامانە لىكە لىكە، ول بالا كولا
 تويۇننىلا ھاھامانە بولماقتىن، ول بالا مەننى اكرەك، و سىنايتانە قاتتىن بالاسىمۇ كاراۋالنى
 توقتاتقان، قانە سولكان، ھايدول سول سول سەھەكەك مولى تاۋىپ، لىقنى قاپىرە بارمىزىك
 اقسام سىنىزەك سول ايا قىتەنە بايلاپ ايس سىلەپ، سىزدە رو قاتىپ وىرىغان
 تويۇننىلا اسىنىدەي تاسىس قازىغان وىرەك لىكە سول جەردەكى وىلگىزەك قىزدىمۇققا
 اداغەردى خىللىشىپ نىز بىر بولسا لىق قوزىققا تا سىنادىك بىر قىلىنىپتىكە نىزە

لایح جان وورینلار اراجا هتیب بئللکدر، ولارعا وزده رتکدری فزیک قورعا ده بر ۲۵۵۵۵۵ دانا
بوسو اچار ب در، سو نونه بیزه و کیمتک جلماسین بیره تن با جملارک بولوق ش دای
سول با جنز بیزه تا و سلا ب تفریق اوردو بر تا پسرول، لای سقتا لا بول بیزه کما قول بولس
بیزک قوشو بولب استانب که کتو .

ولسکه زدرده بارینه املا سراسی، کاراق قولنا بوسلنتو قوشسه بیزد و نه رانتن هه بولس،
التای قازاغده ورم جتک حیدر ب ایوکه ره لاده ب کارار ستفاردل، و سون قوشلین اسسره تفریق بولسین
شنتل - کوتقو غاب، بو و سولتولای، بو اودان کالقتن و ریحی اوداننا ایوا ب کما قول بولس
شعارلای، سول جلی کتو غاب ارال ه لیزه قوشایه، سولتایه زالملا ه لیزه ایوا بر ح
سار سوزمه کال سنا و تکر بیه جیره ده، بو و سولتولای ه لیزه ایوا ب و تکر بیه جیره ده، ارال ای
رک بولم قازاغده، یته ک، ارال سنا کاباکی، خانه هتک موقی، کابیبای، صومبالو ه لیزه بولس
الب غنوه رتسوقنزا قالمه قویا دی، و سدر عا عا ایوا بایلا شنتل او ویزه توتکر ریشلای
حین استلیه سولتو بایرلا و رینا کادل با تیرا ب شتلا دک، ان کادل با تیرا ب و رینا ساری
بیرله هه نی بئللکدر (یا عیز زور قوغلاو) بیزه سوس قور بلسه هه عا رینا ای کوی
تامیسا ریا عیز توعیز با کما و نیک فزک تو شنتل سا قناب، کالک، هه لیزه ۱۳۵ ادرله لیزه
ارال ای کالغانه ه لیزه ایوا ب کما قول بولس، بوز بیزه ریلر، تامرل با تیرا کابا س با تیرا کی و ران فز
استی کالغانه سار تویا ک کالک ساینای جا و ارهیا سس قورینا ب، جانتو عا بوز بیزه ریلر
تولک ه ندر عانا ششبه مار ه ندر عانا قوز دای با ستاد، 4 - ایصین کابا س ایوا بایلا ارال ای ۱۳۵
هه لیزه بول عورب سار با ستا و بولکته رینه کالک، مینه ب بوز بیزه زه بیزه کالک ادرله لیزه ارال ای
ه لیزه جیم سس تارتیب التولا و سولتایه روقیسا کسز که تکر ۵۵۵، یساییرلا قزک کابا قشنتل
که لیزه بول تین، ول که زده ولار دک، بیه کتو کتو سراسی بولانتو .

المانات تا کدا و سولتایه روقیسا کسز هه ادرال ای کالقتلا قزک فزینلا جیم سس
ه زب، سون لیزه کسز که تکر ۵۵۵، ۳۱ سلا ایوا ب سولتایه روقیسا کسز
ای کما و سولتایه ولای که تکر کالک، ۵۵۵ سلا ایوا ب سولتایه روقیسا کسز
هه لیزه بول و اقیصای و سولتایه مالکده تیرنه کتو بولورده توتکر و سنا بایر
سولتایه تارتیب التولا سولتایه بایر، کما قول بولس بیزه لیزه ۵۵۵ .

«...»
«...»
«...»
«...»

«...»

«...»
«...»
«...»
«...»

«...»

«...»
«...»
«...»

«...»

«...»

«...»

«...»

«...»
«...»
«...»
«...»
«...»
«...»

«...»

«...»

«...»

«...»

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

قورالسىزلىق، اليقانە قىممەتلىك اداس، ئۇمى كىرىشكەن اداس، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 قورالسىزلىقنىڭ يېقىنغا سۆيىنىشى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن. سۆيىنىش ئارقىلىق يېقىنغا بولسا بولسۇن
 ئالدىنقى قورالسىزلىقنىڭ كۆپىنچە ئارقىلىق ئىشلىتىلىشى، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 جەمئىيەتتە بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 جەمئىيەتتە بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن

شۇ يىلى ئىسپاندا كىلىش

ئىسپاندا قورالسىزلىقنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن

شۇ يىلى ئىسپاندا كىلىش

ئىسپاندا قورالسىزلىقنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن
 ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن، سۆيىنىشنىڭ قانداق بولسا بولسۇن، ئۇنىڭدا قانداق بولسا بولسۇن

كۆنۈ تۈركۈم، چىر سىلىكىپ اسيا نىنات ناچاماي تۈۈ سىكە نىزەن، بىرەۋە
 بىرەۋە بىلەن، بىر سىكەن ورتىكى كەتەپ جانتقانە بالالار جان تۈۈر شىكە رىكە
 سوزاپل اجمال ئىرماعا سىنەۋە قازاقسىلا باسسىنا تۈنەپ تەتتى
 جاۋىزىر تۈۈسىنە تىن، جاۋدى بىزە اىپوۋەن تۈۈسىنە تىن بولغانىزىر تاۋەكەل
 اتىنا سىنەك. كۆكتە اىپاي - چىرە اىپاي.

چىرە چىرە كەرسىنە تىن جانىلا دەپ ورتان سالىغىز بۆلۈك قالىقتا
 جاۋىلار بولمىشۇ قىر دىۋى قىزىزىلۇپان لىقانى اىن -
 اىسوتتا اىپىپلان پىرلامان
 قايلا بىر بول قىتا بىلا اىرلامان
 نىز قازاق مالىپ باققان مۈسىنە دىك.

مۈسىنە بوزە كۆلەپ جانتالامان دەنەنەنە بول كىزەنە
 سىنە بىر ئىپاي پانە سىتەرنىلا نىزە رەتلى اىپا سىكە باسسا كەشەپ
 جاۋدىلا سىزە ملىنات اسىۋ قارىۋى دۈشەننى ولتە كېلەپ دۈشەننى
 ولتەنەنە اىپوۋەن ورتەنەنە اىپانە.

چىرە كىسەك قالىق جاۋ قالىق اىپانە تىل تۈسىتىر. جاۋ اسىۋىكە تىلەپ
 زەنەنەك اتقانرا مولق جاسا نىپە ەلەرە جايىپا چىرە نەنە جۈزەنە
 قاتىن بالالار جاننىن ورتىكە تىتى. لىرىنات شەبىرەك قانە تالەپ با تىر
 قاراۋىك جاۋدىلا كەپتەنە تۈزىپ تۈزۈلەپ 4 ادىم وققاۋ شىكە
 4 ادىم قاراۋى بولۇپ، جاۋ ورتەنە قاراۋىدە، جاۋ بىزەلا اسىۋىكە رىكە
 باسىپ جانتىلىپ قىرەلەپ ورتەپ قاراۋىلغا كەپ تۈسىتىر، نىز قارا
 بولەك دوزە كەرسىنە تىر قىسە تىناتە كەپ ەلەنەنە كىپولۇپ تىرە جاۋدىن
 كۆتەپ لىرەۋە، ورتەنە قاراۋىلدا 4 تۈنە كانز قىرەكە چۈرگەنەنە 5 - تۈنە
 جاۋ كەپتەنە نىزىر بىر تۈنەس قورشاۋ لىرە، تۈنەنە كانز قىرەكە
 بولۇپ، قىتا بىرەلا نىر قاراۋىلىك اىپ تۈزۈلەپ بولۇپ تىرە تالەپ با تىر
 كارتىپە اىپە قور بولۇپ تىرەن ورتە قىرە، ەرسۈلۈپان نىر قاراۋىلدا

1. Ғапаров пен Ғабдуллиннің қолымен жазылған «Қазақстан Республикасының Конституциясы» заңының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

2. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

3. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

4. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

5. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

6. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

7. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

8. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

9. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

10. Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдауы мен оның іс жүзінде қолданылуы туралы мәліметтерді жинақтау және оларды жинақтау жұмыстарының жүргізілуіне қолдау көрсету.

قالق اراق زاتك قو ججاس ارقاق دولق بولاق ده بوسپان كاسار
 نيز كولاپ قاتك دهر كچه سون ونگر هتن صر كچه جاتا كه قده كه نارالدار بار
 ده قوتك تون، قاپاسو، كابل، شلاله، جانا بيل باستق با ادام چه رلدر، ولدر
 قونا و بولقو بار سونا مشلاله (اسل موشالمانه بولاق ورسو ده) اراق بوسپ
 ما سوبولب عدون ادا ونگر نكته جوق، توقتام جاساوما قاندا بول
 بولماق ده بولاق سونا ادا ولدر ده دانا ناخانه اشكندارده كه نه كنه
 عاياسو دني و بونينه سول ستر سار بوننه ناخانه ده كه ده سون ده قوتك تون
 با ادام با دانا جاپون بوس اكار سيلق بولدر، جون ده سون وكي باره كنه
 ده ده وكي بار بولقو ما وازنر بوس ناخانه بولدر
 ولدر ده ايستقاني قزاق قيا داي ونگر هتن نكته بوننه بولقو بولقو بولقو
 كوتك ده بار سولور سونا و سونا، سول بولقو، نوز قو جاي، كامل قوتك وكي
 كوتك، بوس سول كنه سون ونگر هتن ده
 ولدر ده ايستقاني قزاق بوننه (نوز قو جاي) كامل كه نوز ده ادا بولقو بار سونا
 كامل بار دو بوس ده كنه بولقو بولقو بولقو قورمانس
 كوتك باره كنه سول ده كه زنگنه امانتق بولقو بولقو، ولدر ده
 ايستقاني قزاق بولقو بولقو، بولقو بولقو، بولقو بولقو بولقو
 سول، هلقو دانا جاپون بوس اكار بولقو، 10 بولقو ده بولقو
 قارتنق اتمه بولقو بولقو، سونا ادا باستق كوتك بولقو بولقو ادا بولقو
 ول بوننه زاتق بولقو، قاندا ادا بولقو بار

شجائون قانداق قوتقار بولقو سوندار
 قانداق بولقو ارقاق كوتك بولقو

كوتك بولقو، قانداق بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو
 بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو
 نه ايستقاني بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو
 سون بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو بولقو

2000 ماھىنىڭ چوڭ ، وىزەكى دەڭ قور ، اىنى مەڭا سىز بار دەڭ ، سول مالار سىقارپ
 اىكە تىنىڭ دەڭ وىزەڭ بولسا ، ئىز بار سەۋر زانە دەڭ سول سىلەك وىزەڭ سىڭىڭ ارا سىڭىڭ
 قەللىڭ ، وىزەڭ لىكى بىر دىڭ ، دەڭ اىر كىرە وىر سىر تولى بار و ئىلەڭ ماھىنىڭ سىقارپ ، وىزەڭ سول ئىز
 قىلىڭ ، نە ماھىنىڭ سىقارپ ، وىزەڭ ارا تىناڭ تاكى دا ورسى تولى تىكلىڭ ، وىزەڭ ماھىنىڭ
 سىقارپ دەڭ ، ئادا بونىڭ ، بارا بىرلا 12 مىڭ 500 كە ادا بارىپ توستىق (وىزەڭ ،
 سول سىڭىڭ ، تامەڭ ، قاپ سول زەبىڭ ، اىلىڭ ، قازەڭ ، مەڭ نوز قوغاڭ) ئاداڭ تونۇڭ ، نى
 سىڭىڭ 40 اىكە دەڭ ، وىزەڭ لىر ، ماھىنىڭ جاز قىققا تونۇڭ ، با سەۋر زانە قارىڭ قىلىڭ
 ە رىتە بىز تەڭ لىر ، اما نەڭ ا سىق ، سىقە تەڭ رەڭ ا رىتە جاتتى ، نەڭە كەلسەڭ
 چوڭ سىڭىڭ ، قەللىڭ نەڭە كەلسەڭ بولسا دىڭىڭ ، كانداڭ ما قىسا تىناڭ لىڭ ، بار ، سىڭىڭ
 دەڭ سىڭىڭ ، چوڭ سىڭىڭ سىڭىڭ ا سىق بولپ چوڭ سىڭىڭ ، سىڭىڭ تەڭە نەڭە تاۋە سىڭىڭ ، بىر ق
 قول سىڭىڭ قورال چوق ، قورال تاۋە سىڭىڭ ا سىق دەڭ ، ئىز قورالدى سىڭىڭ تا اللامىڭ ، نەڭە
 تونۇڭ ، قورال چوق سىڭىڭ ، بىر لىكى دەڭ سىڭىڭ بولپ ، سىڭىڭ بولپ سىڭىڭ ا دەڭ بولپ
 سىڭىڭ ، وداڭ قورال چوق سىڭىڭ ، روسىيە قورال چوق سىڭىڭ ،
 جاتتىڭ ، نەڭە چوق ، سىڭىڭ تاۋە سىڭىڭ دىڭىڭ ، نەڭە بولسا ، وىزەڭ زەڭ
 ئىز دەڭ ، اياڭ چوڭ سىڭىڭ بولسا ، دەڭ 1935 ا چوق سىڭىڭ ، روسىيە قورال چوق
 تا چوق سىڭىڭ ، قورال چوق سىڭىڭ ، با سىڭىڭ ، نەڭە چوق ، دەڭ ، وىزەڭ
 بارلىق زانە چوق ، چوق سىڭىڭ ، قورال چوق سىڭىڭ ، امان سىڭىڭ ، نەڭە چوق
 چوق قورال چوق ، سول قورال چوق ، وىزەڭ نەڭە ، وىزەڭ اۋلادىڭ ا قورال چوق
 كەلسە ، ا ادا چوق ، ادا چوق ، سىڭىڭ ، سىڭىڭ ، بىر دەڭ ، نەڭە ، 2000
 ناز چوق ، سىڭىڭ ، چوق ، قورال چوق ، قورال چوق ، قورال چوق ، قورال چوق ،
 ە رىپ چوق ، چوق ، سىڭىڭ ، سىڭىڭ ، سىڭىڭ ، سىڭىڭ ، سىڭىڭ ، سىڭىڭ ،
 قورال چوق ، بولسا ، وىزەڭ ، امان دەڭ ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ،
 ا سىڭىڭ چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ،
 چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ،
 سىڭىڭ ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ، چوق ،

ورسي ادايە دەپ سۆزەتەن كادىر باغىر نامىغا نوبىلا اتىنىم كاراھا قىب، مەنى
 سۆزەتتە، ورىنىغا سار كۆنىشىل با يىمۇر زىنە ھەم دەپ بىز دەپ، نىكىن سى سىيەھەرن
 دوستىق كۆنمەن بىلەن دەپ سۆزەتتە ھەم سۆزەتتە كەيتە سىز، قىتايە و كەسەنى، بىز دەپ
 قاتنىشىپ ھۆرگەنە و سىيەنە باندى بار ھەتەر ھەم سۆزەتتە زىلالا كە قورسە و بىلەنە
 ئىز جاۋاب قىلما ھەم دەپ و قىتتار دەپ سۆزە دەپ قور قىتتاپ سويلەپ سۆزە
 دەپ بىز دەپ تەلەپكە دەپ، و سىيەنە سۆزە بىلەن بولۇپ و لا اداپ ئىز قاتنىشىپ سۆزە
 سۆزەدۇق، رەسىيە دەپ ھەم و ئىكەن مەسلەتتە، قىتتايە ھەم ارا داكى تۇقتا ھەم ار تىلەن بار
 قاتنىشىپ ھۆرگەنە بىز دەپ سۆزەتتە كەلگەن ھەم سۆزە سۆزە بىلەن، ئىز
 سەنى و ئىز ھەم بار تىلەن ھەم دەپ سۆزەتتە، سۆزە بىز دەپ ھەم سۆزە قور قىتتاپ
 كەلگەن سۆزە ھەم دەپ سۆزە اداپ تۇرۇپ، قىتتايە ھەم رەنە ارالا، كەنە زە رەنە، ھۆرگەنە
 ئىز تۇپ ھەم ئىز ھەم بار دەپ، ھەم سۆزە دەپ اداپ ھەم ار تىلەن ھەم تىلەن، ئىز قىتتايە
 قاتنىشىپ، ورىنىغا سار كەلگەن ھەم سۆزە دەپ، ولار دەپ امانە ھەم سۆزە قاتنىشىپ ھەم سۆزە
 قىل اداپ سۆزە دەپ اداپ ار تىلەن ھەم ئىز ھەم كۆرگەن ھەم قىل و قى بىر ھەم تىلەن
 ھەم كەنە ولەر دەپ ھەم تىلەن ھەم ئىز ھەم كى مەلەتتەن ھەم قور قىتتاپ ھەم سۆزە
 ھەم سۆزە ھەم كەنە تىلەن سۆزە دەپ اداپ ار تىلەن ھەم ئىز ھەم قىتتەن ھەم سۆزە ھەم قىل
 كاراھا قىب بىز تىلەن

سۆزە دەپ ھەم قىتتايە بار، قىز و كەسە تىلەن رەنە، ھەم سۆزە ھەم سۆزە دەپ دەپ
 و كەسە تىلەن اسكەنە زالى بولۇپ، ھەم زالىم اداپ، ھەم ھەم قور نادان بولۇپ ھەم بىلەن ھەم
 ھەم تىلەن ھەم قور، ھەم لىلا نارىسە سۆزە سۆزە تىلەن ھەم سۆزە ھەم سۆزە
 زامانەنە ھەم قور، الا ياق بولۇپ، ھەم بىلەن ھەم سۆزە ھەم سۆزە، سۆزە ھەم
 بىلەن تىلەن توكىتتار بولۇپ سۆزە سۆزە قور قىتتاپ ھەم، ھەم ولەر دەپ ھەم سۆزە
 ھەم قىتتاپ ھەم تىلەن، بىز دەپ قور ھەم قور، سۆزە تىلەن سۆزە تىلەن
 ھەم قور، قىتتايە ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم سۆزە، ھەم قور ھەم تىلەن بولۇپ
 سىيەنە ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن، ھەم قور ھەم تىلەن ھەم تىلەن
 ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن ھەم تىلەن

صالحين ايراب كوتتير قوساينده تاواندا سىرە و سىرە قانە وئلا كاتتو جولا راس
 ەدلا كورسەدەك، مەنلا شىكەتە جاۋ شىكەتە جوق، كو سىنە ونى دەم، قانداق
 ادەبىي نىزارى سوزاسا ايرابانچ جوق، ول جەللى مەنە كە دەم بولسە قالغان سىن اعالىن
 ەدەك، انزارى مەن بولسا دا بەزى مەن جوق دەم، جانجا قارا قاسىر لوققاندا قوسىن
 يادىك، مەنە وسىنە لۇكنا يادىك قارا سەنە كىلە و تىرە كەلە، وسىنە كە تىرەك
 دەك، وسىنە كوتتير بەدەك، وسىنە كە تىرەك سىنە وئلا وسىنە كەلە، وسىنە قانە مەنلا
 قوساينەك مەنلا ايتىچ، وسىنە و تىرەك بولسە مەن قانە سىنە تىرەك و تىرەك مەن
 بۇدەك جەللىك، مەنلا قوساينەك وسىنە بارسا قەنە مەن مەن كەكە
 سوزاسەك سىنە ايراب كەلەك سىنە سوزاسەك سىنە سىنە سىنە سىنە سىنە سىنە
 جاقىنە بولسەدەك، تىرەك، قانە، لوققان، لوققان، وسىنە قانە سىنە ايراب
 ادەبىي نىزارى كە مەنە جاۋ بولسە بۇدەك جاۋ مەن با تىرەك سىنە سىنە سىنە
 قانە مەنلا بولسا سىنە قانە جاۋ مەن سىنە جاۋ دەم، دوزى سىنە ايراب كەلەك مەن
 دەدەك، وسىنە قانە 4 جەللىك قوساينەك قوساينەك جەللىك سىنە سىنە سىنە
 ادەبىي نىزارى ايراب كەلەك، تۇر سىنە قانە سىنە سىنە، وئلا اعالىنەك
 ادەبىي نىزارى سوزاسەك لوققان، بۇ سىنە لوققان مەنە قوساينەك جەللىك مەن
 ە سىنە كەكە مەن، لوققان، كە مەن قانە كەلەك، ولارازى تۇر سىنە قوساينەك
 ەكە مەنەك قوساينەك سىنە ايراب 4 سىنە سىنە سىنە سىنە سىنە سىنە سىنە
 جەكە سوزاسەك مەن قانە مەنەك جاۋ مەنەك.

سوزاسەك جەكە قانە مەنەك سوزاسەك، 1942 جەكە قوساينەك، قانە مەنەك، ايراب مەنەك
 ايراب مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك
 قوساينەك مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك
 قوساينەك مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك
 قوساينەك مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك
 قوساينەك مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك
 قوساينەك مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك
 قوساينەك مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك، سىنە قانە مەنەك

۱. ۲. ۳. ۴. ۵. ۶. ۷. ۸. ۹. ۱۰. ۱۱. ۱۲. ۱۳. ۱۴. ۱۵. ۱۶. ۱۷. ۱۸. ۱۹. ۲۰. ۲۱. ۲۲. ۲۳. ۲۴. ۲۵. ۲۶. ۲۷. ۲۸. ۲۹. ۳۰. ۳۱. ۳۲. ۳۳. ۳۴. ۳۵. ۳۶. ۳۷. ۳۸. ۳۹. ۴۰. ۴۱. ۴۲. ۴۳. ۴۴. ۴۵. ۴۶. ۴۷. ۴۸. ۴۹. ۵۰. ۵۱. ۵۲. ۵۳. ۵۴. ۵۵. ۵۶. ۵۷. ۵۸. ۵۹. ۶۰. ۶۱. ۶۲. ۶۳. ۶۴. ۶۵. ۶۶. ۶۷. ۶۸. ۶۹. ۷۰. ۷۱. ۷۲. ۷۳. ۷۴. ۷۵. ۷۶. ۷۷. ۷۸. ۷۹. ۸۰. ۸۱. ۸۲. ۸۳. ۸۴. ۸۵. ۸۶. ۸۷. ۸۸. ۸۹. ۹۰. ۹۱. ۹۲. ۹۳. ۹۴. ۹۵. ۹۶. ۹۷. ۹۸. ۹۹. ۱۰۰.

جەمەتتە لىغزىبە جىبىردى. مەنە بول كىزەك تە كەلسىم مەنەك بوزىك جاۋ اسكەرلىك كەلسە كاسىستان
 لاشوب جاسايدى قويمىغانە كەنە. مەنەك جانىدا نىچ كاسىل بارەدى ونازە باسقاڭ جى جاقىندى جىلداسىم
 بار بولاتتىن كۆنە سوزىك كاسىلى شىققانە كەنە سول كۆنە نوزىنا قىزىلەپ كويىك كەسەك نىچە سىلىپە
 ئىزىن تىشۋاقتام. سۆيىتىپ وتىرغاندا ايسە بىلەن داۋىسىرە سىتىلدىك. كاراساڭ استىنە جاققان
 كەلەك سىلەيدە وراپ باۋىزىلەپ قىلىپ نىچە مەمۇلەكەت كەلدى كەنە. نىچە مەمۇلەكەت وراپ كەلدىم ايسە
 ايسە بىلەن كەلگەنە كۆنە سۆيىتىلگەنە دالەپ ايتىپ كەلدىم نىچە مەمۇلەكەت نىچە مەمۇلەكەت توستىكەن
 داۋىسىرە سىتىلدى. ايسە بىلەن جالەپىرەپ ارتقا كاراۋىلدى بىلەن وشتا جىزىلدى سۆنەك
 لاشىنە ا ارتقى جاقىندىكەنە سىرەسەكەنە ازا جىمەنە كەلدى. شىكارى تۆتە توستىكەنە جەزەك بار ساق
 نىچە مەمۇلەكەت توستىكەنە كەلگەنە. بىزە ايسە ايتىپ جىنەلەننىكەنە كۆزەكەنە كۆزەكەنە ورتىغا
 جاۋ اسكەرلىك كەلەكەنە وراپ كەلەكەنە. مەنەك زەكەنە توستىكەنە جاۋ اسكەرلىكەنە وشتى
 كۆنە استىق. مەنەك كۆنە ورتىغا كاراۋىلدى كەنە جىزىكەنە ادا كەلەكەنە كۆنە كەلەكەنە ورتىغا باغىنەپ
 كەلگەنە. نىچە باغىنەپ كەتتى نىچە مەمۇلەكەت جاۋ اسكەرلىك بولسە ورتىغا كەلەكەنە باغىنەپ
 سىلەنە باسقاڭ جاقىندىكەنە سۆزىلەپەپ باغىنەپ ازا كەلەكەنە جىمەنە كەلەكەنە. ولا رەقسى بولدى
 تىشى جاقىنە استىقەنە سەلەتەپ كەلەكەنە. سۆزىلەپەپ كەلگەنە كەلگەنە جاۋ اسكەرلىكەنە
 نىچە كەلەكەنە سىتىلدى اۋدانىنا كەلەكەنە. نىچە سۆزىلەپەپ نىچە مەمۇلەكەت بولسە نىچە مەمۇلەكەت
 اقتە مەنەك كەلگەنە بارەپ جىمەنە سۆزىلەپەپ رەكەنە جىزەكەنە ورتىغا. شىكارى وراپلا اۋوزىمەنە
 مەنەك كەلگەنە كەنە سىلەپەپ تىشۋاقتام سىقىپ بولسە سىلەپەپ جازىقتانە جوردىكەنە.
 جاۋ اسكەرلىكەنە نىچە مەمۇلەكەت شىكارى وراپلا كەلەكەنە بارلىق كاسىلەنە سىقىپەپ ادا كەلگەنە
 قىينە. ول كەلەكەنە شىكارى وراپلا كەلەكەنە جاۋ وشتىنە قىيىنە تىشۋاقتام تىشۋاقتام وراپلا
 ايسە مەنە توستىكەنە. جاۋ جىلدا پارەنە ايسە مەمۇلەكەت جاۋ وراپلا كەلگەنە شىكارى وراپلا
 قوتتىق كەلەكەنە بولدى. كۆپ ادا مەمۇلەكەت بولدى. اقتە ولى سىلەپەپ مەمۇلەكەت قەبىلە تىشۋاقتام
 ولى نوزىلەپەپ باغىنەپ (مەمۇلەكەت) نىچە مەمۇلەكەت جاۋ اسكەرلىكەنە نىچە مەمۇلەكەت شىكارى
 سەلەكەنە مەنەكەنە ورتىغا كەلەكەنە. مەنەك ايسە مەمۇلەكەت اۋدانىنا ابارەپ جىمەنەدى
 توستىكەنە كەلگەنە. اقتە مەمۇلەكەت سالىقەنە كەلگەنە. كۆنە مەمۇلەكەت قالا سىلەپەپ مەمۇلەكەت
 نىچە مەمۇلەكەت ايسە مەمۇلەكەت مەمۇلەكەت. كاراۋانلىق اۋىلى مەمۇلەكەت شىكارى

ورسىدىكى ۈزۈنلەر ئېلىپ كەلگەن ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىشقا تىرىشكەن
 ۱۹۳۶-يىلى ۱۰-ئايدا مۇستەقىللىق كۈنىنى مۇنەزىرە قىلىشقا
 چاقىرىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ۱۹۳۶-يىلى ۱۰-ئايدا
 ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلىشقا تىرىشكەن. ۱۹۳۶-يىلى
 ۱۰-ئايدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلىشقا تىرىشكەن.
 ۱۹۳۶-يىلى ۱۰-ئايدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلىشقا
 تىرىشكەن. ۱۹۳۶-يىلى ۱۰-ئايدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى
 ئېلان قىلىشقا تىرىشكەن. ۱۹۳۶-يىلى ۱۰-ئايدا ئۆزىنىڭ
 مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلىشقا تىرىشكەن. ۱۹۳۶-يىلى
 ۱۰-ئايدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلىشقا تىرىشكەن.

بیری مدینه و کربلا و د. و زاتکلب بارگاه چیرینه کایتسو بولوب. که خیمه کارینه اسسوز
بیسار کارنه تدرک و سرباچی دایار جوهر اسنلا اتی نامیمنایا و سرباچی و سرباچی
خاراها سو و دی.

کوره سن کا ریتقارح جاینرا .

مردانه سو نیلاب قوعا لدرکو قزیمه ته ته ارالاسفان کیزیم ، نیرتورک کوزده کی زامانه بولوب
ادوا ایتمسوز ، قح قنولک ، قوعا لدرکو تیز حده زاروسا جاعمان کورسکله بلی اکی لکینه
وت قورقنلدر سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
اللهی قالقت کاؤیلته جاعمان ایضا تو سرباچی قویرد . مانفولیا کارا ققار کوزنه ، کارا ققار کوزنه
کارا ققار کوزنه سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
تور ققار کوزنه کارا ققار کوزنه جاعمان ایضا کوزنه سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
تسلسله سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
نیرزا ای ققار کوزنه سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
ایمانانه نیرتورک سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
زاور سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
قوعا لدرکو نیرتورک سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
دینا ققار کوزنه سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
کانت کار سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
نیرزا سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
ورمانانه ققار کوزنه سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی
نیرتورک سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی سرباچی

Өмірім үшін естелік

Өмірім үшін естелік

قۇز قىيادا ۆتكەن 72 жыл

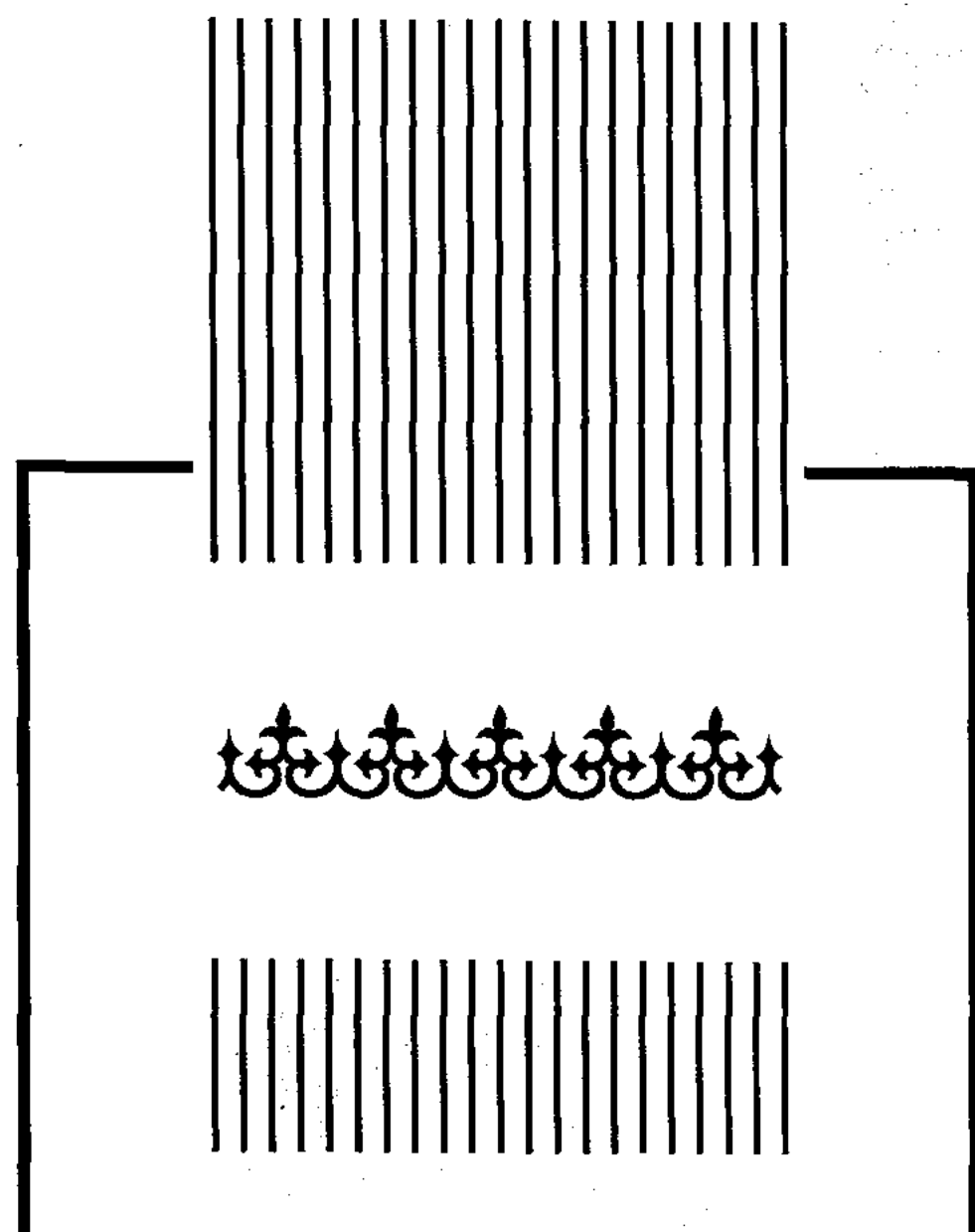
Құз қияда өткен 72 жыл

Жазған: Нұрғожай Молдажанұлы

Жазған: Нұрғожай Молдажанұлы

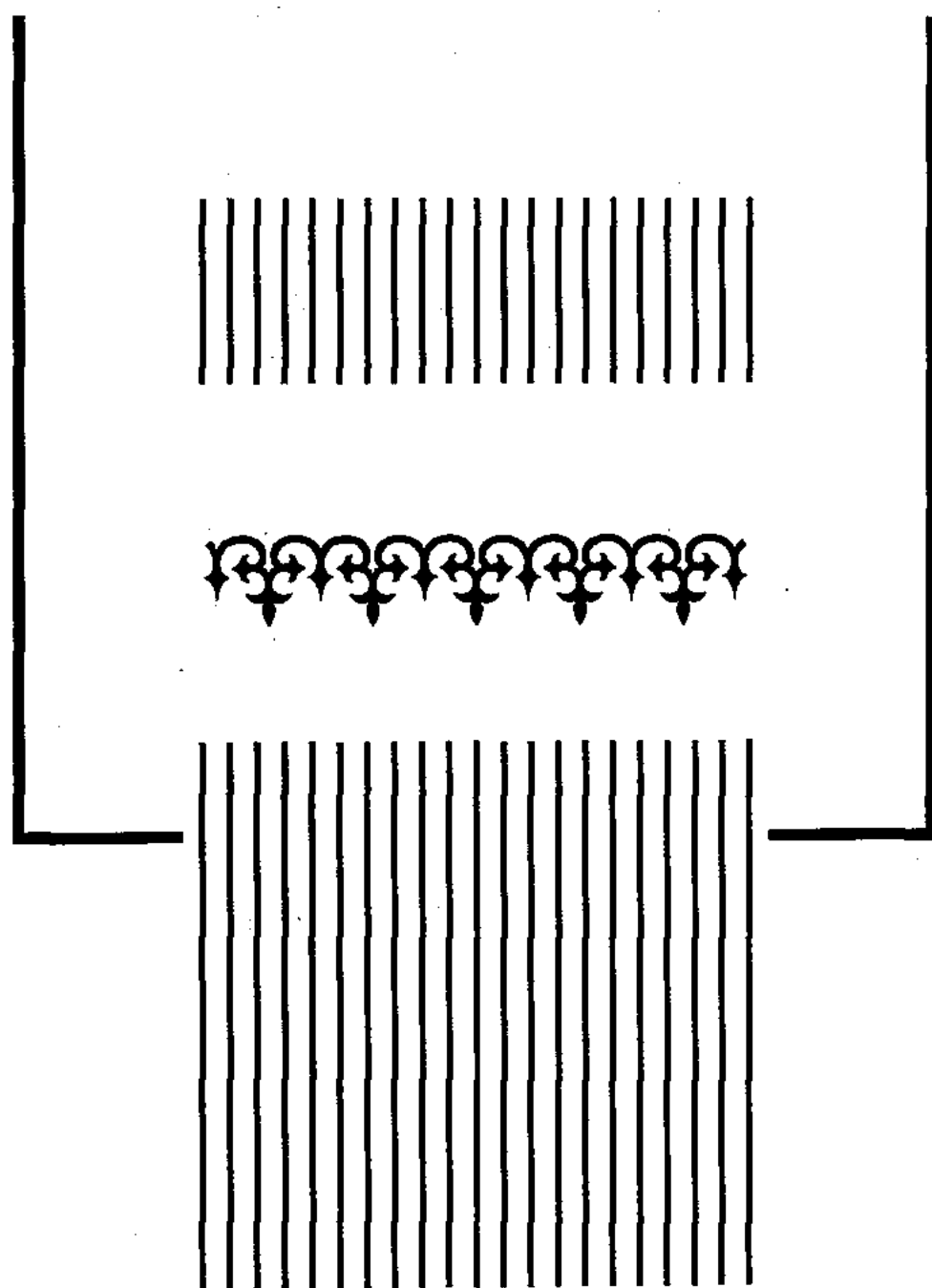
1984. 1. 9

НҰРҒОЖАЙ БАТЫРДЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ

Нұрғожай Молдажанұлының Оспан батыр туралы
естелігінің түпнұсқасының көшірмесі

АЗАТТЫҚТЫҢ ӨШПЕС РУХЫ

(Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр)

«Руханият» орталығының директоры
Ербол Тілешов

«САРДАР» баспа үйінің директоры
Әділ Қаженбайұлы

Алматы қаласы, әл-Фараби, 176, оф. 24
тел.: 8 (727) 293-25-29
8 (727) 328-17-76
E-mail:sardar777@list.ru

Редакторы – И. Нұрахмет
Корректоры – Г. Әріпбекова
Техникалық редакторы – Н. Серғожаұлы

Теруге 25.11.2008 жіберілді. Басуға 20.12.2008 қол қойылды.
Пішімі 70x100^{1/16}. Қаріп түрі "Балтика". Көлемі 23,75 баспа табақ.
Таралымы 1000 дана.
Тапсырыс № 2565

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.